ઉપનિષદોની કથાઓ અને ચિંતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ઉપનિષદોની કથાઓ
અને ચિંતન

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

UPANISHADONI KATHAO ANE CHITAN
by Swami Sachchidanand

Published by Gurjar Prakashan,
Ahmedabad: 380 006 (India)

© Swami Sachchidanand

First Published: 2012
This ePub edition: 2015

ISBN: 978-93-5175-084-0

GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com

eBook by

www.e-Shabda.com

અર્પણ

જે મારા વિચારોના પ્રચારમાં પોતાનાં તન-મન-ધનથી લાગી ગયા છે
અને કપરાકાળમાં મારી પડખે રહ્યા છે તે
આત્મીય સજ્જન
શ્રી લાભુભાઈ ધરમસીભાઈ લાખાણી (સુરત)ને
આભાર સાથે અર્પણ.

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ભૂમિકા

આ પુસ્તક ઘણી માનસિક અસ્થિરતામાં લખાયું છે. એટલે તેમાં ઘણી ત્રુટિઓ હશે તેવું હું પહેલેથી જ સ્વીકારીને વાચકોની ક્ષમા માગી લઉં છું. ભારતનાં બે રૂપ છેઃ એક તો તેની મહાનતા – જેની દુહાઈ આપણે સૌ વારંવાર આપતા રહીએ છીએ અને તેના ગૌરવથી જીવીએ છીએ, પણ તેનું એક બીજું રૂપ છે, જે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં ડગલે ને પગલે જોવા-અનુભવવા મળે છે – પછી તે રાજકારણ હોય, સરકારી તંત્ર હોય, કૉર્ટકચેરીનું ન્યાયતંત્ર હોય, વકીલોની અને ન્યાયાધીશોની દુનિયા હોય, ડૉક્ટરો અને એન્જિનિયરોની દુનિયા હોય, બિલ્ડરો અને ભૂમાફિયાઓની દુનિયા હોય, વ્યાપારીઓ અને ઉદ્યોગપતિઓની દુનિયા હોય, કામદારો અને કામદાર-નેતાઓની દુનિયા હોય, ધર્માચાર્યો અને ભક્તોની દુનિયા હોય. તમે ગમે તે ક્ષેત્રની દુનિયામાં પેસી જાઓ, અંદર જઈને ડોકિયું કરીને જોશો તો કાંપી ઊઠશો. વાસ્તવિકતા બહુ દુઃખદાયી જ નહીં, ચિંતાજનક છે. આપણે વાસ્તવિકતાને ઢાંકીને ગૌરવમયી દુનિયામાં જીવી રહ્યા છીએ (!) તેવું ભાન થયા વિના નહીં રહે. પણ ત્યારે કરવું શું? એ લોકો બહુ દુઃખી નથી હોતા, જે માત્ર સ્વકેન્દ્રિત જીવન જીવતા હોય છે. તેમને દેશની, પ્રજાની, સમાજની કશી ચિંતા નથી હોતી, તેમને આ બધાંનો વિચાર જ આવતો નથી. માત્ર એક જ વિચાર આવતો રહે છે– “મારું શું?” આ સ્વકેન્દ્રિત જીવનના બે ભાગ છેઃ 1. ભૌતિકવાદી અને 2. અધ્યાત્મવાદી. ભૌતિકવાદીઓ ધન અને સત્તાની પાછળ પડ્યા છે – ગમે તે ભોગે ધન અને સત્તાનો ઢગલો મને મળી જાય. ભલે ગમે તેટલાં ખોટાં કામ કરવાં પડે, કોઈ ચિંતા નહીં કરો. આ ધન અને સત્તાની તીવ્ર ભૂખમાં દોડનારો વર્ગ ઘણો વધી ગયો છે અને વધતો જ જાય છે. બીજી તરફ અધ્યાત્મના ક્ષેત્રમાં “મારા આત્માનું શું? બાકી બધાં જાય ચૂલામાં, મારે તો મારા આત્માનું કલ્યાણ કરી લેવું છે.” – આવી વિચારધારા વધી રહી છે. આ વર્ગ કર્તવ્યત્યાગી બનીને આત્મકલ્યાણમાં લાગ્યો હોય – અને લોકોને લગાડી રહ્યો હોય, તેવું દેખાય છે. બંને વર્ગ તરફથી નિરાશા જ નિરાશા દેખાવા લાગી છે. આવી સ્થિતિમાં મનને સ્વસ્થ રાખવું બહુ કઠિન થઈ જાય છે. તમારી પાસે જ્ઞાન હોય પણ કાર્યક્ષમતા ન હોય તો વાંઝિયા જ્ઞાનથી તમે દુઃખી થાઓ. જ્ઞાન અને કાર્યક્ષમતા એકસાથે મળવાં એ બહુ દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય. ભવિષ્યદ્રષ્ટા સહદેવ કદી સુખી ન હોય. તેને કાર્યક્ષમ ભીમનો સાથ મળે તો જ તે વિપત્તિઓની વૈતરણી તરી શકે. દુઃખો સહન કરી શકાય, જો તમારામાં સહનશક્તિ હોય તો, પણ વિપત્તિને સહવી અને પાર ઊતરવી બહુ કઠિન હોય છે. વિપત્તિ આંધી કે વંટોળિયાની માફક જીવન ઉપર ઓચિંતી ત્રાટકતી હોય છે અને બધું ધમરોળી નાખતી હોય છે. મોટું જીવન વિપત્તિ વિનાનું નથી હોતું. ઘાસને આંધી ન નડે, બહુબહુ તો થોડું વાંકું થઈ જાય, જે પછી પાછું ઊભું થઈ જાય. આંધી તો મોટાંમોટાં વૃક્ષોને નડે, જે જડમૂળથી ઊખડી જાય, કાં પછી ભાંગી પડે, રસ્તા બંધ કરી દે. પણ વિપત્તિ બે રીતે વરદાન પણ સાબિત થઈ શકે છે. એક તો તે તમારી ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાને કસે છે. તમારી શ્રદ્ધા હચમચી જાય તો તમે ઊખડી જવાના. શ્રદ્ધાનો ખીલો જરાય હચમચે નહીં, વધુ દૃઢ થઈ જાય તો આંધીની વિપત્તિ તમારા માટે આશીર્વાદ સાબિત થઈ શકે છે. બીજું, તે તમારા સંબંધોની વાસ્તવિકતાનું તમને ભાન કરાવે છે. તમારા સંબંધોની પણ એક દુનિયા હોય છે જે તમારી દુનિયા છે. તેના ચાર સ્તર હોય છેઃ 1. વિપત્તિ આવતાં જ અમુક લોકો સામેથી શત્રુ થઈ જવાના. ખરા સમયે જ તે શત્રુ થશે. 2. આવા લોકો શત્રુ તો નહીં થાય પણ ખસી જશે. તમારી વિપત્તિના છાંટા પોતાને ન ઊડે તેવા ભયથી તે તમારાથી દૂર થઈ જશે. સંબંધ કાપી નાખશે. 3. વિપત્તિની આંધી વખતે તે તમને મૌખિક આશ્વાસન આપતા રહેશે, પણ માત્ર મૌખિક જ. અને 4. વિપત્તિની આંધી વખતે હજાર કામો પડતાં મૂકીને તમારી પડખે આવીને ઊભા થઈ જશે. તન-મન-ધન સર્વસ્વથી તે તમારા ઉપર ન્યોછાવર થઈ જશે. ત્યારે તમને સંબંધોની દુનિયાની વાસ્તવિકતાનું ભાન થશે. જો વિપત્તિ ન આવી હોત તો તમને સંબંધોની વાસ્તવિકતાનું ભાન જ ન થાત. તો તમે ગોળ અને ખોળને એક જ સમજતા રહેત. એટલે જીવનમાં કોઈ વાર વિપત્તિની આંધી આવે તો તે પણ જીવનને સમજવા માટે જરૂરી કહેવાય.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં ઉપનિષદો સર્વોચ્ચ સ્થાને છે, અર્થાત્ જેને બાકીનાં બધાં શાસ્ત્રોથી સમાધાન ન થયું હોય, તેના માટે ઉપનિષદો છેવટનું શાસ્ત્ર કહેવાય છે. ઈશ્વરકૃપાથી મેં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત અને પુરાણો ઉપર ચિંતનગ્રંથો લખ્યા છે અને તેને ઠીકઠીક પ્રતિસાદ મળ્યો છે. ઉપનિષદો બાકી હતાં. ઉપનિષદો તો સાગર કહેવાય. તેમાં આપણી ચાંચ કેટલી ડૂબે? મોટામોટા આચાર્યોએ પ્રકાંડ વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષ્યો અને ટીકાઓ રચીને તેમાંથી અર્ક કાઢવાનો અથાગ પ્રયત્ન કર્યો છે. તે બધા વંદનીય જ કહેવાય. પણ મારી દૃષ્ટિએ

તેમ કરવા જતાં દોરો વધુ ગૂંચવાયો છે, કારણ કે પહેલાં મારો સિદ્ધાંત અને પછી શાસ્ત્ર. શાસ્ત્રને મારા વિચારો તરફ વાળવાનું, મારે તેની તરફ વળવાનું નહીં. અને પંડિતો શાસ્ત્રને જે તરફ ધારે તે તરફ વાળી શકે છે, કારણ કે શાસ્ત્ર તો મીણનું નાક છે, તેને જેમ વાળવું હોય તેમ વાળી શકાય છે. આમ મોટા ભાગના ભાષ્યકારોએ પોતપોતાના સિદ્ધાંતો તરફ ઉપનિષદોને વાળ્યાં છે, જેથી દોરો વધુ ગૂંચવાયો છે. મારી સમજણ પ્રમાણે બધાં શાસ્ત્રોને ભાષ્ય કે ટીકા વિના માત્ર મૂળ રૂપમાં જ વાંચવાં અને વિચારવાં જોઈએ. તેમાં પણ ઉપનિષદોને તો ખાસ કોઈ વળગણ વિના જ વાંચવાં અને સમજવાં જોઈએ. એક મૂળલક્ષી સમજણ પાકી થાય પછી ભલે બધાં ભાષ્યો-ટીકાઓ વાંચો, તે ઉપકારક થશે.

મારે ઉપનિષદો વિદ્વાનો માટે કે શાસ્ત્રાર્થ માટે લખવાં ન હતાં, પણ સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે તેવી સરળ-સહજ ભાષામાં લખવાં હતાં, તેથી સર્વપ્રથમ ઉપનિષદોમાં આવેલી કથાઓને પસંદ કરી. ઉપનિષદોમાં કથાઓ ઓછી છે, પણ છે ખરી. તેનો આધાર લઈને ચિંતન રજૂ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. આ કથાઓ મોટા ભાગે ઋષિઓની છે અને તેમાં જ્ઞાનવાર્તા સ્પષ્ટ થાય છે.

1. ઋષિઓ જિજ્ઞાસુ બનીને પ્રશ્નોના સમાધાન માટે, બીજા મોટા ઋષિઓ પાસે જતા હોય છે. યાદ રહે, ત્યારે ગુરુવાદ હતો જ નહીં, આચાર્યવાદ હતો.
2. ઋષિઓ પોતાની અલ્પતાનો સ્વીકાર કરે છે. આ જ્ઞાન મારી પાસે નથી, તમે બીજા ફલાણા ઋષિ પાસે જાઓ. અલ્પતાનો સ્વીકાર વ્યક્તિને અલ્પ નથી બનાવતો, પણ મહાન બનાવે છે. પછી ગુરુવાદના પિરિયડમાં બધા જ ગુરુઓ સર્વજ્ઞતાનો દાવો કરતા થઈ ગયા, જેથી જ્ઞાન અટકી ગયું.
3. તે સમયની બધી જ્ઞાનચર્ચા પ્રતિભા-આધારિત હતી, પ્રયોગશાળા-આધારિત ન હતી. આપણું અધ્યાત્મ પ્રતિભા-આધારિત કે પછી પરંપરા-આધારિત હોવાથી તેમાં પ્રયોગશાળાને સ્થાન મળ્યું નથી, તેથી લોકોની જુદી-જુદી ધારણાઓ બંધાઈ જતી હોય છે. ધારણાઓને સંપ્રદાયનું રૂપ પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી તે જડબેસલાક થઈ જાય. પછી સત્યને શોધાય નહીં. જિજ્ઞાસાવૃત્તિ હોય ત્યાં સુધી જ સત્યશોધક રહી શકાય. પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થઈ ગયાનો દાવો થતાં જ જિજ્ઞાસા સમાપ્ત થઈ જતી હોય છે. પછી સત્યની શોધ સમાપ્ત થઈ જાય. પછી તો સર્પની કાંચળી જ શક્ય થઈ જાય. સંપ્રદાયો અને સત્ય ભાગ્યે જ સાથે રહી શકે. સત્યશોધકે સંપ્રદાયમુક્ત થવું જરૂરી છે.
4. ઉપનિષદોનો કોઈ સંપ્રદાય નથી, તેથી સૌને પોતપોતાની ધારણાઓ પોષવાનો મસાલો મળી રહે છે.

   હું જ્યારે કાશીમાં વેદાન્ત ભણતો હતો ત્યારે મેં ઉપનિષદો ઉપર આદ્ય શંકરાચાર્યજીના શાંકરભાષ્યનું અધ્યયન કરેલું તથા થોડું કરાવેલું. પણ મારું સમાધાન થયું ન હતું. પછી તો જુદાજુદા આચાર્યોનાં ભાષ્યો જાણવા-સમજવાનો પ્રયત્ન થયો. આ પ્રયત્નથી મારી વિશાળતા વધી કહેવાય.

હું એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચ્યો કે ઉપનિષદોમાં કોઈ એક જ સિદ્ધાંત મારી-મચડીને સિદ્ધ કરવો એ શાસ્ત્રીય બળાત્કાર જ કહેવાય. તેમાં લગભગ બધા જ સિદ્ધાંતો ઓછાવત્તા અંશે છે જ. પોતાને ગમતું સ્વીકારવું અને બાકીનું થૂ-થૂ કરી દેવું (!) તે પંડિતવૃત્તિ કહેવાય. તે યોગ્ય ન કહેવાય. તમારામાં એટલી હિંમત હોવી જોઈએ કે “હા, આવું પણ છે, પણ તે મારા ગળે ઊતરતું નથી, હું સ્વીકારી શકતો નથી.” હિન્દુધર્મનું આ મોટું જમાપાસું છે કે તમે શાસ્ત્રનો પણ અસ્વીકાર કે વિરોધ કરી શકો છો! કોઈ તમને મારી નાખવાનો ફતવો નહીં આપે.

5. ઉપનિષદોમાં બધા વિચારો અને સિદ્ધાંતો હોવાથી તેમાંથી બે વલણ ઊભાં થાય છેઃ “જે-જે મને ગમતાં અને મને પોષતાં વાક્યો હોય તે બધાં મહાવાક્યો અને જે અનુકૂળ ન હોય તેને મારી-મચડીને અનુકૂળ બનાવવાં.” આમાંથી શાસ્ત્રાર્થ પેદા થયો. શાસ્ત્રાર્થ અને સત્યાર્થ અલગ વસ્તુઓ છે. પંડિતો શાસ્ત્રાર્થ કરે જીતવા માટે, સંતો સત્યાર્થ કરે જીતવા કે હારવા માટે નહીં પણ સત્યને પામવા માટે. આપણે ત્યાં શાસ્ત્રાર્થો તો ઘણા થયા, દિગ્વિજય કરનારા અનેક મહાન આચાર્યો નીકળી પડ્યા અને પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે બધાએ દિગ્વિજય કર્યો, પણ સત્યાર્થી ઓછા નીકળ્યા, જે પોતાની ભૂલ સ્વીકારીને સત્યનો જય થવા દે. ઋષિઓ સત્યાર્થી છે. તેમનો શાસ્ત્રાર્થ પણ સત્યાર્થ માટે હોય છે. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય.

6. ઉપનિષદો બે વિદ્યાઓને માને છેઃ 1. પરા અને 2. અપરા. પરા એટલે બ્રહ્મવિદ્યા અને અપરા એટલે ભૌતિક વિદ્યા. પાછળના મોટા ભાગના અધ્યાત્મવાદીઓએ પરાવિદ્યાને જ મહત્ત્વ આપ્યું. અપરાવિદ્યાને તુચ્છ માનીને તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી, જેના કારણે પ્રયોગશાળાઓનો વિકાસ ન થયો. પ્રયોગશાળાથી વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી સાંસારિક સુખસમૃદ્ધિ અને સુરક્ષા પ્રાપ્ત થતાં હોય છે, તે ન થયાં. પ્રજા દરિદ્ર, કંગાળ અને ગુલામ થઈ ગઈ.

પરાવિદ્યામાં પણ બે મુખ્ય માર્ગો થઈ ગયાઃ 1. કેવળ જ્ઞાનમાર્ગ અને 2. કેવળ ભક્તિમાર્ગ. કેવળ જ્ઞાનમાર્ગવાળા માત્ર ને માત્ર મોક્ષ તરફ વળી ગયા અને લોકોને પણ વાળ્યા. તેમણે પ્રતિભાના આધારે શોધી કાઢ્યું કે “જગત તો છે જ નહીં, અથવા છે તો મિથ્યા છે.” હવે વિચાર કરો કે જગત હોય જ નહીં કે હોય તો મિથ્યા હોય તો ભૌતિક પ્રયોગશાળાની શી જરૂર પડે? લોકોને પ્રયોગશાળાવિમુખ બનાવાયા, જેથી વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ ન થઈ શકી. બધું વિજ્ઞાન પશ્ચિમથી આવ્યું. આપણા ‘લલ્લુઓ’ તો એક જ કામ કરતા – “અમારે ત્યાં વિમાન પહેલાં હતું જ. અમારાં જ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન પશ્ચિમવાળા લઈ ગયા હતા તેમાંથી વિમાન, કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ, ટી.વી. વગેરે બનાવ્યું છે.” થઈ ગયો સંતોષ! હવે, કરો સપ્તાહો, ભેગાં કરો હજારો માણસો અને પહોંચાડો પરીક્ષિતને મોક્ષે. જીવનભર ઘટાકાશ અને મહાકાશ, રજ્જુ અને સર્પમાં માથાં મારતા રહો. પાણી વલોવીને તો માખણ ન નીકળે. પાણી વલોવવાની સાધના ન હોય. દહીં વલોવાય દહીં.

7. ઉપનિષદોમાં ક્યાંય જગત મિથ્યા લખ્યું નથી – હા, અનિત્ય લખ્યું છે. અનિત્ય તો છે જ. માનો કે જગત મિથ્યા હોય તોપણ તેથી જીવનનો કયો પ્રશ્ન ઉકેલાય છે? મિથ્યા કહેનારા સંપત્તિ માટે તો વધુ લડતા-ઝઘડતા હોય છે! આ તો વદતોવ્યાઘાત થયો. મિથ્યા કહેતા રહેવું અને માન-સન્માન-સંપત્તિ માટે ખૂનામરકી પણ કરતા રહેવું – કેવી વિચિત્ર વાત છે?!

આવી જ રીતે “હું જ બ્રહ્મ છું” તેવું પણ ક્યાંય કહ્યું નથી. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’નો સંદર્ભ બ્રહ્મનો છે, જીવનો નથી. પણ માનો કે તમે બ્રહ્મ છો, હવે કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો? તેના કરતાં તો “હું પ્રધાનમંત્રી છું” તેવું બોલો ને? અરે, “હું પટાવાળો છું” તેવું બોલો તોપણ કદાચ કોઈનો પ્રશ્ન ઉકેલાય. કોઈનો કાગળ તો આઘોપાછો કરી આપો! બ્રહ્મ થવાથી તો કશું જ કરી શકાતું નથી.

સૌથી મોટી વિડંબના તો એ કહેવાય કે આવી ધારણાઓથી રાષ્ટ્રને પારાવાર નુકસાન થયું. લોકો વિજ્ઞાનવિમુખ થયા, પુરુષાર્થવિમુખ થયા, સાહસ-શૌર્ય-વિમુખ થયા અને રાષ્ટ્ર દુર્બળ થયું.

આવું જ કોરા ભક્તિમાર્ગથી થયું. “જગત મિથ્યા નથી, સત્ય છે. હું બ્રહ્મ નથી પણ બ્રહ્મનો દાસ જીવ છું. હવે મારે બધું છોડીને અહર્નિશ તૈલ-ધારવત ભગવાનની ભક્તિ જ કરવાની છે.” લ્યો, જોઈ લ્યો હજારો ટીલાં-ટપકાં કરનારાં ભગતડાં! “શું કરો છો?” “ભગવાનનું ભજન કરીએ છીએ.” “બીજું શું કરો છો?” “પાકા ભોગ જમીએ છીએ, બીજું કાંઈ નહીં.” “પણ આ રાષ્ટ્રનું પતન થઈ ગયું છે, પ્રજા ભયંકર દુઃખી થઈ રહી છે.” “એ તો મારો વાલો અવતાર ધારણ કરીને બધું સારું કરી આપશે, ચિંતા ન કરો. બસ ભજન કરો.”

આ માર્ગમાં પણ સાહસ, શૌર્ય, જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, પ્રયોગશાળાઓ કે વિકાસ તરફ પ્રેરણા ન અપાઈ. એટલે કોરો જ્ઞાનમાર્ગ અને કોરો ભક્તિમાર્ગ ઉપનિષદોને સ્વીકાર્ય નથી. તે જ્ઞાન-ઉપાસનાની સાથે પ્રબળ કર્મવાદી પણ છે. તેનો મહામંત્ર છેઃ

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં શમાઃ ॥

કર્મ કરતાં-કરતાં જ સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા રાખો. કર્મત્યાગ નહીં, કર્તવ્યત્યાગ નહીં, ગૃહત્યાગ નહીં અને પત્ની-પરિવારનો પણ ત્યાગ નહીં. જે છે તેનો સુધાર કરો પણ ત્યાગ નહીં.

8. ઉપનિષદોમાં કામત્યાગ પણ નથી. કામનો સંયમ છે. સર્વાંશમાં કામત્યાગ શક્ય જ નથી. સ્ત્રીત્યાગ કરવાથી કાંઈ કામત્યાગ થઈ જતો નથી. સ્ત્રીત્યાગીઓ પણ બીજી રીતે કામભોગી થઈ જતા હોય છે; કારણ કે કામના હજાર હાથ છે. તે ગમે તે હાથથી કામત્યાગીને પકડી જ લેતો હોય છે.

ઉપનિષદો જીવનનું સંતુલન બનાવે છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ– એમ ચાર પુરુષાર્થો સ્વીકારીને જીવનનું કલ્યાણકારી સંતુલન

બનાવી શકાય છે. ઋષિઓને પત્નીઓ અને બાળકો – પરિવાર હોય છે. સંયમિત કામ અધ્યાત્મવિરોધી નથી, સહયોગી હોય છે.

9. ઉપનિષદો પરલોકને માને છે પણ તેને પ્રાપ્ત કરવા આ લોકને બગાડવામાં નથી માનતાં. આ લોકને સુધારીને પરલોકને સુધારવાનો– એમ કહો કે આ લોકને સુધારતાં-સુધારતાં પરલોક સુધારવાનો. બંને એકબીજાના વિરોધી નથી, પોષક છે.

ટૂંકમાં, એમ કહી શકાય કે ઉપનિષદો કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન ત્રણેનો મેળ કરીને યથાયોગ્ય આચરણમાં મૂકવાનું કહે છે. કોરા કર્મવાદી નહીં, કોરા ભક્તિવાદી નહીં અને કોરા જ્ઞાનવાદી નહીં, પણ ત્રણેના સુમેળવાદી થવાનું કહે છે.

ઉપનિષદોનો અધ્યાત્મવાદ ભૌતિકવાદનો વિરોધી નથી. બંને એકબીજાના પોષક છે. સૌથી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે વાદ કે ધારણા ગમે તે હોય પણ તેનાથી પ્રજા દુર્બળ ન થવી જોઈએ. રાષ્ટ્ર સુખી-સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત થવું જોઈએ. પ્રયોગશાળાવાળા વિજ્ઞાનનો પ્રચુર ઉપયોગ થવો જોઈએ. કોરી ધારણા જ્ઞાનપ્રશ્નો ઉકેલતી નથી.

આ રીતે મારી સમજણ પ્રમાણે ઉપનિષદો હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ ધરાવનારાં શાસ્ત્રો છે, જે જીવનનો સર્વાંગીણ વિકાસ કરાવે છે. તેમને તેમના મૂળ રૂપમાં જ વાંચવાં અને સમજવાં જોઈએ. કોઈ સાંપ્રદાયિક ચોકઠામાં ગોઠવાઈ જવાની જરૂર નથી. ચોકઠું પક્ષીની પાંખોને જકડી લે છે, તે વિશાળ ગગનમાં મુક્ત રીતે ઊડી શકતું નથી. ઉપનિષદો ચોકઠું છોડાવે છેઃ જ્ઞાન-વિજ્ઞાનને ચોકઠું ન હોય. આશા છે, આ પુસ્તકથી ઉપનિષદોને જાણવા-સમજવામાં વાચકોને કાંઈક દૃષ્ટિ મળશે. ક્ષતિઓ બદલ ફરીથી ક્ષમા-પ્રાર્થના કરું છું.

પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદી તથા પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાએ પ્રૂફ-સંશોધન વગેરે કરીને મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. તેમનો આભાર.

ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહનો પણ આભાર.

સહૃદય વાચકોનો પણ આભાર માનું છું કે હવે ચારે તરફ મારાં પુસ્તકો પ્રત્યે લોકોને રુચિ જાગી છે અને સારો એવો પ્રતિસાદ મળી રહ્યો છે. તેથી હું ધન્યતા અનુભવું છું.

અંતમાં, પરમકૃપાળુ પરમાત્માને લાખલાખ વંદન, તેણે જ આ લખાવ્યું છે. મારી શી ઔકાત?

સચ્ચિદાનન્દ
તા. 21-1-2012

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ
દંતાલી – પેટલાદ
જિ. આણંદ – ગુજરાત 388450
ફોનઃ 02697-252480
www.sachchidanandji.org

ઉપનિષદોની કથાઓ
અને ચિંતન

*

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

1
ઈશાવાસ્ય – કેનોપનિષદ

વિકાસ બહુવિધ હોય છે. જીવનની જેટલી દિશાઓ છે તે બધી વિકસિત થતીથતી અનંત ક્ષિતિજો સુધી જાય છે. વિકાસનો કદી અંત ન હોય. તે એક સતત પ્રક્રિયા છે. વિકસતા રહો, વિકસતા રહો અને વિકસતા જ રહો. હજારો વર્ષ પહેલાંના આદિમાનવે વલ્કલ પહેરવા માંડેલાં, તે વિકાસ જ હતો અને હજી પણ તે ચાલી રહ્યો છે. પણ બધા વિકાસોમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનો વિકાસ બૌદ્ધિક વિકાસ હોય છે. બૌદ્ધિક વિકાસ દ્વિમુખી હોય છેઃ 1. બાહ્ય અને 2. આંતર. બાહ્ય એટલે બહારના દશ્યમાન જગતને અનુલક્ષીને થનારો વિકાસ, જેને લોકો ભૌતિક વિકાસ પણ કહે છે, જેનો કોઈ અંત નથી. બીજો વિકાસ આંતર વિકાસ કહેવાય છે. આપણી અંદર પણ ઘણી જાણવા જેવી વસ્તુઓ છે. ઉપનિષદો મૂલતઃ આંતરિક પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે રચાયેલા ગ્રંથો છે. તે બાહ્ય વિકાસનો વિરોધ નથી કરતાં પણ બાહ્ય વિકાસ કરતાં-કરતાં આંતર વિકાસને ભૂલી જાઓ તે પણ યોગ્ય ન કહેવાય. આંતર કે બાહ્ય કોઈ પણ એક જ વિકાસ પર્યાપ્ત નથી. બંને વિકાસ થવા જોઈએ. બાહ્ય વિકાસનાં હજારો ક્ષેત્રો અને હજારો પુસ્તકો છે તેમ આંતર વિકાસનાં પણ ઘણાં ક્ષેત્રો તથા ઘણાં પુસ્તકો છે. પણ તે સૌમાં ઉપનિષદોનું મહત્ત્વ અનન્ય છે. ઉપનિષદના મહત્ત્વનાં મુખ્ય ત્રણ કારણો છેઃ 1. તે સંપ્રદાયમુક્ત છે તેથી નિર્ભેળ જ્ઞાન આપે છે. 2. તે પોતાના અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી શકે છે તેથી તે અહંકારી નથી. અને 3. તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ગમે તેની પાસે જવાની પ્રેરણા આપે છે. આ ત્રણ કારણોથી ઉપનિષદો આંતર જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં વધુ પ્રામાણિક અને આવકારદાયી બન્યાં છે. જે જ્ઞાન સંપ્રદાયબદ્ધ હોય, જે જ્ઞાનમાં વારંવાર પૂર્ણતાનો દાવો કરાતો હોય, જે જ્ઞાન, જિજ્ઞાસુને અન્યત્ર જવાનો પ્રતિબંધ કરતું હોય તે નિર્ભેળ સત્ય ન હોય, તેમાં પૂર્વગ્રહો હોય, ભિન્ન મતો માટે ધિક્કાર હોય; તેવું જ્ઞાન પંડિતો પેદા કરી શકે, પણ જ્ઞાની સંતો પેદા ન કરી શકે.

પુરાણોની માફક ઉપનિષદોમાં પણ થોડીક કથાઓ છે. કથાના માધ્યમથી જ્ઞાન આપવાની સરળતા રહે છે તેથી આપણે કથા – કથાના અંશનો વિચાર કરીશું.

પ્રથમ ઉપનિષદ ઈશાવાસ્ય છે. તેમાં કોઈ કથા નથી, તેથી જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ હોવા છતાં આપણે દ્વિતીય ઉપનિષદ ‘કેનોપનિષદ’થી ચર્ચા શરૂ કરીશું. કેનોપનિષદ સામવેદથી સંબંધિત છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક વેદની સાથે બ્રાહ્મણ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ એમ ત્રણ તત્ત્વો જોડાયેલાં હોય છે. આ ઉપનિષદ સામવેદ સાથે જોડાયેલું છે. તેમાં પ્રથમ શબ્દ ‘કેન’ આવેલો હોવાથી ઉપનિષદનું નામ ‘કેન-ઉપનિષદ’ રાખવામાં આવ્યું છે.

ઉપનિષદની શરૂઆત જિજ્ઞાસાથી થઈ છે. જિજ્ઞાસા જ્ઞાનની પૂર્વભૂમિકા બનતી હોય છે. જિજ્ઞાસા વિના જ્ઞાન હોય જ નહીં. જે ધર્મો જિજ્ઞાસાને અવરોધી નિર્ણયો થોપી દેતા હોય છે, તે અનુયાયીઓનો બૌદ્ધિક વિકાસ થવા દેતા નથી, પણ ભારતના બધા ધર્મો જિજ્ઞાસુને પ્રોત્સાહિત કરે છે, અર્થાત્ પૂછો પૂછો અને બસ પૂછો. પૂછવાની પૂરેપૂરી છૂટ છે. જિજ્ઞાસાની શરૂઆત રોચક છે.

કેનેષિતં પતતિ પ્રેષિતં મનઃ ।
કેન પ્રાણઃ પ્રથમઃ પ્રૈતિ યુક્તઃ ।
કેનેષિતાં વાચમિમાં વદન્તિચક્ષુઃ
શ્રોત્રં ક ઉ દેવો યુનક્તિ ॥

ચાર પ્રશ્નો આવા છેઃ

1. કોની પ્રેરણાથી મન વિષયોમાં દોડે છે?

2. કોની પ્રેરણાથી આ પ્રાણ સર્વપ્રથમ ધમણની માફક શરીરને ચલાવ્યે રાખે છે?

3. કોની પ્રેરણાથી આ વાણી બોલતી રહે છે?

4. અને શ્રોત્ર તથા બધી ઇન્દ્રિયો કોની પ્રેરણાથી પોતપોતાના વિષયમાં સંલગ્ન થાય છે?

આપણી પાસે મન નામનું એક અંતસ્તત્ત્વ છે, જે દેખાતું નથી, પણ અનુભવાય છે. આ મન સતત દોડાદોડ કરે છે, તેથી ચંચળ છે. પણ હવે જિજ્ઞાસુને પ્રશ્ન થાય છે કે આ મન કેમ, કોની પ્રેરણાથી આવી દોડાદોડી કરે છે? ગમતા – ન ગમતા બધા વિષયો પ્રત્યે તે દોડતું રહે છે. તેને રોકી શકાતું નથી, તેને વાળી શકાતું પણ નથી. આવું આ મન કોની પ્રેરણાથી અને ઇચ્છાથી આવી દોડાદોડી કરતું રહે છે? – આ પ્રથમ પ્રશ્ન આપણા સૌનો છે.

હવે બીજો પ્રશ્નઃ કોની પ્રેરણાથી આ પ્રાણ સતત અટક્યા વિના ચાલ્યા કરે છે? પ્રાણ અટકે એટલે મૃત્યુ થયું કહેવાય. મન તો ગાઢ નિદ્રામાં શાંત થઈ જાય છે. પણ આ પ્રાણ તો જાગતા હો કે ઊંઘતા હો, સતત ચાલ્યા જ કરે છે, કદી શાંત થતો જ નથી. તેને કોણ ચલાવે છે અને કેમ ચલાવે છે? આ બીજો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન માત્ર પ્રાણ પૂરતો જ સીમિત નથી. હૃદયના ધબકારા, લોહીનું પ્રસરણ, લિવરનું કામ, ખોરાક પચાવવાનું કામ, વાળ ઊગવા-વધવા, નખ વધવા, મળ-મૂત્ર, વીર્ય વગેરેનું નિર્માણ ચાલુ જ રહે છે. વળી, સ્વપ્નો આવવાં અને ગાઢ નિદ્રા આવવી – આ બધું ચાલ્યા કરે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ બધું શાથી થાય છે? કોણ કરે છે? કેમ કરે છે? જે જિજ્ઞાસુ હોય તેને આજે પણ આ જિજ્ઞાસા થવી જ જોઈએ.

ઘણા લોકો – ખાસ કરીને જડવાદી નાસ્તિકો એવું માને છે કે આ બધું આપોઆપ થાય છે, અર્થાત્ શરીરમાં બે પ્રકારની ક્રિયાઓ થાય છેઃ 1. આપણા કરવાથી થનારી ક્રિયા અને 2. આપોઆપ થનારી ક્રિયા. ખાવું, પીવું, નાહવું-ધોવું, ભોગ-મૈથુન વગેરે ક્રિયાઓ આપણા કરવાથી થાય છે. પણ હૃદયનું ધડકવું, લોહીનું ભ્રમણ, ખોરાકનું પચવું, મળ-મૂત્ર-વીર્ય-કફ વગેરેનું નિર્માણ આપણા કરવાથી થતું નથી. તે આપોઆપ થાય છે. – આવો ઉત્તર યોગ્ય નથી. વિશ્વમાં આપોઆપ કશું જ થતું નથી. બધી ક્રિયા-પ્રક્રિયા કોઈના કરવાથી કે પછી કોઈના દોરીસંચારથી થતી હોય છે. તેમાં પણ હજારો-લાખો પ્રકારની એકસરખી ક્રિયાઓ તો આપોઆપ થઈ શકે જ નહીં, તેની પાછળ કોઈનો દોરીસંચાર હોય અથવા કોઈએ તે પ્રમાણેનો પ્રોગ્રામ ગોઠવ્યો હોય. પ્રોગ્રામ આપોઆપ ગોઠવાય નહીં, તેમાં પ્લાન અને યોજના હોય. વળી તે પણ લાખોકરોડોનો એકસરખો હોય, તે આપોઆપ ન હોય. જો તે કામ એટલે કે હૃદયનું ધડકવું વગેરે આપોઆપ થતું હોય તો ખાવું-પીવું વગેરે પણ આપોઆપ થવું જોઈએ. તે કેમ કરવું પડે છે? માત્ર હૃદયનો જ વિચાર કરો કે તેને એક મિનિટમાં કેટલી વાર ધડકવું અને રક્તભ્રમણ કેટલા પ્રેશરથી કરવું તે કોઈએ નક્કી કર્યું છે. જો તે ગમેતેમ ધડકવા લાગે કે ગમેતેમ પ્રેશર કરી દે તો માણસ જીવી શકે નહીં. શરીરનું ઉષ્ણતામાન કેટલું રહે તે પણ કોઈએ નક્કી કર્યું છે. એ 98થી નીચું જાય તો અને તેથી ઉપર જાય તો માણસ બીમાર થઈ જાય. વધુપડતું નીચું કે ઊંચું જાય તો મરી જાય. આ પણ કોઈએ નક્કી કર્યું છે. આ કોણ છે– તે વિશે જિજ્ઞાસા છે. નાસ્તિક જિજ્ઞાસુ નથી હોતો, તે શંકાશીલ હોય છે. જિજ્ઞાસાનો જવાબ હોય છે, શંકાનો જવાબ નથી હોતો. તે નકારાત્મક હોય છે. મન દોડે છે તે તો સૌ જાણે છે અને અનુભવે છે, પણ તેને કોણ દોડાવે છે અને કેમ દોડાવે છે, તેની જિજ્ઞાસા સૌને થતી નથી.

એક બહુ જ મહત્ત્વની વાત સૌએ ધ્યાન દેવા જેવી છે. માનવની તુલનામાં પશુપક્ષીઓનાં મન ઓછાં દોડાદોડી કરે છે, કારણ કે દોડવાનાં કેન્દ્ર ઓછાં છે. આહાર, ભય અને મૈથુન સિવાય તેમનાં મનને દોડવાનું કારણ રહેતું નથી. જો સમયસર પૂરતો આહાર મળી જાય તો તે શાંતિથી વાગોળે છે. વાગોળતા પશુની શાંતિ જોજો! કોઈ યોગીને પણ તેવી શાંતિ નહીં હોય. જો તેને હિંસક જાનવર વગેરેનો ભય ન હોય તેવી નિર્ભયતા પ્રાપ્ત થઈ હોય તોપણ તે શાંત હોય. મૈથુનમાં પણ કુદરતે તેના ઉપર અપાર કૃપા કરી છે. તેને વર્ષમાં માત્ર થોડા દિવસો પૂરતી જ મૈથુનેચ્છા થાય છે, પછી થતી જ નથી. તે સિવાય તેના મનને દોડાદોડી કરવાનું કોઈ સ્થળ નથી. તેને નોકરી, દુકાન-ધંધો, તેજી-મંદી, બેકારી, પત્નીના કે પરિવારના પ્રૉબ્લેમ નથી. જો તેનો માલિક કઠોર કે ક્રૂર ન હોત તો પાલતુ પશુને જેટલી શાંતિ રહે તેટલી માનવને રહેતી નથી, કારણ કે માનવ જેટલા પ્રૉબ્લેમ તેને નથી. તેની જવાબદારીઓ બહુ સીમિત છે. તેને ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક કે સાંસ્કૃતિક જવાબદારીઓ છે જ નહીં, જ્યારે માણસને તો જવાબદારીઓનો પાર નથી. જેટલી જવાબદારીઓ

વધારે તેટલી જ મનની દોડાદોડી વધારે, તેટલી જ ચિંતા પણ વધારે. જવાબદારી કદી પણ ચિંતા વિનાની હોય જ નહીં, એટલે કેટલાક પલાયનવાદી ત્યાગી-વીતરાગી લોકોએ જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવવાનું શોધી કાઢ્યું છે. આહાર-વિહાર, આવાસ-વસ્ત્રાદિની બધી જવાબદારીઓથી મુક્ત થઈને ઇચ્છા વિનાનું જીવવા પૂરતું જ જીવન જીવવાનું તેમણે પસંદ કર્યું છે.

આ જીવતાં મડદાં શા કામનાં? જો આવાં જીવતાં મડદાં વધી જાય તો પ્રજા અને રાષ્ટ્ર મરી જાય. પ્રજા અને રાષ્ટ્ર જીવતાં હોય છે મર્દાનગીથી. મર્દાનગી જવાબદારી વિનાની નથી હોતી. બેજવાબદાર મડદાં રાષ્ટ્રને – પ્રજાને કદી મહાન ન બનાવે. તેથી માનવનું મન સૌથી વધુ દોડાદોડી કરતું રહે છે. બીજી વાત. આ દોડાદોડીથી જ જ્ઞાન વધે છે. ચૂપચાપ પડી રહેનારું મન જ્ઞાન ન વધારી શકે. ક્લૉરોફૉર્મથી મૂર્છિત થયેલું મન જ્ઞાનવૃદ્ધિ ન કરી શકે. આવી જ રીતે સતત ધ્યાન કે સમાધિમાં જકડાયેલું મન પણ જ્ઞાનવૃદ્ધિ ન કરી શકે – હા, ચમત્કાર કરે, પણ તે અંધશ્રદ્ધાળુ ભક્તો આગળ, શત્રુઓ આગળ નહીં. સૌથી વધુ મનની દોડાદોડી વૈજ્ઞાનિકોને અને ચિંતકોને થતી હોય છે, તેથી તો તે ચિંતન કરી નવીનવી શોધો કરતા રહે છે.

કોઈ ગુફાયોગીએ કશું નવું શોધ્યું હોય તેવું જાણ્યું નથી, કદાચ તેને શાંતિ મળતી હશે. પણ શાંતિ તો મડદાને પણ હોય છે. મડદાને ક્યાં અશાંતિ છે? આવી મડદાશાંતિ કરતાં તો પરિણામપ્રદાયક અશાંતિ સારી. કોઈ નવી શોધની પાછળ તન્મય અને તરબોળ થયેલા વૈજ્ઞાનિકને શાંતિ નથી હોતી, તે ઘોર અશાંતિ અનુભવતો હોય છે, તેથી તો તે નવાનવા પ્રયોગો કરતો રહે છે. પ્રત્યેક પ્રયોગની નિષ્ફળતા તેને અશાંતિ આપે છે. પણ તે અશાંતિને પચાવીને તે મંડ્યો રહે છે, પરિણામે તેને સફળતાની શાંતિ – જીવંત શાંતિ મળતી હોય છે. કોઈ પશુ-પક્ષી કે જળચર વૈજ્ઞાનિક કે ચિંતક થયું જાણ્યું નથી; કારણ કે તેનું મન દોડાદોડી કરતું નથી. તેના મનનાં ક્ષેત્રો બહુ સીમિત હોય છે. માણસ પણ મનનાં ક્ષેત્રોને સીમિત કરી નાખે તો તેની અશાંતિ તો ઓછી થઈ જાય, પણ પછી તે પશુ જેવો થઈ જાય. કોઈ ભડવીર ન બની શકે. ભલે લોકો તેને ભગવાન માનીને પૂજે તોયે શું? તેનું પ્રદાન કશું હોતું નથી અથવા હોય છે તો નકારાત્મક હોય છે. ભાગવાનું હોય છે. આ જ પલાયનવાદ કહેવાય. એટલે ઉપનિષદની પ્રથમ જિજ્ઞાસા છે – “આ મન કોની પ્રેરણાથી વિષયોમાં દોડાદોડી કરે છે?”

બીજો પ્રશ્ન છેઃ “આ સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણ કોની પ્રેરણાથી સતત શ્વાસોચ્છ્વાસ લીધા કરે છે?” બધી ઇન્દ્રિયોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણ છે તેની કથા આગળ આવશે. તે છે તો બધું છે, તે ન હોય તો કશું નથી. આ પ્રાણ સતત જાગતાં-ઊંઘતાં પણ ચાલ્યા જ કરે છે. તે બંધ પડે તો મૃત્યુ થઈ ગયું કહેવાય. પણ આ પ્રાણ સતત શ્વાસોચ્છ્વાસ કેમ કરે છે? કોણે આ પ્રોગ્રામ બનાવ્યો છે? આપણે ધમણની માફક બહારથી જે વાયુ ખેંચીએ છીએ તે વાયુમાં પણ કેટલાય વાયુઓ મિશ્રિત થયેલા છે, તે કોણે કર્યા છે? તેનું નિશ્ચિત પ્રમાણ કોણે ગોઠવ્યું છે? તેમાં જરા ફેરફાર થઈ જાય તો પોલ્યુશન થઈ જાય, જીવી ન શકાય. બહારથી લીધેલા વાયુમાંથી રાખવા જેવો પ્રાણવાયુ રાખીને બાકીનો ઝેરી વાયુ બહાર ધકેલી દેવાની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. પણ કેમ? ઝેરી વાયુ જ ન હોય તો? માત્ર પ્રાણવાયુ જ હોય તો શું બગડી જાય? કદી વિચાર કર્યો છે? તો વનસ્પતિસૃષ્ટિ સમાપ્ત થઈ જાય, કારણ કે આપણો ઝેરી વાયુ તેમનો પ્રાણવાયુ બની જાય છે અને તેમનો બહાર નીકળતો વાયુ આપણા માટે પ્રાણવાયુ થઈ જાય છે. તેથી તો અબજો વર્ષો પછી પણ પ્રાણવાયુ ખૂટતો નથી. બધું વ્યવસ્થિત સંતુલન બનાવાયું છે. માણસનું અનાડીપણું તો જુઓ કે તેણે વધુમાં વધુ સમય પ્રાણવાયુ વિના જીવવાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. શું કપાળ અભ્યાસ કરે! બહુબહુ તો બેએક મિનિટ કે તેથી થોડું વધારે રહી શકે. પાણીમાં ડુબાડીને માપ કાઢે. 1-2 મિનિટો માટે આટલી બધી ધાંધલ-ધમાલ કરવાનો શો અર્થ છે? તેના કરતાં શુદ્ધ હવામાં સહજ જીવન જીવો ને! શા માટે પેટ ચોળીને પીડા ઊભી કરો છો? આવા યોગીઓ ઉપયોગી નથી હોતા – અથવા ઓછામાં ઓછા હોય છે. બહુબહુ તો તે ચમત્કારો બતાવે તેથી શું? કોઈ પ્રશ્ન ચમત્કારોથી તો ઉકેલાતો નથી, કારણ કે તે વાસ્તવિક નથી હોતા.

હવે ત્રીજો પ્રશ્ન છેઃ આ વાણી કોની પ્રેરણાથી બોલે છે? પ્રાણીજગત બે પ્રકારનું છેઃ (1) વાણીવાળું અને (2) વાણી વિનાનું. કીડી-મંકોડા વગેરે અનેક પ્રાણીઓને વાણી નથી હોતી તોપણ તેમનો બધો વ્યવહાર બરાબર ચાલે છે. વાણીની ખોટ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી પૂરી થઈ જાય છે. વાણી વિનાની જીવસૃષ્ટિ ઘણી મોટી છે.

બીજી જે વાણીસૃષ્ટિ છે તેમાં પ્રાણીઓની વાણી નિર્ધારિત હોય છે. પ્રત્યેક પ્રાણીનો પોતાનો ધ્વનિ હોય છે. ગાય-ભેંસ, ઊંટ, હાથી, વાઘ-બકરી, ઘોડા વગેરે તમામ પ્રાણીઓ પોતપોતાની નિર્ધારિત વાણી જ બોલતાં હોય છે. તે એકબીજાની વાણી બદલી શકતાં નથી, એટલું જ નહીં, પણ તેમની વાણીની 'રેંજ' પણ નિર્ધારિત હોય છે. તેથી વધારે કશું બોલી શકતાં નથી. આ બધું જન્મજાત હોય છે. કોણે આ બધી વિવિધતા નિર્ધારિત કરી છે? લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ ગાયને સિંહ જેવું બોલતી કરી શકાય નહીં. પણ માણસની વાત જુદી છે. માણસની પાસે માત્ર ધ્વનિ જ નથી, અક્ષરો પણ છે. અક્ષરોમાંથી બનેલા લાખો શબ્દો પણ છે, તેનું વ્યાકરણ પણ છે. આ શબ્દોને સંગીતનું રૂપ આપવા તેની પાસે હજારો રાગ-રાગિણીઓ પણ છે. શબ્દોનું શુદ્ધ-અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ પણ છે. અધધધધધ... શું નથી! આટલું બધું જીવસૃષ્ટિમાં કોઈની પાસે નથી. માત્ર માણસ પાસે જ છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે આટલા સ્વર, આટલા વ્યંજન, આવી વર્ણમાળા બીજા કોઈની પાસે કેમ નથી? અને માણસની પાસે છે તો કેમ છે? કોણે આવી રચના કરી છે? કોઈ મહાકવિ કાલિદાસ થાય છે, કોઈ મહાન ગાયક થાય છે, તો કોઈ મહાન સંગીતકાર થાય છે. આ બધું કોણ કરે છે? બધા મહાકવિ, મહાગાયક, મહાસંગીતકાર કેમ નથી થઈ શકતા? કોણે સીમા બાંધી છે? આ બધું આપોઆપ તો ન જ થાય. કારણ વિના કાર્ય હોય નહીં.

અને હવે છેલ્લો પ્રશ્નઃ જિજ્ઞાસા. આંખ કેમ જુએ છે અને કાન કેમ સાંભળે છે? આંખ, કાન, નાક વગેરે બધી ઇન્દ્રિયોમાં એવું કયું તત્ત્વ છે જે જોવાનું, સાંભળવાનું, સૂંઘવાનું, ચાખવાનું, અડવાનું જ્ઞાન કરી શકે છે? માનો કે આપણે તેમાં રાસાયણિક તત્ત્વોને શોધી કાઢ્યાં તો હવે એવી આંખ બનાવો જે કુદરતી આંખ કરતાં હજારોગણું જોઈ શકે. એવું નાક બનાવો જે હજારોગણું સૂંઘી શકે. પોલીસને ચોર પકડવા માટે કૂતરાની જરૂર જ ન પડે. કુદરતી ઇન્દ્રિયો કરતાં આપણે હજારોગણી શક્તિશાળી ઇન્દ્રિયો બનાવી કાઢીએ, એટલું જ નહીં, કુદરતે બનાવેલા મગજ કરતાં પણ હજારોગણું શક્તિશાળી મગજ આપણે બનાવીએ અને ફીટ કરાવી લઈએ. વાહ ભાઈ વાહ! શું મજા આવે! પણ આપણે આમાંનું કશું કરી શકતા નથી. પેલાની ફૉર્મ્યુલાની ખબર પડતી નથી. યાદ રહે, આપણે હજી આંખ આરોપિત તો કરી શકીએ છીએ, પણ નવી બનાવી શકતા નથી. આંખ સંબંધી ઝીણામાં ઝીણું જ્ઞાન તો આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ. – જોકે તે હજી પૂરું થયું નથી, તોપણ એવી કોઈ માટી હજી આપણા હાથમાં નથી આવી કે નવીનવી શક્તિશાળી આંખો બનાવી શકીએ. બજારમાં જેમ 25-50-100-500 વૉટના બલ્બ મળતા હોય છે તેમ આપણે પણ આપણને પરવડે તેવી પાવરફુલ આંખ બેસાડી શકીએ. આપણી સીમા આવી ગઈ. આપણે આટલું કરી શકીએ, આટલું ન જ કરી શકીએ, આ સીમા છે.

હવે ઉપનિષદ જવાબ આપે છેઃ તે પરમાત્મા મનનું પણ મન છે, વાણીની વાણી છે, આંખની આંખ છે, કાનનો કાન છે, પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. જે તેને જાણે છે તે દેહ ત્યાગીને અમૃત - અમર થઈ જાય છે, અર્થાત્ આંખ ગોલક છે પણ જોનારો કોઈ બીજો છે. તે પ્રાણનો પ્રાણ, મનનો મન અને ઇન્દ્રિયોનો પણ ઇન્દ્રિય છે, અર્થાત્ તેના હોવાથી આ બધાં કામ કરે છે, જેમ વીજળી હોવાથી બલ્બ પ્રકાશ આપે છે તેમ. બલ્બ પોતે પ્રકાશમય નથી, જ્યારે વીજળી નથી હોતી ત્યારે છતા બલ્બે અંધારું જ હોય છે, પણ વીજળી આવતાં બલ્બ ઝગમગવા લાગે છે. તેવું જ આ શરીરનું પણ છે. તે આત્મા છે, ચેતન છે.

હવે એક પ્રશ્નમાં પ્રશ્ન પૂછે છેઃ તેવો આત્મા દેખાતો કેમ નથી? જવાબ છેઃ ત્યાં ચક્ષુ, વાણી, મન વગેરે ઉપકરણો પહોંચતાં નથી. તે આ બધાંથી સૂક્ષ્મ છે. તેથી આવાં ઉપકરણોથી તે દેખાતો-સંભળાતો નથી. તે બ્રહ્મ છે. આ બધાં આંતર ઉપકરણો જેના વડે કાર્યશીલ બને છે તે પોતાનાં ઉપકરણોથી જાણી-અનુભવી શકાતો નથી. તે બધાથી પર - સૂક્ષ્મ છે. તેને જ તું બ્રહ્મ સમજ. જેની તું આ ઉપાસના કરે છે તે ખરેખર તાત્ત્વિક રીતે બ્રહ્મ નથી. તે તો ભાવનાત્મક પ્રતીક-માત્ર છે. ખરું બ્રહ્મ તો સૂક્ષ્મતાની પરંપરાના સૌથી છેડે બેઠેલ છે, જેનાથી પછી કોઈ સૂક્ષ્મ તત્ત્વ નથી. તે જ સાચું બ્રહ્મ છે એમ સમજ.

24-12-11

2
યક્ષકથા

આપણે જે કર્મો કરીએ છીએ તેના ચાર પ્રકાર છેઃ એક તો કુદરતસહજ કર્મ થાય છે. બીજું આપણી ઇચ્છાથી થાય છે. ત્રીજું પારકી ઇચ્છાથી થાય છે અને ચોથું ઈશ્વરેચ્છાથી થાય છે.

1. કુદરતસહજ

આપણા જીવનમાં કેટલાંક કાર્યો કુદરતસહજ થતાં રહે છે. જેમ કે શ્વાસ લેવા, છીંક ખાવી, ભૂખ લાગવી, તરસ લાગવી, નિદ્રા આવવી વગેરે. કુદરતસહજ થનારાં કાર્યોને આપણે થોડો સમય રોકી શકીએ, પણ કાયમી રોકી ન શકાય. તે હિતાવહ પણ નથી. શ્વાસને કાયમ માટે રોકી ન શકાય, ભૂખ-તરસ, મળ-મૂત્ર-ત્યાગ, નિદ્રા તથા બીજા આવેગોને અમુક સમય સુધી તો રોકી શકાય, કાયમી ધોરણે રોકી ન શકાય. રોકો તો તે હાનિકારક થઈ શકે છે. કુદરતે પોતે જ પોતાનો માર્ગ બનાવ્યો હોય છે. તેમાં અવરોધ-અતિઅવરોધ કરવાથી કુદરત છંછેડાય છે, તેથી હાનિ જ થાય છે.

કુદરતી કાર્યોને જેમ રોકી ન શકાય તેમ વધારી પણ ન શકાય. તમે આખો દિવસ ખા-ખા ન કરી શકો, પી-પી ન કરી શકો, ઊંઘઊંઘ ન કરી શકો. કુદરતી આવેગોને જબરદસ્તી ઉત્પન્ન કરીને આવેગકાર્યો ન કરી શકો. કદાચ કરો તો તે હાનિકારક જ થાય. કુદરતી કાર્યોનો અવરોધ અને તેનો અતિરેક – આ બંને કુદરત સાથે શત્રુતા કરી કહેવાય, જેનું દુષ્પરિણામ વ્યક્તિને ભોગવવું જ પડતું હોય છે. કુદરત સાથે મિત્રતા એ સૌથી હિતકારી મિત્રતા કહેવાય.

2. સ્વેચ્છાથી થનારાં કર્મ

કેટલાંક કર્મો આપણે આપણી ઇચ્છાથી, સમજીવિચારીને, યોજના ઘડીને કરતાં હોઈએ છીએ, જે આપણાં પોતાનાં કાર્યો કહેવાય. જેમ કે મકાન બાંધવું, ખરીદવું-વેચવું વગેરે. આવાં બધાં ઘણાં કાર્યો વિચારપૂર્વક આપણે કરતા હોઈએ છીએ.

3. પરેચ્છાથી થનારાં કર્મો

આપણે કેટલાંક કર્મો, ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ, કોઈના દબાણથી કરીએ છીએ. માનો કે તમારે જમવું નથી પણ કોઈએ અતિશય દબાણ કર્યું અને તમારે જમવું પડ્યું. તમારે કોઈ પાપ નથી કરવું પણ કોઈના અતિશય દબાણથી તમે કર્યું. આવાં નાનાં-મોટાં કેટલાંક કર્મો તમે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પારકી ઇચ્છાથી – દબાણથી પણ કરતા હો છો. ભલે પરેચ્છાથી તમે કર્મ કર્યું પણ પરિણામ તો તમારે જ ભોગવવું પડે છે. માણસનું મન દુર્બળ છે. તે પ્રેમ, રાગ, દ્વેષ, ભય, લોભ, લાલચ વગેરેના કારણે દબાણમાં આવીને ઇચ્છા ન હોય તોપણ દબાણથી કાર્ય કરી બેસતો હોય છે. આ બધા દોષોને જીતનારો માણસ બધાં દબાણોથી મુક્ત રહી શકે છે. તે મહાપુરુષ છે. લપસવું એ નવાઈની વાત નથી. જમીન જ લપસણી છે. પણ ન લપસાય એ નવાઈની વાત કહેવાય. લપસણી ભૂમિમાં પણ જે લપસતા નથી, તે મહાન છે. તે જ સાચા મહાન છે.

4. ઈશ્વરેચ્છાથી થનારાં કર્મો

કેટલાંક કાર્યો દૈવેચ્છા અથવા ઈશ્વરેચ્છાથી થતાં હોય છે. માનો કે તમારાથી તમારા સામર્થ્ય બહારનું કાર્ય થયું – કશા ખાસ પ્રયત્ન વિના જ થયું. તમે પોતે કલ્પના પણ ન કરી હોય તેવું અદ્‌ભુત કાર્ય થયું. તે ઈશ્વરેચ્છા અથવા દૈવેચ્છા કહેવાય. ગીતા તેને “નિમિત્તમાત્રં ભવ સવ્ય- સાચિન્‌” કહે છે.

તમે તમારી ઇચ્છા અને પુરુષાર્થથી કાર્ય કર્યું હોત તો તે તમારું કરેલું કાર્ય કહેવાય, પણ જો તમે સંત કે ભક્ત હો તો તમારા પ્રયત્નોથી થયેલાં સારાં કાર્યોનો યશ પણ પરમેશ્વરને આપો છો અને પોતાને નિમિત્તમાત્ર માનો છો, તે તમારું સંતપણું છે. સાચા સંતો

પોતાની સફળતાને પોતાનો પુરુષાર્થ માનતા નથી, ઈશ્વરકૃપા માને છે. પોતાને તો નિમિત્તમાત્ર જ માને છે. આ તેમની ઊંચી માનસિકતા કહેવાય. તેથી તેમનામાં નિરભિમાનતાનો મોટો ગુણ આવતો હોય છે.

ખાસ કરીને વિશ્વની મોટી ઘટનાઓની પાછળ કાંઈક ઈશ્વરની પ્રેરણા કામ કરતી હોય છે. જેમાં હજારો-લાખો માણસો પ્રભાવિત થતા હોય છે.

અહીં 'કેનોપનિષદ'માં આવી જ એક કથાનું નિરૂપણ કરાયું છે.

બ્રહ્મ હ દેવેભ્યો વિજિગ્યે તસ્ય હ બ્રહ્મણો વિજયે દેવા અમહીયન્ત ॥
ઐક્ષન્તાસ્માકર્મવત્યં વિજયો અસ્માકં મે વાયં મહિમેતિ ॥

બ્રહ્મે દેવોને વિજય અપાવ્યો, આવા બ્રહ્મના વિજયથી દેવોનો ઘણો મહિમા વધ્યો. તે બધા માનવા લાગ્યા કે "આ તો આપણો જ વિજય છે અને આપણો જ મહિમા છે."

આમ કથાની આ ઉત્થાનિકા છેઃ વાત આમ બની હતી – દેવો અને દૈત્યોની બે ધારાઓ વિશ્વમાં સતત ચાલતી રહે છે. પરસ્પર બે વિરોધી ધારાઓ હોય ત્યાં સંઘર્ષ તો હોય જ અને સંઘર્ષ હોય ત્યાં જય-પરાજય પણ હોય. માણસને સૌથી વધુ પુરુષાર્થ અને તે પણ તન્મયતાભર્યો પુરુષાર્થ સંઘર્ષમાં કરવો પડતો હોય છે. સંઘર્ષમાં જ માણસની શક્તિઓ ખીલતી હોય છે. સંઘર્ષ વિનાના જીવનમાં શક્તિઓ હોય તોપણ તે ખીલતી નથી. સંઘર્ષ વિનાનું જીવન શાંતિ તો આપે છે પણ ઇતિહાસ નથી આપતું. ઇતિહાસ તો સંઘર્ષોનો જ હોય છે. તેમાં પણ જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ અન્યાય, અત્યાચાર, જોર-જુલમ, બળાત્કાર જેવાં ભયંકર કર્મો પ્રત્યે કેડ બાંધીને સંઘર્ષ કરવા ઊભો થઈ જાય છે તો તેની શાંતિ તો હણાઈ જ જવાની. પણ આવી અશાંતિ જો લોકહિત માટે હોય તો તે સાચું તપ બની જાય. ક્રિયાત્મક સંઘર્ષ કરનારા મહાપુરુષોને શાંતિ ન હોય. સાચા સંઘર્ષોને છોડીને– કર્તવ્ય છોડીને, જે દૂર કોઈ એકાંત ગુફામાં પલાંઠી વાળીને બેસી જાય છે તેમને કદાચ શાંતિ તો મળતી હશે, પણ તે પલાયનવાદી શાંતિ છે, સ્મશાનશાંતિ છે. આવી શાંતિના માર્ગે પ્રજા ચાલવા લાગે તો તે નમાલી થઈ જાય. તે અત્યાચારનો ભોગ બનતી રહે.

નમાલાપણું પણ પાપ જ કહેવાય. તેમાં ધર્મ કે અધ્યાત્મના નામે પ્રજાને નમાલી બનાવવામાં આવે તો તે ધર્મ ઉદ્ધારક ન થઈ શકે. ધર્મ સાચા સંઘર્ષની પ્રેરણા આપે છે. જેમ કે રામ-કૃષ્ણ વગેરે રાક્ષસો સામે જીવનભર સંઘર્ષ કરતા રહ્યા. જે સંઘર્ષત્યાગી થયા ને પલાંઠિયા ભગવાન થયા, આંખ મીંચીને એકાંતમાં બેસી ગયા, જેનું જે થવું હોય તે થાય, આપણે શું? આપણે ભલા ને આપણી શાંતિ ભલી – આ પલાંઠિયા ભગવાનોએ લોકોને પણ પલાંઠી વાળવાનું શિખવાડ્યું. લોકો પલાંઠી વાળતા થયા. વિદેશી આક્રાન્તાઓને ફાવતું જડ્યું. તેમણે સરળતાથી પૂરી પ્રજાને – દેશને ગુલામ બનાવ્યો. મન ફાવે તેવું રાજ્ય કર્યું, કારણ કે પ્રજામાં સંઘર્ષવૃત્તિ જ ન હતી. સંસાર ત્યાગીને ભાગો. રાજપાટ છોડીને ભાગો. કોઈ દૂર હિમાલયમાં જઈને પલાંઠી વાળો અને આત્માનું કલ્યાણ કરી લો. આ શાંતિમાર્ગ, સંઘર્ષ વિનાનો સરળ માર્ગ. તેનું પરિણામ સ્પષ્ટ છેઃ કાયરતા અને ગુલામી.

આ દેવો અને દૈત્યોની બે ધારાઓ પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવે છે, તેથી સંઘર્ષ પણ ચાલ્યો આવે છે. દેવો સંઘર્ષ વિનાના થઈ જાય તો દૈત્યોનો જયજયકાર થઈ જાય. દૈત્યોના જયજયકારમાં દેવોનો સંઘર્ષત્યાગ કારણ બન્યો કહેવાય. સંઘર્ષત્યાગથી એકલી શાંતિ જ ન આવે, કાયરતા પણ આવે. અને કાયરતા કદી એકલી ન આવે, સાથે લુચ્ચાઈ પણ લાવે. મર્દાનગીની સાથે લુચ્ચાઈ ન હોય, પણ કાયરતા તો લુચ્ચાઈ વિનાની ભાગ્યે જ હોય. એટલે કોઈ એવું ન સમજી બેસે કે સાચા સંઘર્ષના ત્યાગીઓ શાંતિમાર્ગી બની જતા હોય છે, તેમનામાં પણ કાયરતા અને લુચ્ચાઈ બંને સાથેસાથે ચાલતી હોય છે. મર્દાનગી ન હોય ત્યાં કાયરતા હોય જ. અને જ્યાં કાયરતા હોય ત્યાં લુચ્ચાઈ પણ હોય જ, કારણ કે બદલો લેવાની વૃત્તિ કુદરતસહજ સૌમાં હોય છે. તે મર્દાનગીથી ન લેવાય તો લુચ્ચાઈથી લેવાના પ્રયત્નો થાય છે. એક મર્દાનગીથી બદલો લે છે તો બીજો લુચ્ચાઈથી લે છે અથવા લુચ્ચાઈથી લેવાના વિચારો કરે છે. બદલો લેવાની વૃત્તિ બંનેમાં જ છે. જે નથી લઈ શકતા તે પણ બદલો લેવાના વિચારો તો કરતા રહે છે.

એક વાર દેવો અને અસુરો બંને બહુ લડ્યા. સંસારમાં ત્રિમુખી લડાઈ ચાલતી રહે છેઃ 1. દેવો અને અસુરોની, 2. દેવો-દેવોની, અને 3. અસુરો-અસુરોની. લડાઈ તો રહેવાની જ. એકલા દેવો હોય કે એકલા અસુરો હોય, તોપણ યુદ્ધ તો થયા જ કરશે, કારણ કે આ જીવની પ્રકૃતિ છે. અંદર ઊતરીને જોશો તો સાધુ-સાધુઓ લડતા હોય છે, તપસ્વી-તપસ્વી લડતા હોય છે. આવી લડાઈ જોઈને ઘૃણા ન કરવી. આ પ્રકૃતિ છે. હા, આવી લડાઈ ન થતી હોય તો નવાઈ.

સજ્જન અને દુર્જનની લડાઈમાં મોટા ભાગે દુર્જન જ પહોંચે, કારણ કે સજ્જનના હાથ સજ્જનતાથી બંધાયેલા હોય છે. જ્યારે દુર્જનના હાથ ખુલ્લા હોય છે. તે જેટલી નીચી કક્ષાએ ઊતરી શકે છે તેટલો સજ્જન નીચે ઊતરી શકતો નથી. આ બંનેમાં ફરક હોય છે. પણ વૈશ્વિક ઘટનામાં એક ત્રીજું તત્ત્વ પણ હોય છે, જે બધું જોયા કરે છે કે કશી દખલ નથી કરતું, પણ અમુક સમયે દખલ કરે પણ છે. તે છે ઈશ્વર. ઉપનિષદ તેને બ્રહ્મ કહે છે. બ્રહ્મે જ્યારે જોયું કે દેવો હારી રહ્યા છે અને અસુરો જીતી રહ્યા છે ત્યારે તેણે દેવોના પક્ષમાં પલક ઝુકાવી. અહીં એક ભેદ સમજવા જેવો છે. ન્યાયના પક્ષમાં લડાઈ લડે તે દેવ કહેવાય અને અન્યાયના પક્ષમાં લડાઈ લડે તે અસુર કહેવાય. ઘણી વાર અન્યાય જીતી જતો હોય છે. સત્ય અને ન્યાયનો જ વિજય થાય તેવો ચુસ્ત નિયમ નથી હોતો. સત્ય અને ન્યાયનો વિજય આપોઆપ થતો નથી. તે માટે ઝઝૂમવું પડતું હોય છે, બલિદાનો આપવાં પડતાં હોય છે. બલિદાન વિના સત્ય અને ન્યાયની પ્રતિષ્ઠા કરવી સંભવિત નથી હોતી. જ્યાં બલિદાનીઓ હોય છે ત્યાં જ સત્ય અને ન્યાય પ્રતિષ્ઠિત થતાં હોય છે. પણ અહીં એક ત્રીજું તત્ત્વ છે. તે છે ઈશ્વરપ્રાર્થના. જે દુર્બળ છે, લાચાર છે અને અસહાય છે તે ઝઝૂમી નથી શકતા, પણ પ્રાર્થના તો કરી શકે છેઃ "હારે કો હરિનામ." તે સાચા હૃદયથી એક વાર નહીં, વારંવાર પ્રભુપ્રાર્થના કરે તો તેમાંથી એક બળ ઉત્પન્ન થાય છે, જે બળ અસુરોને પરાસ્ત કરે છે. અસુરો પોતે જ એવી ભૂલો કરવા માંડે છે કે તેમનું પતન પોતાની મેળે થઈ જાય, એટલે ભક્તો કહે છેઃ

હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે,
જેની સુરતા શામળિયાની સાથ, વદે વેદવાણી રે.

પણ પ્રાર્થના અને તે પણ સતત પ્રાર્થના માત્ર ભક્તો જ કરી શકતા હોય છે. સામાન્ય માણસ દુર્બળ હોય, લાચાર હોય, પણ જો ભક્ત ન હોય તો લાંબો સમય પ્રાર્થના કરી શકે નહીં. બિલાડી જ્યારે પોપટ ઉપર ઝપાટો મારે ત્યારે તે રામરામ ન કરે, ચેંચેં કરી મૂકે. આવું જ સાચા-ખોટા ભક્તનું પણ હોય છે. જેને દૃઢ ભક્તિ નથી હોતી તે થોડા જ સમયમાં શ્રદ્ધા ખોઈ બેસે છે. તે લાંબો સમય ટકી શકતો નથી. ઘોર કસોટી સુધી તેના પગ મજબૂતાઈથી ટકી રહેતા નથી. થોડી જ વિપત્તિ આવતાં તેના પગ ઊખડી જતા હોય છે.

દેવાસુરસંગ્રામમાં દેવો હારતા હતા, પણ તેમણે બ્રહ્મને પ્રાર્થના કરી, "પ્રભો, બચાવો! બચાવો!" આવી વારંવાર પ્રાર્થના કરી અને બ્રહ્મે દેવોના પક્ષમાં પલક મારી. દેવો જીતી ગયા. અસુરો હારી ગયા. દેવોનો જયજયકાર થઈ ગયો!

વિજયથી મહિમા મળતો હોય છે. પરાજયથી ઝાંખપ લાગતી હોય છે. તેથી બધા યુયુત્સુઓ વિજયની ઝંખના રાખતા હોય છે. વિજયનું સુખ સર્વાધિક છે, કારણ કે પરાજયનું દુઃખ પણ સર્વાધિક હોય છે. હારવું કોઈને ગમતું નથી. તેમાં પણ જ્યાં લડાઈ પૂરેપૂરી રસાકસીની હોય, પ્રતિષ્ઠા દાવ ઉપર લાગી હોય ત્યાં હારવું તો મોતથી પણ વધુ દુઃખદાયી થતું હોય છે. વિજયને પચાવે તે વીર કહેવાય, પણ પરાજયને પચાવે તે મહાવીર કહેવાય. બંને કામ ઘણાં અઘરાં છે. દેવોનો વિજય થતાં જ ચારે તરફ તેમનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. દેવોના પક્ષધરો વિજયોત્સવ ઊજવવા લાગ્યા. આ સ્વાભાવિક છે કે વિજયનો મદ ચઢે. મદ એટલે નશો. નશો એટલે જે ભાન ભુલાવે તે નશો કહેવાય. પક્ષધરો વિજય ઊજવે ત્યાં સુધી તો ઠીક કહેવાય. જોકે દેવોએ તેમને રોકવા જોઈતા હતા. રોક્યા હોત તો દેવો વધુ દિવ્ય બનત. પણ દેવો ભાન ભૂલ્યા. તે જાતે જ પોતે પોતાનો વિજયોત્સવ ઊજવવા લાગ્યા. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાનો મહિમા ગાતી થઈ જાય ત્યારે સમજવું કે તે દિવ્યતા ખોઈ રહી છે. વ્યક્તિએ તો પોતાની હાજરીમાં કોઈ દિવ્યતા ગાતું હોય તોપણ તેને રોકવું જોઈએ. આ તેની સાચી મહત્તા કહેવાય.

દેવો ભાન ભૂલ્યા અને "અસ્માકમેવાયં વિજયઃ" – "આ અમારો જ વિજય છે, અમારો જ મહિમા છે" તેવું ગાવા લાગ્યા. તેમણે

મહેફિલ સજાવી. મહેફિલમાં નાચવું-ગાવું, ખાવું-પીવું થાય. જ્યાં આવું બધું થાય ત્યાં આપોઆપ ટોળું ભેગું થઈ જાય. સાધુસંતો પણ શ્રીમંતોના વારંવાર જમણવાર ગોઠવે તો સમજવું કે આ પોતાનો જયજયકાર કરવા-કરાવવા ગોઠવાય છે. તે પોતે જ સ્વમહિમાની લપસણી ભૂમિ ઉપર લપસી રહ્યા છે. બધા લપસી રહ્યા છે – જમનાર, જમાડનાર અને જોનાર – બધા લપસી રહ્યા છે!

મહેફિલ પણ મર્યાદા બહારની થવા લાગે ત્યારે સમજવું કે સુખ-સમૃદ્ધિનો અપચો થયો છે. પાચનક્રિયા મર્યાદામાં જ થતી હોય છે. સમૃદ્ધિ ન પચે તો તેનું અજીર્ણ થાય. આવું અજીર્ણ મર્યાદા બહારની મહેફિલો ગોઠવતું થાય. પછી સંગ્રહણી થાય.

પણ જો તમે ભક્ત હશો તો આપત્તિ-વિપત્તિ અને સમૃદ્ધિમાં પણ તમારી જાણ બહાર એક તત્ત્વની નજર તમારા ઉપર રહેશે – તે છે ઈશ્વર. જેમ માની નજર હંમેશાં બાળક ઉપર રહેતી હોય છે, તે રમતું-રમતું ગમેતેટલું દૂર નીકળી જાય તોપણ માની નજર તો તેના ઉપર જ રહેલી હોય છે. બાળકને ભાન નથી હોતું કે મારા ઉપર માની નજર છે. તે તો તેની મસ્તીમાં રમતું હોય છે. પણ જરાક વિઘ્ન દેખાતાં જ મા દોડીને બાળકને બચાવી લેતી હોય છે. મા વિના બાળકના ઉછેરની કલ્પના કરવી જ મુશ્કેલ છે. એટલે ભક્ત લોકો ઈશ્વરને “ત્વમેવ માતા” કહે છે.

દેવોની મહેફિલ જામી છે. બધા મસ્તીમાં ચકચૂર થઈ ગયા છે. એકલા પુરુષોની મહેફિલ બહુ રંગત ન જમાવે. મહેફિલમાં સ્ત્રીઓ ભળે તો જ રંગત જામે. સ્ત્રીઓથી પુરુષો ચગે છે, જેમ પતંગ ચગે છે તેમ. અને પુરુષોથી સ્ત્રીઓ ચગતી હોય છે. ચગેલા પતંગો જોવાની મજા આવે. આવું જ માણસોનું પણ હોય છે. ચગેલાં માણસો પણ જોવાલાયક થઈ જતાં હોય છે. પણ ખરી મજા તો ચગેલા પતંગને કપાતો જોવામાં આવતી હોય છે. પતંગ કપાતાં જ દર્શકો કિકિયારી પાડી ઊઠતા હોય છે. આ આનંદની કિકિયારી કહેવાય. કોઈને કપાતા જોવાનો આનંદ પણ અદ્ભુત હોય છે. ચગવું અને કપાયા વિના ચગતા રહેવું તે બહુ દુર્લભ છે.

ચગેલા અને ભાન ભૂલેલા દેવોને જોઈને બ્રહ્મને ચિંતા થઈ. તેને થયું કે આ મૂર્ખાઓને ભાનમાં લાવવા જરૂરી છે. ભાનભૂલ્યો માણસ મહાઅનર્થ કરી શકે છે – સ્વ અને પર બંને માટે. જીવનમાં એક ભાન કરાવનારો માણસ પણ જોઈએ. જે ભાનમાં રહે અને ભાન કરાવે તેને સંત કહેવાય. જે ભાન ભૂલ્યો હોય અને લોકોને ભાન ભુલાવે તે સંતના વેશમાં હોય તોપણ સંત ન કહેવાય. ભાન કરાવનારા મળવા બહુ કઠિન હોય છે. જે ભાનમાં હોય તે જ બીજાને ભાન કરાવે. જે પોતે જ ભાન ભૂલ્યા હોય તે બીજાને ભાન ન કરાવી શકે.

તેથી દેવોને ભાન કરાવવા માટે બ્રહ્મે યક્ષનું રૂપ ધારણ કર્યું અને થોડે દૂર ચૂપચાપ ઊભું રહ્યું. દેવોની નજર દૂર ઊભેલા યક્ષ ઉપર પડી. જિજ્ઞાસા થઈ – “આ શું હશે?” “કિમિદં યક્ષમિતિ?”

કદી ન જોયેલું આ વિચિત્ર તત્ત્વ યક્ષ શું હશે? તે નિર્ણય ન કરી શક્યા, તેથી અગ્નિને તપાસ કરવા મોકલ્યો. અગ્નિને ‘જાતવેદા’ કહે છે. સંસ્કૃતમાં એક વસ્તુ માટે અનેક નામો હોય છે અને પ્રત્યેક નામની અલગ-અલગ વ્યુત્પત્તિ થતી હોય છે તેથી તેનો અર્થ પણ અલગ થતો હોય છે. ‘જાતવેદ’ એટલે?

“જાતં જાતં પ્રત્યેકં વસ્તુ વેત્તીતિ જાતવેદઃ ।”

અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલી પ્રત્યેક વસ્તુને જાણે તે ‘જાતવેદા’ કહેવાય. જાતવેદા સૌને જાણે છે તેથી આ યક્ષને પણ જાણશે તેવી આશાથી જાતવેદાને યક્ષની પાસે મોકલ્યો. જાતવેદા ગર્વથી પગ પછાડતો-પછાડતો ધમધમ કરતો ચાલ્યો. કોઈ મહત્ત્વના કાર્ય માટે ઘણામાંથી કોઈ એકની પસંદગી થાય તો તેવા એકને ગર્વ થાય તે સ્વાભાવિક છે. ન થાય તો નવાઈ લાગવી જોઈએ. તે જરૂર ગુણથી સંત હશે.

જાતવેદા યક્ષની પાસે જઈને ઊભો રહ્યો અને કાંઈ બોલે કે પૂછે તેના પહેલાં જ યક્ષે સામો પ્રશ્ન પૂછી દીધોઃ

કોઽસિ? જાતવેદા વા અહમસ્મીતિ ।
તસ્મિંસ્ત્વયિ કિં વીર્યમિત્યપદમ્
સર્વં દહેયં યદિદં પૃથિવ્યામિતિ ।

તસ્મૈ તૃણં નિદધાવેતદ્દહેતિ ।
તદુપપ્રેયાય સર્વજવેન, તન્ન શશાક દગ્ધું
સ તત એવ નિવવૃતે, નૈતદશકં
વિજ્ઞાતું યદેતદ્યક્ષમિતિ ॥ 6 ॥

યક્ષે પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ 'કોણ છે તું?'

ઉત્તરઃ 'હું જાતવેદા અગ્નિ છું.'

પ્રશ્નઃ 'તારામાં શું પરાક્રમ છે?'

ઉત્તરઃ 'હું પૃથ્વીમાં જે કાંઈ છે તે બધું બાળીને ખાખ કરી શકું છું.'

યક્ષે તેની પાસે એક તણખલું મૂક્યું અને કહ્યું, "લે, આને બાળ."

અગ્નિ બધા વેગથી પેલા તણખલાને બાળવા દોડ્યો, ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તણખલાને બાળી શક્યો નહીં, તેથી લજ્જિત થઈને પાછો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે "આ યક્ષ શું છે તે મને સમજાતું નથી."

ગર્વપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, પડકાર ઝીલવો અને પછી નિષ્ફળ થઈને પાછા ફરવું એ લજ્જિત થવાની જ વાત કહેવાય. મહાપુરુષો કદી પણ ગર્વપૂર્વક ઘમંડથી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી, જરૂર પડે તો નમ્રતાપૂર્વક ઈશ્વરને માથે રાખીને પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે. કદાચ નિષ્ફળતા મળે તોપણ લોકો હાંસી ઉડાવતા નથી, સહાનુભૂતિ બતાવે છે. નમ્રતાની હાંસી ન હોય, ઘમંડની હાંસી હોય.

હવે વાયુનો વારો આવ્યો. ફરી એ જ પ્રમાણે યક્ષને જાણવા માટે વાયુને મોકલ્યો. વાયુને પણ યક્ષે એ જ પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને વાયુએ કહ્યું કે "પૃથ્વી ઉપર જે કાંઈ છે તે બધું હું ઉડાડી શકું છું." યક્ષે તેની આગળ પણ તણખલું મૂક્યું અને કહ્યું કે "લે, આ તણખલાને ઉડાડ." વાયુએ બધી તાકાતથી તણખલાને ઉડાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તણખલું હાલ્યું પણ નહીં, તેથી તે પણ લજ્જિત થઈને પાછો ફર્યો.

હવે ઇન્દ્રનો વારો આવ્યો. ઇન્દ્રને અહીં 'મઘવન્' કહ્યો છે. ગુજરાતીમાં ઘણાં નામ – મઘો, મઘાભાઈ હોય છે તે આ ઇન્દ્ર – 'મઘવા'નું રૂપાંતર છે 'મઘવા'નો અર્થ થાય છે "બધામાં સૌથી વધુ પૂજ્ય હોય તે 'મઘવા' કહેવાય." ઇન્દ્ર બધા દેવોમાં સર્વોચ્ચ પૂજ્યતા ધરાવે છે તેથી તેને 'મઘવા' કહેવાય છે.

ઇન્દ્ર યક્ષને જાણવા માટે ચાલ્યો. પણ બે દેવોની નિષ્ફળતાથી તે ગર્વથી ધમપછાડા મારતો ન ગયો. તેને ભય લાગ્યો કે "કદાચ હું પણ નિષ્ફળ જઈશ તો?" તેથી તે ડરતોડરતો ચાલ્યો. પણ આ શું? તે યક્ષની પાસે પહોંચ્યો કે તરત જ યક્ષ અદૃશ્ય થઈ ગયો. કાંઈ ન મળે. હવે શું કરવું? એટલામાં આકાશમાં એક રૂપરૂપનો અંબાર એવી સ્ત્રી દેખાઈ. તે ઉમા હૈમવતી કન્યા હતી. મંદમંદ મુસ્કુરાતી તે કન્યા બોલી, "મૂર્ખાઓ! તે યક્ષ તે બીજું કોઈ નહીં પણ બ્રહ્મ જ હતું. તેના મહિમાથી યુદ્ધમાં તમે વિજયી થયા હતા; તેને ભૂલીને તમે પોતાનો મહિમા ગાવા લાગ્યા હતા. આ યોગ્ય ન કહેવાય, તેથી તમને ભાન કરાવવા તે બ્રહ્મે યક્ષનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. તમે તેને ઓળખી શક્યા નહીં. હવે કદી આવો અહંકાર ન કરશો અને વિજયમાં બ્રહ્મને યાદ કરજો."

આટલું કહીને હૈમવતી કન્યા ઉમા પણ અદૃશ્ય થઈ ગઈ. આ રીતે આ કથા વિજય-સફળતામાં છકી ગયા વિના પરમેશ્વરને પ્રથમ યશ આપવો તેવું સૂચવે છે.

26-12-11

3
નચિકેતાની કથા

હવે ‘કઠોપનિષદ’ની નચિકેતાની કથા શરૂ થાય છે. ‘કઠોપનિષદ’, ‘યજુર્વેદ’નું અંગ છે અને મહત્ત્વનું છે.

જીવનના મુખ્ય બે પ્રકાર છેઃ (1) એકાકી જીવન અને (2) સામૂહિક જીવન. એકાકી જીવનના ફરી પાછા બે ભેદ છેઃ એકલા જ – એકાદ ઓરડીમાં રહેનારું જીવન અને 2. ભ્રમણશીલ - વિચરતું જીવન.

1. એકાકી જીવન

માનવપ્રકૃતિમાં એકાકી રહેવાનું નથી, તેમ છતાં ઘણા માણસોને એકાકી જીવન જીવવું પડતું હોય છે. એકાકી જીવન બહુ ત્રાસદાયી હોય છે. આવો માણસ વૅક્યુમથી પીડાતો હોય છે. માણસને માણસનું વૅક્યુમ બહુ ત્રાસદાયી થઈ જતું હોય છે. માણસને હૂંફ જોઈએ. હૂંફ વિનાનો માણસ અનાથ – દુઃખી– દુર્બળ થઈ જતો હોય છે. તેમાં પણ એકાકી સ્ત્રી તો હૂંફ વિના રહી જ ન શકે. તેના માટે સૌથી મોટી પતિની હૂંફ હોય છે. કોઈ પણ કારણસર તે પતિ વિનાની રહી ગઈ હોય કે થઈ ગઈ હોય તો તેને માતા-પિતા, ભાઈ-વડીલ કે પછી ગુરુની હૂંફ મળે તો જીવન જીવી શકે. આમાંની કોઈ જ હૂંફ ન હોય તો તેનું જીવન વૅક્યુમભર્યું – પીડાદાયક થઈ જાય. તે હૂંફ શોધતી ફરે તો તેમાં તેનો દોષ ન કહેવાય. હૂંફને અટકાવતી સમાજવ્યવસ્થા દોષિત કહેવાય. પણ હૂંફ શોધતાં-શોધતાં તે જો સ્વેચ્છાચારી – સ્વચ્છંદી થઈ જાય તો વિનાશ નોતરી બેસે, કારણ કે હૂંફ એક જ સારી, જેમાં હૂંફ લેવાનું અને દેવાનું બંને થાય. જે બહુ હૂંફ શોધે તે એકેની ન રહે – જે સહુની તે કોઈની નહિ. એકાકીપણાના દુઃખ કરતાં પણ તે વધારે દુઃખી થાય. આવું જ પુરુષનું પણ સમજવું. જે એકના થઈને રહે તે જ સુખી થાય.

એકાકીપણાનો એક બીજો પ્રકાર છે. તે છે વિચરતું – ભ્રમણશીલ એકાકીપણું. કોઈ લક્ષ્ય માટે, કોઈ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે વ્યક્તિ વિચરતી થઈ જાય, કશુંક શોધવા તે રખડપટ્ટી કરે. આવું એકાકીપણું સાધના થઈ શકે છે, પણ લક્ષ્ય પ્રબળ હોય તો જ આ સાધના ચાલે, નહીં તો થોડુંક રખડીભટકીને થાળે પડી જાય. આવી વ્યક્તિને વૅક્યુમ બહુ સતાવતું નથી, કારણ કે લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ તેના વૅક્યુમને દબાવી દે છે.

2. સામૂહિક જીવન

સામૂહિક જીવનના ત્રણ ભેદ છેઃ 1. પારિવારિક જીવન, 2. સંગઠિત જીવન અને 3. લાચાર જીવન.

ત્રીજા ક્રમથી શરૂ કરીશું. જેલના કેદીઓ સમૂહમાં રહેતા હોય છે. આ તેમની મજબૂરી છે તેથી રહેવું પડે છે. બીજું સામૂહિક જીવન સૈનિકોનું, જમાતવાળા સાધુઓનું, ડાકુ-લૂંટારુ ટોળકીનું, કર્મચારીઓ વગેરેનું હોય છે. આવા સામૂહિક જીવનમાં લાગણીની પ્રધાનતા ન હોવાથી બહુ આત્મીયતા બંધાતી નથી અને આવી સામૂહિકતા કાયમી નથી હોતી.

ખરું સામૂહિક જીવન પરિવારનું હોય છે. પરિવારનું કેન્દ્રબિંદુ પતિ-પત્ની, માતા-પિતા, પુત્ર-પુત્રીઓ, ભાઈ-બહેનો વગેરે હોય છે. આ બધાં એકસાથે રહે તો તેને સંયુક્ત પરિવાર કહેવાય. માત્ર પતિ-પત્ની જ રહે તો તે વિભક્ત પરિવાર અથવા શાખાપરિવાર કહેવાય. આપણે સંયુક્ત પરિવારની વાત કરવાની છે.

ઉશન – વાજશ્રવસ્ નામના એક ઋષિ હતા. તેમને નચિકેતા નામનો પુત્ર હતો. ઉશન નામ છે અને વાજશ્રવા અટક લાગે છે. વાજશ્રવાનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે. વાજ એટલે અન્ન, તેના દ્વારા જેનો શ્રવ એટલે યશ ફેલાયો હોય તે વાજશ્રવા. જીવનની ધન્યતા યશ છે. યશ વિનાનું જીવન કદાચ ચાલે પણ અપયશભર્યું જીવન હોય તો એ જીવનની નિષ્ફળતા જ નહીં, જીવનની શરમ કહેવાય. તેમાં પણ યશ પછીનો અપયશ બહુ દુઃખદાયી હોય છે.

યશનાં મુખ્યતઃ ચાર કારણો હોય છેઃ 1. સત્કર્મ – સદાચાર, 2. વીરતા, 3. દાન - ઉદારતા, 4. સંગીત-સાહિત્ય-કલા.

1. સત્કર્મ – સદાચાર

સત્કર્મ સાપેક્ષ શબ્દ છે. દેશ-કાળ-ધર્મભેદથી સત્કર્મ મનાતાં હોય છે, એટલે જ્યાં જે કર્મને સત્કર્મ કહેવાતું હોય તે. પણ સદાચારનો મૂળાધાર પ્રામાણિકતા છે. પ્રામાણિકતા એટલે અર્થ-પ્રામાણિકતા, કામ-પ્રામાણિકતા, કાર્ય-પ્રામાણિકતા. આમ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રામાણિકતા એ જ સદાચાર કહેવાય. કોઈ પણ ક્ષેત્રની લુચ્ચાઈ સદાચાર ન કહેવાય. લુચ્ચાઈ અને ધાર્મિકતા ભેગી મળે તો પાખંડ શરૂ થાય. સદાચારી વ્યક્તિ કશું જ ન કરે તોપણ સદાચાર-મતિથી તેનું જીવન યશસ્વી થઈ જાય.

2. વીરતા

વીરતાનો અર્થ થાય છે – સત્ય, ન્યાય અને ધર્મ માટે જે ઝઝૂમે, પછી ભલે જય થાય કે પરાજય, તોપણ તેનો યશ થાય, તેની વીરગાથા રચાય.

3. દાન-ધનની ઉદારતા

વ્યક્તિ દાની હોય, ઉદાર સ્વભાવની હોય તો તેનો યશ થાય. લોભિયો કદી યશસ્વી ન હોય. દાનની ઉદારતામાં પણ સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉદારતા અન્નની છે. જેનું રસોડું મહેમાનો અને અતિથિઓ માટે હંમેશાં ખુલ્લું રહેતું હોય તે સર્વશ્રેષ્ઠ ઉદારતા કહેવાય. તેને રસોડાનો યશ કહેવાય. પ્રાચીનકાળમાં ઘઉંને 'વાજ' કહેવાતું તેથી આજે પણ 'વાજિયા' ઘઉં એમ કહેવાય છે. ઋષિ અન્નથી ઉદાર હોવાના કારણે 'વાજશ્રવા' કહેવાયા છે. ઘણા ધનવાનો ધનના ઉદાર ન હોય તે નિંદાભાજી થતા હોય છે. કેટલાક ધનવાનો ઉદાર હોય પણ રસોડાના ઉદાર ન હોય. તે યશભૂખ્યા હોવાથી શરતી દાન કરતા રહે છે. તેમની પાછળ યશ નથી થતો હોતો, જ્યારે રસોડાની ઉદારતા ત્રણે કાળમાં યશસ્વી થતી હોય છે, તેથી વાજશ્રવા અટક પડી લાગે છે. તેણે પોતાનું સર્વસ્વ દાનમાં આપી દીધું.

પ્રાચીનકાળમાં રાજર્ષિઓ તથા મહર્ષિઓ પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરી દેતા અને પછી નવેસરથી જીવન શરૂ કરતા. તેવા યજ્ઞને વિશ્વજિત યજ્ઞ કહેવાતો. ઘણું ભેગું કર્યું હોય તેનો ભાર લાગે. તે ભારથી મુક્ત થવા માટે સર્વસ્વનું યોગ્ય ક્ષેત્રમાં – પાત્રમાં દાન કરી દેવાથી ભારમુક્ત થઈ જવાય. ધન પ્રત્યેની આસક્તિમાંથી છુટકારો મેળવવા આવો પ્રયોગ થતો હશે. માણસ ઘણુંઘણું સંઘરતો હોય છે. પછી તેનો કશો ઉપયોગ પણ નથી કરતો. અરે, પોતાની પાસે શું-શું કેટલું છે તેનું જ્ઞાન-ભાન પણ તેને રહેતું નથી. પડ્યુંપડ્યું સડી જાય છે, બગડી જાય છે, પણ તે કોઈને કશું આપતો નથી. તેની પ્રચંડ આસક્તિ હોય છે. તેનાથી મુક્ત થવા આવો પ્રયોગ ક્યારેક-ક્યારેક થતો હોય છે. મેં પશ્ચિમમાં 'ગેરાજ સેલ' જોયા છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિની બદલી થાય અથવા એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જાય ત્યારે પોતાની બધી ઘરવખરી ગરાજમાં મૂકી દે અને ગલીના નાકે ગરાજ સેલનું બૉર્ડ મૂકી દે. લેવા ઇચ્છનારા આવે અને પછી પાણીના ભાવે વસ્તુઓ આપી દે. અમેરિકામાં જેમના ઘરે ઊતરેલો તેમનો છોકરો એક ડૉલરમાં સરસ મજાનું હાર્મોનિયમ લઈ આવેલો. ભારતમાં પાંચ હજારમાં પણ ન મળે તે એક ડૉલરમાં આપી દીધું હતું. ત્યાં દાન – મફત નથી, વેચાણ છે, જેથી લેનાર અને દેનાર બંને દબાયેલા ન રહે. આ રીતે ગરાજ સેલમાં બધું વેચીને લગભગ પહેરેલા કપડે બીજી જગ્યાએ જાય. પછી નવી દુનિયા વસાવે. આમ આપણા કરતાં વસ્તુ પ્રત્યે તેમની અનાસક્તિ વધારે દેખાય. આવો પ્રયોગ આપણે ત્યાં જોવા નથી મળતો. ક્યાંય ગરાજ સેલ જોવા નથી મળતો. ઉશને 'સર્વ વેદસં' – બધું જ 'દદૌ' – દાનમાં આપી દીધું.

તેમને નચિકેતા નામનો પુત્ર હતો. યાદ રહે, ઋષિઓ પત્ની-પુત્ર- પરિવારવાળા હોય છે, પત્નીત્યાગી, ગૃહત્યાગી કે પરિવારત્યાગી નથી હોતા. સપત્નીક – સપરિવાર રહીને પણ મોક્ષ મેળવી શકાય છે તેવી તેમની ધારણા હતી. ગૃહત્યાગી અને પત્નીત્યાગીઓ જેમ પત્ની-પુત્રોનો ત્યાગ કરીને નિસાસા લેતા તેવા નિસાસા ઋષિઓ લેતા નહીં. પણ એકાકી જીવન જીવતાં આવડે તો સરળ છે. કશી જવાબદારી જ નહીં. જવાબદારી ન હોય એટલે કશો ભાર – ટેન્શન ન હોય. તેથી જીવન ભારરહિત, હળવું થઈ જાય, પણ હળવું જીવન વ્યક્તિને હલકો બનાવી દે, ભારભર્યું જીવન જ વ્યક્તિને ભારે બનાવે. જે ભાર વહન કરે છે તે ભારે છે. જે ભાર તો વહન કરતો

નથી, ઉપરથી ભારરૂપ થાય છે, કોઈના ખભા ઉપર બેસી જાય છે તે હલકો જ હોય. તેને જો મહત્તા અપાય તો સમાજ પથભ્રષ્ટ થઈ જાય.

પણ સંયુક્ત પરિવારના પારાવાર પ્રૉબ્લેમ પણ હોય છે. સૌથી મોટો પ્રૉબ્લેમ મતભેદનો રહે છે. બધાના મત એકસરખા ન હોય. મતભિન્નતાથી ટસલ થાય. ટસલથી વૈમનસ્ય થઈ જાય અને તેથી કલહ થાય. આનું નિવારણ એક જ રીતે થઈ શકે – 'વડીલશાહી'. ઘરનો જે વડીલ હોય તે જે કહે તે જ કરવાનું. તેની આફત કહો કે નિર્ણય કહો, તે સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ. વડીલશાહી વિના સંયુક્ત પરિવાર ચાલી શકે નહીં. જેમ સેનાપતિના અનુશાસન વિના સેના સંગઠિત રહી શકે નહીં તેમ જ્યાં મતભેદોને પ્રગટ કરવાની છૂટ હોય છે અને પછી ઉછાળવાની પણ છૂટ હોય છે ત્યાં અનુશાસન રહી શકતું નથી. તેથી મર્યાદાવિહીન સ્વેચ્છાચારિતા આવી જાય છે. દ્વારિકાના યાદવોમાં આવું જ થયું હતું. પણ કદાચ બહુ જ મહત્ત્વનો મતભેદ થાય તો શું કરવું? ચૂપ રહેવું? ના પણ પ્રગટ કરવાની રીત 'કઠોપનિષદ' બતાવે છેઃ

"તં હિ કુમાર સન્તં દક્ષિણાસુ નીયમાનાસુ શ્રદ્ધા વિવેશ
સોઽમન્યત । પીતોદકા, જગ્ધતૃણા, દુગ્ધદોહા, નિરિન્દ્રિયાઃ ।
અનન્દા નામ તે લોકાસ્તાન્સ ગચ્છતિ તા દદત્ ॥"

અર્થાત્ કિશોર હોવા છતાં પણ તેને શુદ્ધ વિચાર આવ્યોઃ (મારા પિતા) દક્ષિણામાં અપાનારી ગાયો કેવી લઈ આવ્યા છે? તે વિચારવા લાગ્યો, "જે હવે પાણી પી ચૂકી છે, ઘાસ ખાઈ ચૂકી છે, જે હવે ફરી દૂધ આપવાની નથી, જે વિકલાંગ છે, જે દુઃખ દેનારી છે તેવી નામમાત્રની નકામી ગાયો દક્ષિણામાં આપી રહ્યા છે. આવી નકામી ગાયો આપવાથી તો સ્વર્ગમાં નહીં પણ નરકમાં જ જવાય."

અહીં બે-ત્રણ વાતો સમજવા જેવી છે. એક શુભ વિચાર હોય અને બીજો શુદ્ધ વિચાર હોય. શુભ વિચાર પોતાનું કલ્યાણ કરનારો હોય, પણ શુદ્ધ વિચાર પોતાને અનિષ્ટથી બચાવનારો હોય. શુદ્ધ અને શુભ બંને પ્રકારના વિચારો મળવા કઠિન હોય છે. અને આવા વિચારો બાલ્યાવસ્થા અથવા કિશોરાવસ્થામાં જ વધુ આવતા હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થા પ્રૌઢાવસ્થા છે, તેમાં ડહાપણની પ્રધાનતા હોય છે. ડહાપણનું પ્રથમ રૂપ હોય છે સ્વરક્ષણ. પોતાના રક્ષણનો વિચાર પ્રથમ આવે. ઋષિએ જ્યારે સર્વસ્વનું દાન કરી દેવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે સારીસારી ગાયો હતી તે રાખી લીધી અને જે વૃદ્ધ, અપંગ, દૂધ વિનાની, માત્ર ભારરૂપ પાલવવાની જ હતી તેવી બધી ગાયો દક્ષિણામાં આપવા માંડી. ઘરમાં પડેલા વ્યર્થ કચરાને કાઢવાનું નામ દક્ષિણા ન કહેવાય, પણ ઉત્તમ વસ્તુઓ, લેનાર રાજીરાજી થઈ જાય તેવી વસ્તુઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક આપવાનું નામ દક્ષિણા કહેવાય. પણ અહીં કુમાર નચિકેતાએ ઊલટું જોયું – અને તે પણ 'પુત્રમોહ' નિમિત્તે થતું જોયું. સમર્થ જ્ઞાની પુરુષો પણ સંતાનમોહ કે પરિવારમોહમાં અનર્થ કરી બેસતા હોય છે. મોહ તેને કહેવાય જે વિવેક ચુકાવે. "મારા પુત્ર માટે સારીસારી ગાયો રાખી લઉં અને ભારરૂપ નકામી ગાયો આપી દઉં." – આવો નિર્ણય પુત્રમોહથી થયો હતો તે નચિકેતા સમજી ગયો. વૈરાગ્યની ઉંમર કિશોરાવસ્થા – યુવાવસ્થા હોય છે. વૃદ્ધાવસ્થા વૈરાગ્યની ઉંમર નથી હોતી. વૃદ્ધાવસ્થા ગણતરીની ઉંમર હોય છે. તે ઉંમરમાં વ્યક્તિ સારા-માઠાની ગણતરી કરતી હોય છે. તેથી વૃદ્ધ પિતા ઉશને વિચાર કર્યો કે સારીસારી ગાયો રાખીને નકામી ગાયો બ્રાહ્મણોને આપી દેવા દે. ઘણા લોકો ખોટા પૈસા મંદિરમાં પધરાવી દેતા હોય છે અને પોતાને ચતુર માનતા હોય છે! ચતુરાઈ અને લુચ્ચાઈમાં મોટો ફરક છે. પોતાનું રક્ષણ કરે તે ચતુરાઈ તો હોવી જ જોઈએ, પણ બીજાને છેતરે તે લુચ્ચાઈ કહેવાય. લોકો ભગવાનને પણ છેતરતા હોય છે. ખરા અર્થમાં તો છેતરનારા જ છેતરાતા હોય છે.

નચિકેતાથી આ જોયું ન ગયું. પણ વડીલ પિતાની મર્યાદા છે – કશું બોલાય નહીં, અનર્થ જોવાય પણ નહીં, ત્યારે શું કરવું? નચિકેતાએ રસ્તો શોધી કાઢ્યો. તે જાણતો હતો કે આવું અનર્થ કાર્ય તેના મોહના કારણે પિતા કરી રહ્યા છે. નવાઈ તો જુઓ, જેના માટે આ અનર્થ થઈ રહ્યો છે તે નચિકેતાને જરાય મોહ નથી, પણ પિતાને મોહ છે. તેથી નચિકેતા પિતા પાસે ગયો અને નમ્રતાથી બોલ્યોઃ

"સ હોવાચ પિતરં તત કસ્મૈ માં દાસ્યસીતિ ।"

તે પિતાની પાસે જઈને બોલ્યો, “તો હવે તમે મને કોને આપો છો? અર્થાત્ હું પણ તમારી સંપત્તિ જ છું, તો મને પણ કોઈને આપી દો.” નચિકેતા માને છે કે “જો મારું દાન કરી દેશે તો મોહ ઊતરી જશે અને આ અનર્થ અટકી જશે.” વ્યક્તિ પોતાને માટે પાપ કરવાની જગ્યાએ સ્વજનો માટે વધુ પાપ કરતી હોય છે. સ્વજનમોહ તેની પાસે તેવું કરાવતો હોય છે. તેથી નચિકેતાએ મોહનું મૂળ પોતાને જ દાનમાં અપાવી દેવા પ્રયત્ન કર્યો.

ઉશન ઋષિએ નચિકેતાની વાત ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું, તેથી બીજી વાર, ત્રીજી વાર નચિકેતાએ એને એ જ વાત કરી તેથી ઉશનને ક્રોધ આવી ગયો. ક્રોધમાં તેનાથી બોલાઈ ગયું –

“મૃત્યવે ત્વાં દદામીતિ ।”

અર્થાત્ “જા, હું તને યમરાજને આપું છું.” અર્થાત્ “મરી જા.”

ક્રોધમાં ભાન ન રહેવાથી ઉશનથી કઠોર વાણી બોલી જવાઈ. આવું સમૂહમાં રહેનારા વચ્ચે થયા કરતું હોય છે. વ્યક્તિનો ‘મૂડ’ ન હોય અને તેને જુનિયર માણસો છંછેડે તો સિનિયર માણસથી આવું બોલી જવાતું હોય છે. આવી વાણીની ગંભીરતા ન હોય. આ એક પ્રકારનો બકવાસ જ કહેવાય. પણ નચિકેતાએ પિતાની આજ્ઞાને ગંભીરતાથી લીધી. તે યમરાજ પાસે જવા માટે તૈયાર થઈ ગયો, અર્થાત્ મરવા તૈયાર થઈ ગયો. ઘણી વાર બાળકના તોફાનથી કંટાળેલી ગ્રામ્યમાતા તેને કહેતી હોય છે, “મૂઆ મરી જા! લોહી પી ગયો!” આ બકવાદ કહેવાય. ખરેખર જો બાળક મરી જાય તો માતા ભયંકર રોવા-કકળવા લાગે. પ્રશ્ન એ થાય કે તું તો મરી જવાની વાત કહેતી હતી ને! પરંતુ એ તો બકવાદ હતો.

નચિકેતા જ્યારે મરવા – યમરાજની પાસે જવા તૈયાર થયો ત્યારે ઋષિ ધ્રૂજી ઊઠ્યા. “અરે! ના ના. હું તો અમથો જ કહેતો હતો. મારા પ્રિય પુત્ર! તારે યમરાજ પાસે જવાનું ન હોય.” – આવું બોલીને એને મનાવવા, યમરાજ પાસે જતો રોકવા લાગ્યા. નચિકેતાને પિતાની દુર્બળતા દેખાઈ. બોલેલું ન પાળે તે દુર્બળ જ કહેવાય. જે વચનબદ્ધ ન હોય તે મહાન ન હોય, ભલે મહાન દેખાતો હોય. ઓછામાં ઓછું તેને ‘રૉયલ બ્લડ’ ન કહેવાય. ‘રૉયલ બ્લડ’ હોય તે વચન માટે પ્રાણ આપી દે, પણ વચનભંગ ન થાય. ગંગાસતી કહે છે:

“તમે વચનું વાળાનો કરજો વિશ્વાસ જી
વચને થાપન અને વચને ઉથાપન, પાનબાઈ.”

પણ પિતાની દુર્બળતાને પુત્ર પારખી ગયો. મોહ દુર્બળતા ઊભી કરે છે. મોહી વ્યક્તિ સિદ્ધાંતવાદી કે આદર્શવાદી થઈ શકતી નથી. તે દુર્બળ છે. તરત જ મોહના કેન્દ્ર પ્રત્યે બાંધછોડ કરી લેશે. પણ હવે પિતાજીને સમજાવવા કેવી રીતે? જુઓ, નચિકેતા કેવાં વચનો બોલે છે:

“સસ્યમિવ મર્ત્યઃ પચ્યતે સસ્યમિ વાજાયતે પુનઃ”

અર્થાત્ પિતાજી, તમે મારો મોહ ન કરો. માણસ તો ઘાસની માફક જન્મે છે અને ઘાસની માફક મરી જાય છે. અત્યાર સુધી આવું જ થતું આવ્યું છે. ચોમાસામાં વરસાદ પડે એટલે તરત જ ઘાસનાં તણખલાં ઊગી નીકળે, પણ વરસાદ બંધ થતાં જ બધું સુકાઈ જાય. તેમ આ મૃત્યુલોકમાં પ્રાણીઓ આવે છે અને મરી જાય છે. તેમાં મોહ-શોક કરવાની શી જરૂર છે? ખરેખર આપણે બે જગ્યાઓ ખાસ જોવી જોઈએઃ પ્રસૂતિગૃહો અને સ્મશાનભૂમિ. પ્રસૂતિગૃહોમાં રોજ હજારો નવાંનવાં બાળકો ઊંવાંઊંવાં કરતાં જન્મે છે. અને તે જ બાળકો વૃદ્ધ થઈને પછી સ્મશાનભૂમિમાં ભડભડ બળતી ચિતામાં રાખ થઈ જાય છે. જન્મવું અને રાખ થઈ જવું – આ પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. સૌની આ દશા થવાની જ છે, પછી મોહ શું?

માટે મને યમરાજના ત્યાં જવા દો. સૌથી મોટો વૈરાગ્ય મૃત્યુવૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્ય તેને કહેવાય જે ભય અને લોભથી મુક્તિ આપે. ભય

અને લોભ વ્યક્તિને પામર બનાવતા હોય છે. ભયભીત વ્યક્તિ અન્યાય-અત્યાચાર સામે બાથ ભીડી શકતી નથી; કારણ કે ભય લાગે છે. આવી જ રીતે લોભી-લાલચુ વ્યક્તિ પણ લોભ આગળ ટકી શકતી નથી; કારણ કે તે ખેંચાઈ જાય છે. દઢ વૈરાગ્ય હોય તો જ ભય – લોભ – લાલચ આગળ અડીખમ ઊભા રહી શકાય. નચિકેતામાં દઢ વૈરાગ્ય છે, તેથી તે મૃત્યુથી ડરતો નથી.

પિતાને સમજાવીને – મનાવીને નચિકેતા તો યમરાજને ત્યાં પહોંચી ગયો. પણ આ શું? યમદ્વાર ઉપર તો મોટું તાળું પડ્યું હતું. યમરાજ ક્યાંક બહાર ગયા હશે. કોઈ ભયંકર રોગ ચાલતો હશે તેથી માણસો ટપોટપ મરતાં હશે, તેથી યમરાજ નવરા નહીં હોય. નચિકેતા ત્રણ દિવસ-રાત દરવાજા બહાર ભૂખ્યો ને તરસ્યો પડ્યો રહ્યો. જો તમે પ્રસિદ્ધ મોટા પુરુષ હો તો તમારી ગેરહાજરીમાં જ્યારે કોઈ અતિથિ આવે તો તેની યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા થાય તેવું આયોજન કરજો. ભારતમાં કોઈ સમાચાર આપીને કે પરવાનગી લઈને નથી આવતું. ઇચ્છા થાય ત્યારે ગમે ત્યારે ગમે તે સમયે લોકો આવી જાય છે અને બધી વ્યવસ્થાની અપેક્ષા રાખતા હોય છે. પોતે ભૂલ કરી છે તેવું ભાન તેમને નથી હોતું. જો તેમની અપેક્ષા પૂરી ન કરાય તો તે નારાજ થઈને જીવનભર નિંદા કરતા રહે છે. તેથી કાંઈક વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ. આ પશ્ચિમ નથી, ભારત છે, તેથી ભારતનાં જમા-ઉધાર-પાસાં સ્વીકારીને જ જીવન જિવાય.

ત્રીજા દિવસે યમરાજ આવ્યા. પોતાના આંગણે એક બ્રાહ્મણ બાળકને ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યોતરસ્યો પડેલો જોઈને તેમને ભય અને ચિંતા થયાં. બ્રાહ્મણ અતિથિને યમરાજ વૈશ્વાનર અગ્નિનું નામ આપે છે.

“વૈશ્વાનરઃ પ્રવિશત્યતિથિર્બ્રાહ્મણો ગૃહાન્”

અર્થાત્ બ્રાહ્મણ અતિથિ વૈશ્વાનર થઈને ગૃહસ્થીના ઘરમાં પ્રવેશ કરતો હોય છે. જો તેનું અન્નજળથી સ્વાગત કરવામાં ન આવે તો તે ઘરને ભરખી જાય છે, અર્થાત્ ઘરના યશને સમાપ્ત કરી દે છે. જેના ઘરેથી ભૂખ્યાતરસ્યા અતિથિ પાછા ફરે તેનું ઘર યશસ્વી ન હોય. અહીં અતિથિ એટલે ભિખારી નહીં. બંનેમાં ભેદ સમજવો જોઈએ.

યમરાજે નચિકેતાને પ્રણામ કર્યા અને ક્ષમા માગતો હોય તેમ ત્રણ દિવસનાં ત્રણ વરદાન માગવા કહ્યું:

“તસ્માત્પ્રતિ ત્રીન્ વરાન્ વૃણીષ્વ ।”

ક્ષમા માગવાથી અપરાધ હળવો થઈ જાય છે અને પ્રતિદ્વંદ્વી શાન્ત થાય છે. નચિકેતા શાંત થયો. જોકે તે શાંત જ હતો. હવે તેણે યમરાજનાં ત્રણ વરદાન આ રીતે માગ્યાં.

1. “મને પ્રથમ વરદાન આપો કે હું જ્યારે પાછો ઘરે જાઉં ત્યારે મારા પિતા ગૌતમ-ઉશન ક્રોધરહિત થઈને ‘પ્રીતમના’ થાય અને મારો સ્વીકાર કરે.” સંયુક્ત પરિવારમાં થોડાઘણા ઝઘડા તો થવાના જ, ન થાય તો નવાઈ કહેવાય. આ ઝઘડા બે પ્રકારના હોય – એક તો ઘરમાં રહીને ઝઘડા થાય. બીજો પ્રકાર એવો છે કે ગૃહત્યાગ કરવો પડે અથવા ગૃહત્યાગ કરાવે. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ ગૃહ છોડવું પડે. આ બહુ પીડાદાયક પરિણામ કહેવાય. તેમાં પણ પતિ-પત્નીના ઝઘડામાં પત્નીને જ્યારે ઘર છોડવું પડે કે તેને કાઢી મૂકવામાં આવે ત્યારે જો તેને ઘરમાં ફરીથી આવવું હોય અને સમાધાન કરાવવું હોય તો પોતાના સાસરિયાની બહાર જઈને નિંદા ન કરવી. સહન કરવું, ગમ ખાવી. સમય જતાં બધું શાંત થઈ જશે. પછી જ્યારે ઘરમાં પાછાં આવવાનું થશે ત્યારે તે સવાયા માન સાથે પાછી ફરશે. પણ જો તેણે બધાંની આગળ સાસરિયાપક્ષની નિંદા કર્યા કરી હશે તો તે શબ્દો તેને જીવનભર કાંટાની માફક ખૂંચશે અને પૂરેપૂરો મનમેળ થવા દેશે નહીં. માટે સહનશક્તિને ડહાપણ કહેવાય છે. ડહાપણ વિનાની સ્ત્રી કે ઘર છોડેલો માણસ જ્યાં ને ત્યાં ગમેતેવું ભસ્યા કરશે, તો તે તેના ભવિષ્યને બગાડી મૂકશે.

નચિકેતાએ પિતાની કશી ફરિયાદ ન કરી, ન નિંદા કરી, માત્ર એટલું જ કહ્યું કે તેમનો ક્રોધ શાંત થાય અને મારો પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર થાય. પુનઃસ્વીકાર એ પણ જીવનની ધન્યતા જ કહેવાય. સ્વીકાર, તિરસ્કાર અને પુનઃસ્વીકાર આ ત્રણ ગતિઓ જીવનમાં થવાની સંભાવના રહેતી હોય છે. પહેલાં ઘણાં માન-પાન-પ્રેમથી સ્વીકાર થાય. જીવનમાં કશું જ શરત વિનાનું નથી હોતું. સ્વીકાર પણ શરતો

સાથે થતો હોય છે. તે શરતો જો પળાય નહીં અથવા નથી પળાતી તેવી શંકા થાય તો તિરસ્કાર થાય. તિરસ્કારનો પિરિયડ અગ્નિપરીક્ષા જેવો હોય છે. તિરસ્કૃત થયેલો માણસ તેમાં તપીને શુદ્ધ થાય, ભૂલ સુધરે અથવા શંકા નિર્મૂળ થાય, તો પુનઃ- સ્વીકાર થાય. એટલું યાદ રહે કે તમે શુદ્ધ છો એટલું જ પૂરતું નથી, પણ અશુદ્ધ દેખાઓ તેવો વ્યવહાર પણ ન કરાય. શુદ્ધ હોવા છતાં પણ જો વ્યવહારમાં દોષ થાય તો પરિણામ ભોગવવાં પડે. એટલે દેખાવમાં પણ વ્યવહાર બગડવો ન જોઈએ. તિરસ્કારનો ગાળો સહનશક્તિથી વિતાવ્યો હોય તો ફરીથી સ્વીકાર થઈ શકે અને તે સારો જામે.

2. હવે નચિકેતા બીજું વરદાન માગે છેઃ "અમે મૃત્યુલોકમાં રહેનારા જીવો સુખ-દુઃખ ભોગવીએ છીએ. તેમાં સુખ થોડાં અને દુઃખો ઘણાં હોય છે. જે થોડાંક સુખો મળે છે તે પણ ક્ષણિક હોય છે. ક્યારે ચાલ્યાં જાય તે કહેવાય નહીં. તેથી મને એવા લોકની સાધના બતાવો જ્યાં દુઃખો હોય જ નહીં, માત્ર સુખો જ સુખો હોય અને તે ક્ષણિક, નાશવાન ન હોય તેવી સાધના બતાવો."

યમરાજે નચિકેતાને આવા લોક એટલે કે સ્વર્ગલોકની સાધના બતાવી. નચિકેતા રાજીરાજી થઈ ગયો. દુઃખ વિનાનું શાશ્વત સુખ કોને ન ગમે? પ્રત્યેક ધર્મ આવા સુખનું સ્થાન સ્વર્ગ બતાવે છે.

3. હવે ત્રીજું વરદાન માગવાનું રહ્યું. નચિકેતાએ જે ત્રીજું વરદાન માગ્યું તે બહુ મહત્ત્વનું કહેવાય.

યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે
નાઽયમસ્તીતિ ચૈકે ।
એતદ્વિદ્યામ્ અનુશિષ્ટસ્ત્વયાહં
વરાણામેષ વરસ્તૃતીયઃ ॥20 ॥

"માનવલોકમાં એક બહુ મોટી વિચિકિત્સા – સંદેહ ચાલે છે. કેટલાક કહે છે કે મૃત્યુ પછી આત્મા રહે છે અને કેટલાક કહે છે કે મૃત્યુ પછી આત્મા રહેતો નથી. આ બેમાં જે સાચી વાત હોય તે મને સમજાવો. હું તૃતીય વરદાન તરીકે આ આત્મવિદ્યા માગું છું, અર્થાત્ મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ થાય છે કે નથી થતો?"

નચિકેતાનું તૃતીય વરદાન સાંભળીને યમરાજ ચિંતિત થઈ ગયા. તેમણે કહ્યું, "જો, નચિકેતા, પ્રાચીનકાળમાં દેવતાઓએ પણ આ બાબત જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ આ અતિસૂક્ષ્મ ધર્મ છે એટલે જાણી શકાય તેમ નથી. માટે તું બીજું કાંઈક માગ, પણ આ આત્મવિદ્યાની વાત પૂછીશ નહીં."

યમરાજે નચિકેતાને વારંવાર અનેક રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે "આ સૂક્ષ્મવિદ્યા છે અને તું જાણવા પ્રયત્ન કરીશ નહીં." પણ નચિકેતા પૂરો મક્કમ રહ્યો. હવે યમરાજ તેને મોટીમોટી લાલચ આપે છે.

શતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્વૃણીષ્વ
બહૂન્પશૂન્હસ્તિહિરણ્યમશ્વાન્ ।
ભૂમેર્હદાયતનં વૃણીષ્વ
સ્વયં ચ જીવ શરદો યાવદિચ્છસિ ॥23॥

"હે નચિકેતા સો વર્ષની આયુષ્યવાળા પુત્રો, પૌત્રોને માગ. (તે વખતે પણ સો વર્ષની આયુમર્યાદા શ્રેષ્ઠ ગણાતી હતી.) ઘણાં પશુઓ, હાથી, ઘોડા વગેરે સોને મઢેલા માગ, વિશાળ ભૂમિનું રાજ્ય માગ અને તારી ઇચ્છા હોય તેટલું લાંબું જીવન જીવ, ચિરકાળ ચાલે તેવી આજીવિકા માગ, તારી જેટલી કામનાઓ હોય તે બધી પૂરી કરી દઉં જો."

ઈમા રામાઃ સરથાઃ સભૂર્વા
ન હીદૃશા લભ્યનીયા મનુષ્યૈ ।

આભિર્યત્પ્રત્તાભિઃ પરિચારયસ્વ
નચિકેતો મરણં માનુપ્રાક્ષીઃ ॥25॥

"આ અપ્સરાઓ જો, જે વાહનો સાથે, વાજિંત્રો સાથે હું તેને આપવા તૈયાર છું. આવી અપ્સરાઓ માનવલોકમાં ક્યાંય જોવાય ન મળે તેવી ગ્રહણ કર અને ખૂબ ભોગ ભોગવ, પણ, હે નચિકેતા, મરણ પછી શું થાય છે તે પ્રશ્ન મને ન પૂછીશ." આમ યમરાજ નચિકેતાને મરણ પછીની સ્થિતિ જાણવાની વિદ્યા વિશે નહીં પૂછવા સમજાવે છે, પણ નચિકેતાએ જે જવાબ આપ્યો તે યાદ રાખવા જેવો છેઃ

શ્વોભા મર્ત્યસ્ય યદેન્તકૈત-
ત્સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ ।
અપિ સર્વં જીવિતમલ્પમેવ
તવૈવ વાહાસ્તવ નૃત્યગીતે ॥26॥

"જીવન આજ છે અને કાલે નથી, અર્થાત્ બે દિવસનું જીવન છે. અરે, કાલે કોણ હશે તે કહી શકાય નહીં. હે યમરાજ, આવા ક્ષુલ્લક નાશવાન જીવનમાં અપ્સરાઓ સાથેના ભોગો તો ઇન્દ્રિયોના તેજને હણી લેનારા હોય છે. આવા ભોગો મારે નથી જોઈતા. આ હાથી વગેરે વાહનો અને રામાઓ તમે જ રાખો. મારે કશી જરૂર નથી." નચિકેતા એક મહાન સનાતન બોધ કહે છેઃ

"ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યોઃ"

અર્થાત્ "ધનથી માણસને કદી તૃપ્તિ થતી નથી. જેમજેમ ધન વધુ પ્રાપ્ત થાય તેમતેમ તેને વધુ ને વધુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય. એટલે મારે ધનાદિ કાંઈ જોઈતું નથી, અથવા તે બધું પણ મને આપોઆપ મળી જશે, જ્યારે તમારાં દર્શન થશે. એટલે મને વર તો તે જ આપો જે મેં માગ્યો છે, અર્થાત્ મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ થાય છે કે નહીં? આત્મા શું છે, કેવો છે તે."

લાંબા જીવન માટે પણ નચિકેતાએ આવું કહ્યું:

"અતિદીર્ઘે જીવિતે કો રમેત ।"

અર્થાત્ "જ્યારે બધું જ ક્ષણિક અને નાશવાન છે તો લાંબા જીવનમાં કયો જ્ઞાની પુરુષ રમણ કરે! ના-ના, મારે લાંબું જીવન પણ નથી જોઈતું. મને તો મારું માગેલું વરદાન જ આપો." નચિકેતાની આવી દઢતા જોઈ હવે યમરાજ તૃતીય વર વિશે શરૂઆત કરે છે. લોભ-લાલચ અને સાંસારિક આકર્ષણોથી મુક્ત હોય તે જ આધ્યાત્મિક બાબતમાં આવી દઢતા રાખી શકે તેવું સ્પષ્ટ બતાવાયું કહેવાય. યમરાજ કહે છે કે –

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેત-
સ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ ધીરઃ ।
શ્રેયો હિ ધીરોઽભિપ્રેયસો વૃણીતે,
પ્રેયો મન્દો યોગક્ષેમાદ્વૃણીતે ॥2॥

અર્થાત્ "સંસારમાં બે માર્ગ છેઃ 1. શ્રેય અને 2. પ્રેય. જે ધીર પુરુષો હોય છે તે શ્રેયમાર્ગને સ્વીકારીને જીવન જીવે છે, પણ મંદ બુદ્ધિવાળા હોય છે તે યોગક્ષેમ આપનારા પ્રેયમાર્ગને સ્વીકારે છે."

શ્રેય-પ્રેય શબ્દને સમજવા જેવા છે. પ્રેય એટલે સાંસારિક સુખો આપનાર સાધન-સામગ્રી-વૈભવ વગેરે આપનારો માર્ગ. આ માર્ગને ઓછી બુદ્ધિવાળા માણસો સ્વીકારીને જીવન જીવતા હોય છે. જેથી યોગક્ષેમ સારી રીતે ચાલતો રહે.

શ્રેય એટલે અંતર્મુખ થઈને આત્મકલ્યાણમાર્ગને સ્વીકારવો તે. આ માર્ગમાં બાહ્ય સુખ-સગવડ-વૈભવ આદિ પદાર્થોની અપેક્ષા રહેતી નથી. જે સમયે જે કાંઈ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેમાં જ સંતોષ માનીને આત્માભિલક્ષી જીવન જીવવું તે. આ માર્ગે કોઈક જ ધીરપુરુષ

જીવન જીવતા હોય છે.

યમરાજ, નચિકેતાની પ્રશંસા કરતાં એક વાક્ય કહે છેઃ

ન ત્વા કામા બહવોઽલોલુપન્ત ॥4॥

અર્થાત્ "તને ઘણી કામનાઓ લલચાવતી નથી તેથી તું આત્મવિદ્યાનો અધિકારી છે. જે લોકો સવારથી સાંજ સુધી કામનાઓ પાછળ દોડ્યા-ભટક્યા કરતા હોય છે તે અંતર્મુખ જીવન જીવી શકતા નથી. તે આત્મવિદ્યાના અધિકારી નથી."

આ પછી યમરાજ નચિકેતાને આત્માસંબંધી જ્ઞાન આપે છે. જેને જિજ્ઞાસા હોય તેણે મૂળ 'કઠોપનિષદ' જોઈ લેવું અને વારંવાર વિચારવું.

પછી નચિકેતા યમરાજ પાસેથી પાછો પોતાના પિતા ઉશન પાસે આવે છે. પિતા પણ ક્રોધમાં પુત્રને કહેલી કટુ વાતથી બહુ દુઃખી હતા. તે પણ પુત્ર પાછો ક્યારે આવે તેવી રાહ જોતા હતા. ક્રોધમાં ડાહ્યો માણસ પણ ભાન ભૂલી જાય અને ન બોલવાનું બોલી બેસે અને ન કરવાનું કરી બેસે, તેથી ક્રોધમાં બોલાયેલી વાણીને મહત્ત્વ આપવું ન જોઈએ. પણ જે ઘટના ઘટી તેથી એક મોટો લાભ એ થયો કે નચિકેતા યમરાજ પાસે ગયો અને ત્રણ વરદાન લઈ આવ્યો. 1. પરિવારમાં કલહ થયો હોય તો મન નિર્મળ કરીને ફરીથી મેળ કરી લેવો. 2. સુખ-સમૃદ્ધિ આપનારો કર્મમાર્ગ લઈ આવ્યો અને 3. અંતર્મુખી આત્મજ્ઞાનવાળો આધ્યાત્મિક માર્ગ પણ લઈ આવ્યો.

ધીર-પુરુષે પણ સંયુક્ત પરિવારના રક્ષણ માટે, સુખસમૃદ્ધિ માટે અને અંતઃશાંતિ માટે આ ત્રણે માર્ગ અપનાવવા જેવા ખરા.

28-12-11

4
પ્રશ્નોપનિષત્કથા

હિન્દુ, જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મોમાં એક બહુ મોટું જમાપાસું છે અને તે છે પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ. જ્યાં આવી છૂટ નથી હોતી ત્યાં દર્શનનો વિકાસ થતો નથી. દર્શન વિનાનો ધર્મ બુદ્ધિગમ્ય નથી હોતો. “બસ માની જ લો, બુદ્ધિની દખલ ન કરો.” આવી સજ્જડ પદ્ધતિ કટ્ટરતા અને ચુસ્તતા પેદા કરે છે. જ્યારે દર્શનવાળા ધર્મો પ્રશ્નો પૂછે છે પ્રશ્નોને સહે છે, તેના ઉત્તરો આપે છે અને સમાધાન કરે છે. આ કારણે દાર્શનિક ધર્મો કટ્ટર નથી થઈ શકતા. તેમાં આપોઆપ સહિષ્ણુતા આવતી હોય છે. કદાચ આ જ કારણસર ભારતમાં હિન્દુ-જૈન-બૌદ્ધ આ ત્રિવેણી ધર્મો એકસાથે વર્ષો સુધી એકબીજામાં ઓતપ્રોત થઈને રહી શક્યા છે.

એક વાર છ મોટા ઋષિઓ તે સમયના મહાજ્ઞાની ઋષિ પિપ્પલાદની પાસે શ્રદ્ધાભક્તિથી અને નમ્રતાપૂર્વક, હાથમાં સમિધાઓ લઈને ગયા. આ છ ઋષિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ

1. સુકેશા ભારદ્વાજ
2. શૈબ્ય સત્યકામ
3. સૌર્યાપણી ગાર્ગ્ય
4. કૌશલ્ય આશ્વલાયન
5. ભાર્ગવ વૈદર્ભિ
6. કબન્ધી કાત્યાયન

આ છયે છ ઋષિઓ બ્રહ્મપરા છે, અર્થાત્ જીવનમાં બ્રહ્મ જ ‘પર’ એટલે શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ છે તેવું માનનારા છે. મનુષ્યોમાં ચાર પ્રકારના માણસો હોય છેઃ 1. કામપરા, 2. સ્વાર્થપરા, 3. પરમાર્થપરા, 4. બ્રહ્મપરા.

1. કામપરા

કામ એટલે વિષયવાસના, એ જ જેમનું પરમ લક્ષ્ય હોય તેમને કામપરા કહેવાય. આવા માણસો હડકાયા કૂતરાની માફક જ્યારે જુઓ ત્યારે કામની પાછળ દોડ્યા કરતા હોય છે. તેમને કામનો હડકવા હાલ્યો હોય છે. હડકવા તેને કહેવાય જે બધી મર્યાદાઓ તોડીને પણ કામભોગ ભોગવવા રચ્યાપચ્યા રહે. આવા કામપરા લોકોને શાંતિ ન હોય, ન કોઈ સાધના હોય.

2. સ્વાર્થપરા

આવા લોકો પોતાના સ્વાર્થને જ સર્વસ્વ માનતા હોય છે. સ્વાર્થ એટલે ધનનો સ્વાર્થ, સત્તાનો સ્વાર્થ, માન-પ્રતિષ્ઠાનો સ્વાર્થ કે કોઈ પણ પ્રકારનો સ્વાર્થ હોય તે પૂરો કરવા તે રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય છે. સ્વાર્થ સિવાય તેમને બીજું કશું દેખાતું જ નથી, તેથી તેમને સ્વાર્થપરા કહેવાયછે.

3. પરમાર્થપરા

આવા લોકો સ્વાર્થથી મુક્ત થઈને પરમાર્થમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય છે. પરમાર્થ એટલે પારકાનું ભલું કરવું તે. આવા લોકો જ સંત થતા હોય છે.

4. બ્રહ્મપરા

બ્રહ્મ એટલે પરમેશ્વર, ઈશ્વરની પાછળ ગાંડા થનારા, ઈશ્વરને શોધવા નીકળેલા, ઈશ્વરમય જીવન જીવનારા. તેમનું સર્વસ્વ ઈશ્વર જ હોય છે. ઈશ્વર પાછળ જીવન ફના કરી દેનારા. આવા બહુ ઓછા લોકો થતા હોય છે – એમ કહો કે જવલ્લે જ થતા હોય છે.

ઉપર કહેલા છ ઋષિઓ આવા જ હતા, તેથી તેમને બ્રહ્મપરા કહ્યા છે. જે લોકો કામપરા કે સ્વાર્થપરા હોય છે તે કદી બ્રહ્મપરાને સમજી શકતા નથી. તેમનો મેળ પણ જામતો નથી. જે જેનો 'પરો' હોય તેનો તેવાની સાથે જ મેળ જામે.

આ ઋષિઓ માટે બીજું વિશેષણ મૂક્યું છે "પરંબ્રહ્માન્વેષમાણા"- પરંબ્રહ્મની શોધમાં નીકળેલા. આવું પરંબ્રહ્મ ક્યાં જોવા-જાણવા મળશે તેવી જિજ્ઞાસાથી નીકળી પડેલા. જિજ્ઞાસાનું જ્યારે તાલાવેલીમાં રૂપાંતર થાય ત્યારે તેમાં તડપ ઉત્પન્ન થાય – એવી તડપ કે જેનાથી રહેવાય નહીં. રહેવાય નહીં એવી દશા થાય ત્યારે જ ગૃહત્યાગ થાય. જેમ પ્રેમિકા પ્રેમી માટે ગૃહત્યાગ કરી દે, તેમ ભક્ત પણ ભગવાન માટે ગૃહત્યાગ કરી દે. તડપ એવી તીવ્ર બની જાય કે ઘરમાં રહેવાય જ નહીં. બસ એક જ ઇચ્છા રહે કે ક્યાં જાઉં તો ભગવાન મળે! આવી તીવ્ર તાલાવેલીમાં છયે છ નીકળી પડ્યા. ત્યારે બહુ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેત્તા હતા પિપ્પલાદઋષિ. તેમની બહુ ખ્યાતિ હતી. પ્રત્યેક સમયમાં કોઈ ને કોઈ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષ હોય જ છે. તેમની પ્રસિદ્ધિથી જિજ્ઞાસુ લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમની પાસે દોડતાં જતાં હોય છે. આમાં કેટલાક પાખંડી પણ હોય છે, જે સાચાની નકલ કરીને પૂજાતા હોય છે, તેથી સાચા મહાપુરુષને શોધવો એ બહુ કઠિન કામ કહ્યું છે. ખરેખર તો તે ઈશ્વરકૃપાથી જ સિદ્ધ થતું હોય છે.

મહર્ષિ પિપ્પલાદ સાચા બ્રહ્મવેત્તા હતા. એક ખાસ વાત યાદ રાખવી જોઈએ. જે સાચા હોય તેને જ સાચા પુરુષો મળે અને તે જ તેમની પાસે ટકી શકે. ખોટાને સાચા મળે નહીં અને કદાચ મળે તો લાંબું ટકે નહીં.

આ છયે છ ઋષિઓ હાથમાં સમિધાઓ લઈને ગયા. ગુરુ પાસે ખાલી હાથે જવાય નહીં. આવી મર્યાદા છે. પ્રેમ અને શ્રદ્ધા કદી લુખ્ખાં હોતાં નથી. શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વિનાનું જીવન લુખ્ખું હોય છે, કારણ કે તેમાં સ્વાર્થની પ્રધાનતા રહેતી હોય છે. જો પ્રેમ અને શ્રદ્ધા બંને હોય તો-તો જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય. આ બંને ગુણો હૃદયના હોય છે. હૃદય લાગણીથી ભરપૂર હોય તો વ્યક્તિ લાગણીપ્રધાન બને અને લાગણીહીનતા હોય અને બુદ્ધિ વધારે હોય તો સ્વાર્થપ્રધાન બને. કોરી બૌદ્ધિકતા લાગણીહીન હોય છે. લાગણીહીન જીવન કોઈ વીતરાગનું હોય તોપણ તે સ્વકેન્દ્રિત જ હોય છે. પણ બુદ્ધિ વિનાની કોરી લાગણી આંધળી હોય છે. આવી લાગણીથી અંધશ્રદ્ધા અથવા આંધળો મોહ પેદા થતો હોય છે. એટલે લાગણી અને બુદ્ધિ બંનેનો સુમેળ થવો ઘટે. આ બધા ઋષિઓમાં આવો સુમેળ હતો. એક ત્રીજું તત્ત્વ વ્યવહાર પણ હોય છે. માનો કે શ્રદ્ધા અને પ્રેમ ઓછાં હોય તોપણ વ્યાવહારિક રીતિ-રિવાજ પ્રમાણે પણ વ્યક્તિએ ઘણું કરવાનું હોય છે. તમે કોઈ મોટા પુરુષ પાસે કોઈ મહત્ત્વના કાર્ય માટે જાઓ તોપણ ખાલી હાથે ન જવાય. તેને ગમે એવું કાંઈ ને કાંઈ જરૂર લઈ જવું જોઈએ. કશું નહીં તો બે પુષ્પો પણ લઈ જવાં જોઈએ. જે આ નિયમનું ભરપૂર પાલન કરે છે તે વહાલો લાગે છે. તેનું કામ થઈ જાય છે. તેનો પ્રવાસ સફળ રહે છે.

આ છયે છ ઋષિઓએ પિપ્પલાદ મહર્ષિ પાસે જઈને દંડવત્ પ્રણામાદિ કર્યા અને પોતાના આવવાનું કારણ બતાવ્યું: "અમે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા આપની પાસે આવ્યા છીએ." પિપ્પલાદ ઋષિએ તેમને જવાબ આપ્યો:

ભૂય એવ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા સંવત્સરં સંવત્સ્યથ
યથાકામં પ્રશ્નાન્ પૃચ્છત
યદિ વિજ્ઞાસ્યામ: સર્વં હ વો વક્ષ્યામ ઇતિ ॥

"ભલે, આવો, પણ તમે બધા અહીં એક વર્ષ સુધી તપ અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરીને રહો, પછી જે પ્રશ્નો પૂછવા હોય તે પૂછજો. જો અમને તેના જવાબ આવડતા હશે તો જરૂર તમને જવાબ આપીશું."

અહીં ત્રણ બાબતો ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું છેઃ એક તો એક વર્ષ સુધી રહેવાનું. બીજું, તપ અને બ્રહ્મચર્યથી રહેવાનું અને ત્રીજું જો અમને જ્ઞાન હશે તો સમાધાન કરીશું, નહીં તો નહીં. એક વર્ષ સુધી સાથે રહેવાથી વ્યક્તિનાં શીલ-સ્વભાવને સમજવામાં સહાય થાય. શીલ-સ્વભાવ સમજ્યા વિના ગમે તેને ગમેતેમ મહત્ત્વની વસ્તુ આપી શકાય નહીં. આવનારા કેટલાક લોકો તો જ્ઞાન માટે નહીં પણ ઋષિ કેટલું જાણે છે તેવી કસોટી કરવા આવતા હોય છે. આવા લોકો સાથે સમય બગાડવો ન જોઈએ. કદાચ સમય બગાડો તો તે જીભાજોડી જ થઈ જાય, જે શાંતિદાયક ન હોય. બીજા કેટલાક ખરેખર જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી આવતા હોય છે. તેમની સાથે નિખાલસતાથી જ્ઞાનચર્ચા કરવી જોઈએ. પણ ત્રીજા ખરેખર સેવા-શુશ્રૂષા અને શ્રદ્ધાથી આવતા હોય છે. આવા લોકોને લાંબો સમય સાથે રાખવા જોઈએ. તે અંતેવાસી બને તેથી પરસ્પરના ગુણ-દોષોને સમજવાનો મોકો મળે. આવા લોકો તપસ્વી જીવન જીવે. તે ભોગવિલાસી કે મોજશોખ કરનારા ન હોય. તે માટે બ્રહ્મચર્યનું પાલન જરૂરી માન્યું છે. ભોગી વ્યક્તિનું મન ભોગોમાં જેટલું તન્મય અને એકાગ્ર થાય તેટલું જ્ઞાનસાધનામાં નથી થતું, તેથી સાધનાકાળમાં ભોગત્યાગી - બ્રહ્મચર્યજીવન જરૂરી માન્યું છે.

ત્રીજી વાત બહુ જ મહત્ત્વની છે. "જો અમને જ્ઞાન હશે તો જ જ્ઞાન આપીશું, નહીં તો નહીં" અહીં જ્ઞાનનો દાવો નથી. અલ્પતાનો સ્વીકાર છે. આ ઋષિયુગ કહેવાય. અલ્પતાનો સ્વીકાર આવા મોટા ઋષિ પણ કરે છે. પછી ગુરુયુગ આવ્યો. તેમાં અલ્પતાનો સ્વીકાર જ ન રહ્યો. બધા પૂર્ણતાનો દાવો કરતા થઈ ગયા. 'અમને બધું આવડે છે, અમે પૂર્ણજ્ઞાની છીએ' – આવો દંભ કરતા થઈ ગયા. આને ગુરુવાદ કહેવાય. ઋષિવાદ આવો નથી ને નમ્રતાપૂર્વક પોતાની અલ્પતાનો સ્વીકાર કરે છે.

પછી તો પેલા છયે છ ઋષિઓ એક વર્ષ સુધી પિપ્પલાદ ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યા અને એકબીજાની વધુ સમીપ આવ્યા. પ્રગાઢતા થઈ. હવે છમાંથી એક કબન્ધી કાત્યાયન નામના ઋષિ હતા તેમણે જઈને પ્રશ્ન શરૂ કર્યો. પ્રશ્ન બહુ જ મહત્ત્વનો છેઃ

ભગવન્, કુતો હ વા ઈમાઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્ત ઈતિ ॥

"હે ભગવાન, આ બધી પ્રજા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?"

અહીં 'ભગવાન' શબ્દ માનવાચી છે, ઈશ્વરવાચી નથી. 'ભગવાન' શબ્દ બહુઅર્થી છે. સંદર્ભ અને પ્રસંગપૂર્વક અર્થ કરવા જોઈએ.

આજે પણ આ પ્રશ્ન માટે જિજ્ઞાસા છે જ કે આ બધી સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે? પશુ-પક્ષીઓને આવી જિજ્ઞાસા થતી નથી, માત્ર જિજ્ઞાસુ માણસોને જ આવી જિજ્ઞાસા થાય છે. બધા માણસો જિજ્ઞાસુ નથી હોતા. હજારોમાં કોઈ એક જ હોય છે. પ્રશ્ન મહત્ત્વનો છે. આ બધી પ્રજા ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?

ઋષિનો જવાબ સમજવા જેવો છે. તે સરળતાથી શરૂઆત કરે છેઃ

અન્નં વૈ પ્રજાયતિસ્તતો હ વૈ તદ્રેતસ્તસ્માદિ માઃ
પ્રજાઃ પ્રજાયન્ત ઈતિ ॥

"હે ભાઈ, અન્ન પ્રજાપતિ છે. તેનાથી રેત એટલે વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે રેતથી પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે."

'પ્રજાપતિ' શબ્દનો પ્રસિદ્ધ અર્થ બ્રહ્મા છે, અર્થાત્ સૃષ્ટિરચયિતા. કર્તા – તે આ પ્રત્યક્ષ દેખાય તે અન્ન જ પ્રજાપતિ છે. અન્ન ખાવાથી રેત અર્થાત્ રજ અને વીર્ય થાય છે. આ રજ અને વીર્યના સંયોગથી આ બધી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. રજોદર્શનથી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય છે અને વીર્યથી પુરુષ વીર્યવાન થાય છે. બંનેના મેળથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. જેટલી ચેતનસૃષ્ટિ છે તે બધી આ રીતે રજ અને વીર્યના સંયોગથી થાય છે અને બધી ચેતનસૃષ્ટિ કોઈ ને કોઈ પ્રકારના અન્નથી જીવતી હોય છે. સ્ત્રી, કદી વીર્ય પેદા નથી કરી શકતી અને પુરુષ કદી રજ પેદા કરી શકતો નથી. બંનેની શરીરરચના ઘણી રીતે સરખી હોવા છતાં આ મહત્ત્વનો ભેદ બંનેનાં વ્યક્તિત્વને જુદાં કરે છે. રજ અને વીર્યથી કોઈ વધુ મહાન તત્ત્વ આ શરીરમાં નથી. તે યંત્ર દ્વારા બનાવી શકાતાં નથી, એટલું જ નહીં, તેની ગુણવત્તા પણ એટલી છે કે તેનું કોઈ મૂલ્ય ન કરી શકાય. કેટલાક ત્યાગી-વીતરાગીઓ આ શરીરને નરક માને છે. તેમનું કહેવું છે કે આ શરીરમાં દુર્ગંધ

મારતાં મળ-મૂત્રાદિ પેદા થાય છે. આવા વજ્જમૂર્ખોને કોઈ પૂછે કે માનો કે મળમૂત્ર સુગંધથી મઘમઘતાં થતાં હોત તો શું થાત? તો-તો લોકો દીવાનખાનામાં મળમૂત્રનો જ ઢગલો કરી રાખત, કારણ કે દીવાનખાનું મઘમઘ થયા કરે! મહેમાનો રાજીરાજી થઈ જાય! મળ-મૂત્રાદિ દુર્ગંધ મારે છે એ જ બરાબર કહેવાય, અર્થાત્ શરીરની રચના સર્વાંગસુંદર જ કહેવાય. કોરો આત્મવાદ શરીરદ્રોહી હોય છે. તે અર્થ કરતાં અનર્થો વધુ કરે છે. પ્રજાનું સાતત્ય રાખવું હોય તો આ રજ અને વીર્યનું સંયોજન જરૂરી છે. તેટલા જ માટે પરમેશ્વરે નર-નારીની રચના કરીછે.

હવે બીજો પ્રશ્ન પુછાય છે.

અથ હૈનં ભાર્ગવો વૈદર્ભિઃ પપ્રચ્છ ભગવન્કત્યેવ દેવાઃ
પ્રજા વિધારયન્તે કતર એતત્પ્રકાશયન્તે કઃ પુનરેષાં
વરિષ્ઠ ઇતિ ॥1॥

ભૃગુગોત્રનો ભાર્ગવ વિદર્ભદેશનો હોવાથી વૈદર્ભિ. એણે એકસાથે ત્રણ પ્રશ્નો પૂછી નાખ્યાઃ

1. જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે તેને કેટલા દેવો ધારણ કરે છે?

2. કેટલા દેવો આ પ્રજાને પ્રકાશિત કરે છે?

3. આ બધા દેવોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ કયો દેવ છે?

અહીં ‘દેવ’ શબ્દ દિવ્યના અર્થમાં છે. શરીરમાં દેવોનો વાસ છે. અરે, દેવોથી ઠસોઠસ ભરેલું આ શરીર છે. તેને નરક કહેવાય જ નહીં. કેટલા દેવો છે જે આ પ્રજાને – શરીરને ધારણ કરે છે? શરીર સ્વયં ઊભું રહી શકે છે, બેસી શકે છે, ચાલી શકે છે. બોલી શકે છે, વિચારી શકે છે. આવી અદ્ભુત ક્ષમતા આ શરીરમાં છે તે દેવોથી થાય છે. શરીરની અદ્ભુત ક્રિયાઓ હજી સુધી કોઈ રોબૉટ પૂરેપૂરી કરી શકતો નથી. અને આ બધા દેવોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ દેવ કયો છે?

ઋષિ જવાબ આપે છેઃ

તસ્મૈ સ હોવાચાકાશો હ વા એષ દેવો
વાયુર્ગ્નિરાપઃ પૃથિવી વાઙ્મનશ્ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ । તે
પ્રકાશ્યાભિવદન્તિ વયમેતદ્બાણમવષ્ટભ્ય વિધારયામઃ ॥2॥

આ નવ દેવો શરીરને ધારણ કરે છે તથા પ્રકાશિત પણ કરે છે. તે નવ દેવો આ પ્રમાણે છેઃ આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, વાણી, મન, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર. આ નવ દેવોથી શરીરની ચેતના અનુભવાય છે અને તેમના દ્વારા શરીર ધારણ કરાય છે. જ્યાં ઘણા લોકો દ્વારા કોઈ એક મહત્ત્વની વસ્તુ ધારણ થતી હોય ત્યાં વિવાદ થવો સહજ હોય છે. આ નવમાં પણ વિવાદ થયો કે આપણા બધામાં સર્વશ્રેષ્ઠ કોણ છે? પ્રત્યેક દેવ એવું માનવા લાગ્યો કે “આ બાહ્ય-શરીરને હું જ ધારણ કરું છું. મારા વિના શરીર ધારણ થઈ શકે નહીં.” મોટાઈનો રોગ જૂનો છે. તેનાથી દેવો પણ મુક્ત રહી શકતા નથી. મોટા ન હોવા છતાં પણ મોટાઈનો ડોળ કરે તેને દંભ કહેવાય. કોઈ જાણીકરીને પોતાની મેળે જ પોતાના નામ આગળ કાલ્પનિક વિશેષણો લગાવે તો દંભ કહેવાય. જેમ કે ‘જગદ્ગુરુ’, ‘યોગીરાજ’ વગેરે. મોટા હોવા છતાં પણ જે મોટાઈનો જરા જેટલો પણ દેખાવ ન કરે તેને સંત કહેવાય. માનવ કરતાં દેવ ઊંચા છે, પણ દેવ કરતાં પણ માનવ ઘણા ઊંચા છે.

નવે દેવોમાં પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવતો ઝઘડો ચાલી રહ્યો હતો ત્યાં એક તરફ ચૂપચાપ બેઠેલો પ્રાણ પ્રગટ થયો. તેણે કહ્યું, “અરે, તમે મિથ્યા અભિમાન કરો છો, કારણ કે તમે મોહમાં પડ્યા છો. ખરેખર તો તમારા સૌમાં હું જ શ્રેષ્ઠ છું.” પણ પેલા દેવોને જરાય વિશ્વાસ ન થયો. તે માન્યા નહીં, તેથી પ્રાણે શરીર ત્યાગવાની તૈયારી કરી. તેના ઉત્ક્રમણની તૈયારી-માત્રથી આખું શરીર હચમચી ઊઠ્યું.

બધા દેવો પણ હચમચી ઊઠ્યા. સૌ સમજી ગયા કે પ્રાણ છે તો આપણે છીએ. જો પ્રાણ ન હોય તો આપણું કોઈ અસ્તિત્વ રહેતું નથી. આંખ, કાન, નાક આદિ ઇન્દ્રિયો ન હોય અને પ્રાણ હોય તોપણ શરીર ધારણ થઈ શકે છે. નવે દેવોએ મળીને પ્રાણની પ્રાર્થના કરી કે તું જ અમારામાં શ્રેષ્ઠ છે, તું ક્યાંય જઈશ નહીં. તારાથી જ અમારું અસ્તિત્વ છે. આ રીતે પ્રાણની શ્રેષ્ઠતા આપોઆપ થઈ ગઈ.

હવે તૃતીય ઋષિ કૌશલ્ય આશ્વલાયનનો વારો આવ્યો. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો, "હે ભગવાન, આ પ્રાણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? આ શરીરમાં ક્યાંથી આવે છે? પોતાને પાંચ ભાગમાં વહેંચીને આ શરીરમાં કેવી રીતે રહે છે? પછી કોના દ્વારા આ શરીરને છોડીને ઉત્ક્રમણ કરે છે? પછી કેવી રીતે બાહ્યને ધારણ કરે છે અને કેવી રીતે અધ્યાત્મને ધારણ કરે છે?" આમ પ્રાણસંબંધી છ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પ્રાણથી શરીર ચાલે છે. પ્રાણ આવે છે અને ચાલ્યા જવાથી મૃત્યુ થાય છે. ઋષિનો પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે "આ પ્રાણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?" જેને આપણે વાયુ કહીએ છીએ તેથી આ પ્રાણ જુદો છે. મૃત્યુ પછી પણ વાયુનું તો અસ્તિત્વ ચારે તરફ હોય જ છે, છતાં શરીર ચેષ્ટા વિનાનું થઈ જાય છે, કારણ કે પ્રાણ રહેતો નથી. 'આવો આ પ્રાણ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે?' – તેવો પ્રથમ પ્રશ્ન છે.

પિપ્પલાદ ઋષિ જવાબ આપે છે, "તું અતિપ્રશ્ન પૂછે છે, છતાં તું બ્રહ્મિષ્ઠ છે તેથી હું તેનો જવાબ આપું છું." પ્રશ્નોના ઘણા પ્રકાર હોય છે. તેમાં એક પ્રકાર અતિપ્રશ્નનો પણ છે. અતિપ્રશ્ન એટલે સીમાબહારનો પ્રશ્ન, વિષયાન્તરિત પ્રશ્ન, બિનજરૂરી પ્રશ્ન અથવા જેનો જવાબ આપી શકાય નહીં તેવો પ્રશ્ન.

શરીરમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વ પ્રાણનું છે. તે ક્યાંથી આવે છે તે પ્રશ્ન થાય છે. તેનો જવાબ ઋષિ આપે છેઃ

"આત્મન્ એષ પ્રાણો જાયતે ।"

અર્થાત્ આત્માથી જ આ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. બહુ મહત્ત્વનો ઉત્તર છે. શરીર એક યાંત્રિક રચના છે. તેની ગજબની યાંત્રિક વ્યવસ્થા બે રીતે થાય છે. એક તો હાડકાંનાં મિજાગરાંથી હાથ-પગ વગેરે કામ કરે છે. જરા વિચાર કરો કે હાથપગનાં મિજાગરાં 80-100 વર્ષ સુધી (માણસ જીવે ત્યાં સુધી) કામ કરતાં રહે છે. આટલો લાંબો સમય માનવનિર્મિત કોઈ મિજાગરાં કામ કરી શકતાં નથી તે ઘસાઈ જાય છે. બારીબારણાં વગેરેનાં મિજાગરાં તેલ ન પૂરો તો કિચૂડ-કિચૂડ અવાજ કરતાં થઈ જાય છે. પણ આ કુદરતી મિજાગરાં વર્ષો સુધી કશા જ અવાજ વિના કામ કરતાં રહે છે. તેમાં તેલ આપોઆપ પુરાતું રહે છે. બીજી યાંત્રિક વ્યવસ્થા સ્નાયુઓથી ચાલે છે. જ્યાં હાડકાં નથી ત્યાં સ્નાયુઓ યાંત્રિક કામ કરે છે, પણ સ્નાયુઓમાં મિજાગરાં નથી હોતાં તોપણ તે કામ કરતાં રહે છે. આ બધી યાંત્રિક ક્રિયાઓ પ્રાણથી થાય છે. ક્રિયાભેદથી આ પ્રાણને પાંચ ભાગમાં વિભક્ત કરાયો છેઃ 1. પ્રાણ, 2. અપાન, 3. વ્યાન, 4. ઉદાન અને 5. સમાન. ફરી પાછા ઉપપ્રાણના બીજા પાંચ ભેદ કહ્યા છેઃ 1. નાગ, 2. કૂર્મ, 3. કૃકલ, 4. દેવદત્ત અને 5. ધનંજય. આ દશ પ્રાણોથી પૂરા શરીરની યાંત્રિકી ક્રિયાઓ થાય છે.

જેમ કે પ્રાણ પૂરા શરીરમાં વ્યાપ્ત રહીને બધી ક્રિયા કરે છે. અપાન મળ-મૂત્ર, શુક્ર-શોણિતનો ત્યાગ કરે છે. જેમ કે માણસને મળત્યાગની ઇચ્છા થઈ. હવે અપાન નામનો વાયુ આંતરડાના સ્નાયુને ઉત્તેજિત કરીને ધક્કો મારશે એટલે મળ-મૂત્રનું વિસર્જન થશે. અપાનવાયુ બળવાન હોય છે, તેથી જોર કર્યા પછી માણસને શ્વાસ ચઢી જાય છે. કેટલાક હૃદયરોગના રોગીઓ કબજિયાતના કારણે બહુ જોર કરીને મળત્યાગ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેમના હૃદયના ધબકારા વધી જાય – મૃત્યુ પણ થઈ શકે છે. સંડાસ જતાં જ સંડાસમાં જ ઘણા મરી જતા હોય છે, કારણ કે અપાનવાયુ બહુ બળવાન હોય છે. માણસ જ્યારે કોઈ વજનદાર વસ્તુને ઊંચકવા કે ધકેલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે મળદ્વાર અને મૂત્રદ્વારને જોરથી બંધ કરીને જ કરી શકે છે. માણસને જ્યારે અસહ્ય ભય લાગે છે ત્યારે તે મળ-મૂત્ર-દ્વારને બંધ કરી શકતો નથી, તેથી તેને ઝાડો-પેશાબ થઈ જાય છે. આવું જ શુક્રત્યાગનું પણ છે. કુદરતી વ્યવસ્થા એવી છે કે પૂરા જોરથી વીર્યત્યાગ થઈ જાય છે. તેને રોકી શકાય નહીં. જોર એટલા માટે છે કે તે શોણિત – રજને પહોંચવા કૂદકો મારે છે. આ બધી નીચેની ક્રિયાઓ અપાનવાયુથી થતી હોય છે, અર્થાત્ આ વાયુ તે-તે સ્નાયુઓને ઉત્તેજિત કરીને પછી સંકોચ-વિકાસ કરાવીને કામ કરતો હોય છે.

વ્યાનવાયુ પૂરા શરીરમાં વ્યાપ્ત રહે છે. પૂરા શરીરમાં રક્તનું ભ્રમણ હૃદયના પંપથી થાય છે. પણ હૃદયના સ્નાયુઓ આવા સંકોચવિકાસના ધબકારા વ્યાનવાયુથી કરે છે. હૃદયને મિજાગરાં નથી તેથી હૃદય સંકોચ-વિકાસ કરતું રહે છે. 80-100 વર્ષ સુધી વિશ્રાન્તિ વિના હૃદય ધબક્યા જ કરે છે. મિજાગરાંવાળાં અંગો વિશ્રામ કરે છે. હાથ-પગ વગેરે થાકીને નિષ્ક્રિય થઈ જાય છે પણ હૃદય કદી થાકતું જ નથી. તે કદી વિશ્રાન્તિ લેતું જ નથી. વિશ્રાન્તિ વિના સતત 100 વર્ષ સુધી પંપ ચાલ્યા કરે તેવો કોઈ પંપ હજી બન્યો નથી. પણ હૃદય આવો કુદરતી પંપ છે. તે લોહીને 80/120નું દબાણ આપીને આખા શરીરમાં ફેરવે છે. જ્યાં લોહી ફરે છે ત્યાં જ જીવન છે. જ્યાં લોહી પહોંચતું નથી ત્યાં ચેતના રહેતી નથી. તેટલું અંગ કાળું પડી જાય છે અને અંતે તેને કાપી નાખવું પડે છે. મગજમાં જો રક્ત પહોંચતું અટકી જાય તો લકવો લાગી જાય. વૃદ્ધાવસ્થામાં મેમરી ફંક્શનમાં લોહી પૂરું પહોંચતું નથી તેથી યાદશક્તિ ઘટી જાય છે. આવી અદ્ભુત કામગીરી આખા શરીરમાં વ્યાનવાયુ બજાવે છે.

સમાનવાયુ ખાધેલાં અન્ન-જળ વગેરેને તેની જગ્યાએ યથાયોગ્ય સ્થાપિત કરે છે તેથી તેને સમાન કહેવાય છે. મડદાના મોઢામાં અન્ન-જળ મૂકો તો તે પેટમાં નહીં જાય. મોઢામાં જ પડ્યું રહેશે કે પછી બહાર નીકળી જશે, કારણ કે અન્નજળાદિને અંદર લઈ જનારો વાયુ રહ્યો નથી. પ્રાણ અને અપાનની વચ્ચે રહેતો હોવાથી આ વાયુને સમાન કહ્યો છે.

ઉદાનવાયુ ઉદ્ગીરણ કરે છે. જેમ કે ઊલટી થવી, કફત્યાગ, થૂંકનો ત્યાગ વગેરે અનિચ્છનીય તત્ત્વોને બહાર ફેંકી દેવાનું કામ ઉદાન કરે છે. જો ઉદાનવાયુ ન હોય તો અનિચ્છનીય તત્ત્વોને બહાર ઓકી શકાય નહીં.

હવે આત્માની વાત કરે છે.

“હૃદિ હ્યેષ આત્મા ।”

આ જીવાત્મા હૃદયમાં રહે છે. મૃત્યુ વખતે ઉદાનવાયુ તેને શરીરત્યાગ કરાવે છે. જે પુણ્યાત્મા હોય છે તે પુણ્યલોકમાં જાય છે અને જે પાપી હોય છે તે પાપલોકમાં જાય છે. બંને સરખાં હોય તો મનુષ્યલોકમાં જન્મ ધારણ કરે છે. જો આત્મા વ્યાપક હોય તો જવું-આવવું થઈ શકે નહીં, તેથી તે નાના કણ જેવો હૃદયમાં રહે છે અને આવજા કરે છે. આ રીતે પ્રાણ સંબંધી તૃતીય પ્રશ્નનો ઉત્તર ઋષિએ આપ્યો અને અંતે કહ્યું કે “જે આ પ્રાણવિદ્યાને જાણે છે તેની પ્રજા કદી વિચ્છિન્ન થતી નથી અને તે પોતે અમૃતભોગી બને છે.”

એક આવશ્યક સલાહ આપવી જરૂરી લાગે છે. આજકાલ યોગનો પ્રચાર ખૂબ થવા લાગ્યો છે. તેમાં માપસરનાં આસન કરવાં હિતાવહ છે, પણ મયૂરાસન જેવાં આસનો વધુ પડતાં ન કરવાં જોઈએ. તેથી પેટ અને આંતરડાં ઉપર ખોટું દબાણ થાય છે, જે લાંબા ગાળે હાનિ પહોંચાડે છે. આવી જ રીતે વધુ પડતો પ્રાણાયામ ન કરવો, માપસરનો ઠીક. ઉડ્ડીયાનબંધ, નૌલીક્રિયા જેવી ક્રિયાઓ પણ ન કરવી. કુદરતે તમારાં આંતરડાં વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યાં છે, તેમને ઉપસાવવાં કે ગોળ-ગોળ ફેરવવાં તે કુદરતવિરુદ્ધ ક્રિયા છે, તે ન કરવી જોઈએ. આવું જ ખેચરી મુદ્રા જેવી મુદ્રાઓ પણ ન કરવી જોઈએ. આ કુદરતવિરોધી છે. લાંબા ગાળે આવી ક્રિયાઓ કરનારા રોગી થઈ જતા હોય છે. આ મારો અનુભવ છે. ઘણા યોગીઓ આવી કુદરતવિરોધી ક્રિયાઓ કરીકરીને રોગિષ્ઠ થઈને રિબાઈ-રિબાઈને મરતા મેં જોયા છે. એટલે યોગના નામે આવી કુદરતવિરોધી ક્રિયાઓના રવાડે ચઢવું નહીં. કુદરતસહજ જીવન જીવવું એ જ ખરો યોગછે.

હવે ચતુર્થ પ્રશ્ન પુછાય છે.

સૌર્યાયણી ગાર્ગ્યે પૂછ્યું, “હે ભગવાન, આ શરીરમાં 1. કોણકોણ સૂઈ જાય છે? 2. કોણકોણ જાગે છે? 3. કયો દેવ સ્વપ્નોને જુએ છે, 4. કોણ સુખી થાય છે અને 5. કયા દેવમાં આ બધું પ્રતિષ્ઠિત થઈને રહે છે?” પ્રશ્નો મહત્ત્વના છે. જવાબો આ પ્રમાણે છે:

1. જેમ સૂર્યનો અસ્ત થાય છે ત્યારે તેનાં બધાં કિરણો તેમાં સમાઈ જાય છે તેમ આ શરીરનાં બધાં તત્ત્વો જ્યારે પુરુષ સૂઈ જાય છે ત્યારે પરંદેવ એવા મનમાં બધાં સમાઈ જાય છે. એ સમયમાં લોકો એવું માનતા કે સૂર્ય જ્યારે અસ્તાચળમાં જાય છે ત્યારે આથમી જાય છે તેથી અંધકાર છવાઈ જાય છે; કારણ કે તેની સાથે તેનાં કિરણો પણ તેમાં સમેટાઈ જાય છે. આ જ સૂર્ય જ્યારે ફરીથી ઊગે છે ત્યારે

બધાં કિરણો પાછાં પ્રગટ થાય છે. આવી જ રીતે પુરુષ જ્યારે ઊંઘે છે ત્યારે બધી ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કાર્યો છોડીને પરંદેવ મનમાં સમાઈ જાય છે. આવી નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ સૂંઘતું નથી, સાંભળતું નથી, કોઈ કશું બોલતું નથી, કારણ કે બધી ઇન્દ્રિયો મનમાં વિલીન થઈ ગઈ છે. તેથી તે ઊંઘે છે એમ કહેવાય છે.

2. નિદ્રાવસ્થામાં કોણકોણ જાગે છે? જવાબ આપે છેઃ પ્રાણ અને અગ્નિ જાગે છે. નિદ્રાવસ્થામાં પણ પ્રાણ ચાલુ હોય છે તેથી તે જાગે છે તેવો ભાવ છે. આવી જ રીતે નિદ્રાવસ્થામાં પણ જઠરાગ્નિ જાગે છે તેથી પાચનક્રિયા થતી રહે છે. જરા વિચાર કરો કે નિદ્રાવસ્થામાં પ્રાણ બંધ પડી જાય તો? મૃત્યુ જ થઈ જાય. તેથી ભાનમાં કે બેભાનમાં પણ પ્રાણ જાગતા જ રહે છે, અર્થાત્ ચાલતા રહે છે. તે કદી વિશ્રામ કરતા નથી. આવું જ જઠરાગ્નિનું પણ છે. માણસ સૂઈ જાય, તોય જઠરાગ્નિ પાચનનું કામ કરતો જ રહે છે. તે કદી ઊંઘતો નથી. તે જ્યારે મંદ પડે ત્યારે મંદાગ્નિનો રોગ થાય. તેના જ દ્વારા શરીરનું તાપમાન 98 ડિગ્રી જેટલું રહે છે. ત્રણ મણના શરીરને 100 વર્ષ સુધી 98 ડિગ્રી ગરમ રાખવું હોય તો કેટલું ઈંધણ જોઈએ? મડદું કદી ગરમ નથી હોતું, ઠંડું હિમ જેવું થઈ જાય છે, કારણ કે અગ્નિ ઓલવાઈ ગયો છે. મૃત્યુ પહેલાં સુધી પ્રાણ અને અગ્નિ જાગતા જ રહે છે તેવો જવાબ છે.

3. હવે ત્રીજો પ્રશ્ન છેઃ “કયો દેવ સ્વપ્નો જુએ છે?” જવાબ આપે છેઃ નિદ્રાના બે પ્રકાર છેઃ 1. સામાન્ય નિદ્રા અને 2. ગાઢ નિદ્રા. સામાન્ય નિદ્રાને સ્વપ્નાવસ્થા કહેવાય છે અને ગાઢ નિદ્રાને સુષુપ્તાવસ્થા કહેવાય છે. સુષુપ્તાવસ્થામાં જોયેલું હોય તે ફરીથી જુએ છે, સાંભળેલું ફરીથી સાંભળે છે, તો કોઈ વાર ન જોયેલું પણ જુએ છે અને ન સાંભળેલું પણ સાંભળે છે. સ્વપ્નમાં બધું અનુભવેલું જ અનુભવાય છે તેવું નથી હોતું. કદી ન અનુભવાયેલું પણ અનુભવાય છે, જેમાં સત્ય અને અસત્ય બંને હોય છે.

4. હવે ચોથો પ્રશ્ન શરૂ થાય છેઃ “કોણ સુખનો અનુભવ કરે છે?” જવાબ છેઃ જ્યારે ગાઢ નિદ્રા શરૂ થાય છે ત્યારે ઇન્દ્રિયજન્ય બધા અનુભવો બંધ થઈ જાય છે. કોઈ સ્વપ્ન નથી આવતું હોતું, તેવી ગાઢ નિદ્રામાં માત્ર સુખ જ અનુભવાય છે. આ પણ કુદરતની બલિહારી જ કહેવાય. સૌથી વધુ સુખ ગાઢ નિદ્રામાં હોય છે. જેને ગાઢ નિદ્રા આવતી જ નથી તે સુખી નથી હોતો. ગાઢ નિદ્રા શ્રીમંતોની તુલનામાં ગરીબોને વધુ આવતી હોય છે. ભલે તેમની પાસે ભૌતિક સગવડો ન હોય તોપણ સુખી તો તે જ હોય છે. પ્રચુર ભૌતિક સગવડો હોવા છતાં જેને ગાઢ નિદ્રા આવતી જ નથી તે સર્વાધિક દુઃખી હોય છે. એટલે ગાઢ નિદ્રા જ સર્વોચ્ચ સુખ કહેવાય, જે સુષુપ્તાવસ્થામાં જીવાત્મા ભોગવતો હોય છે.

5. હવે પાંચમો પ્રશ્ન પુછાય છેઃ “આ બધાં તત્ત્વો શામાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને રહે છે?” જવાબ આપે છેઃ જેમ પક્ષીઓ આખો દિવસ આમતેમ ઊડ્યા પછી સાંજે નિર્ધારિત વૃક્ષમાં જઈને વાસો કરે છે તેમ બધી ઇન્દ્રિયો આખો દિવસ કામ-પ્રવૃત્તિમાં રચીપચી રહ્યા પછી છેવટે જીવાત્મામાં આશ્રય લઈને શાંતિથી પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે. પ્રશ્નો પૂરા થયા. હવે ઉપસંહાર કરે છેઃ

એષ હિ દ્રષ્ટા સ્પ્રષ્ટા શ્રોતા ઘ્રાતા રસયિતા
મન્તા બૌદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ સ
પરેઽક્ષરે આત્મનિ સંપ્રતિષ્ઠે ॥9॥

અર્થાત્ આ બધાં જેમાં સ્થિર થઈને રહે છે તે જીવાત્મા દ્રષ્ટા છે, સ્પર્શકર્તા છે, શ્રોતા, ઘ્રાતા, રસયિતા, મન્તા, બોદ્ધા, કર્તા, વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ કહેવાય છે. આવો જીવાત્મા પુરુષ પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત રહે છે. આ બધું પરમાત્મામાં જ પ્રતિષ્ઠિત છે.

હવે પાંચમો પ્રશ્ન પૂછે છેઃ

શૈબ્ય સત્યકામનો પ્રશ્ન છે કે “મનુષ્યલોકમાં મરણ વખતે જે લોકો ૐકારનું ધ્યાન ધરતાં-ધરતાં પ્રાણત્યાગ કરે છે તે કયા લોકને પ્રાપ્ત કરે છે?”

મનુષ્યલોકનો અર્થ થાય છે “મનનશીલ.” માનવ સિવાય પૂરી સૃષ્ટિમાં બીજું કોઈ પ્રાણી મનન કરતું નથી. કોઈને એવી જિજ્ઞાસા થતી

નથી કે સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉત્પન્ન થઈ? કોણે ઉત્પન્ન કરી? કેમ ઉત્પન્ન કરી? આવા પ્રશ્નો અને તે સંબંધી મનન કોઈને પણ થતું નથી, માત્ર ને માત્ર મનુષ્યોને જ થાય છે. મનુષ્યોમાં પણ સૌને આવું મનન થતું નથી. કોઈક હજારોમાં એકાદને જ થાય છે. તેથી મનન કરે તેને મુનિ કહેવાય. આ રીતે બધા માણસો મુનિ થઈ શકતા નથી.

આવો મનનશીલ મનુષ્ય ત્રણ માત્રાવાળા (અ ઉ મ) ૐકારનું ધ્યાન કરતાં-કરતાં તેજથી યુક્ત સૂર્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. જેવી રીતે સર્પ પોતાની કાંચળી ત્યાગીને મુક્ત થાય છે તેવી રીતે આવો ૐકારનું ધ્યાન કરનારો મુનિ પોતાનાં બધાં પાપોથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરે છે. અહીં સૂર્યલોક અને બ્રહ્મલોક એક જ હોય તેવું લાગે છે. મૃત્યુ પછી પ્રાપ્તવ્ય લોક ઘણા હોવા જોઈએ. જેમ કે ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક, બ્રહ્મલોક વગેરે. આ બધા લોકમાંથી ૐકારનું ધ્યાન ધરનાર પુરુષ બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ કરે છે તેવું કથન છે.

ઉપનિષત્કાળમાં હજી અવતારવાદ પ્રચલિત થયો દેખાતો નથી, તેથી કોઈ અવતારનું કે કોઈ દેવતાનું ધ્યાન કરનાર કયો લોક પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રશ્ન થતો નથી.

આવા ૐકાર-પ્રાપ્ત લોકને શાંત, અજર, અમૃત, અભય કહ્યો છે. આ રીતે પંચમ પ્રશ્ન પૂરો થાય છે.

હવે છઠ્ઠો પ્રશ્ન શરૂ થાય છે.

સુકેશા ભારદ્વાજ નામના ઋષિ પૂછે છે:

હિરણ્યનાભ નામના કોશલદેશના રાજપુત્રે મને પૂછ્યું કે "હે ભારદ્વાજ, તું ષોડશ કલાવાળા પુરુષને જાણે છે?" પણ મેં તેને જવાબ આપ્યો કે હે "કુમાર, ષોડશકળાવાળા પુરુષને હું જાણતો નથી. જો જાણતો હોત તો તેને જરૂર ઉત્તર આપત." એક સુંદર વાત જણાવે છે:

"સમૂલો વા એષ પરિશુષ્યતિ યોઽનૃતમભિવદતિ"

"જે જાણતો હોવા છતાં જવાબ ન આપે અને અસત્ય બોલે તો તે સમૂળ નષ્ટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ તેની વિદ્યા લુપ્ત થઈ જાય છે." મારા આવા ઉત્તરથી તે ચૂપચાપ રથ ઉપર બેસીને ચાલતો થયો. હવે હું આપને પૂછું છું કે મને ષોડશકલાવાળા પુરુષનું જ્ઞાન આપો.

પ્રશ્ન સાંભળીને પિપ્પલાદ ઋષિ જવાબ આપે છે: "જો, સાંભળ, આ શરીરમાં જ ષોડશકળાવાળો પુરુષ રહે છે. તે પુરુષે વિચાર કર્યો કે આ સોળ કલામાંથી કોના ઉત્ક્રમણથી મારું પણ ઉત્ક્રમણ થઈ જાય છે? અને કોના રહેવાથી મારી પ્રતિષ્ઠા થાય છે?

પ્રશ્નનો આવો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો.

તે પુરુષે 1. પ્રાણની સૃષ્ટિ કરી, પછી 2. શ્રદ્ધાની સૃષ્ટિ કરી, પછી 3. આકાશ, 4. વાયુ, 5. અગ્નિ, 6. જળ, 7. પૃથ્વી, 8. ઇન્દ્રિયો, 9. મનની સૃષ્ટિ કરી. પછી 10. અન્ન, પછી 11. વીર્ય, 12. તપ, 13. મંત્રો, 14. કર્મ, 15. લોકો અને 16. કર્મફળોની રચના કરી. આ સોળ કળાઓ જે ક્રમે બતાવી છે તે ક્રમે ઉત્પન્ન થઈ નથી, માત્ર ગણતરી કરવા પૂરતી જ બતાવી છે.

હવે ઉદાહરણથી વાત સમજાવે છે. જેમ ઘણી નદીઓ સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરીને સમુદ્રમાં વિલીન થઈ જાય છે, તેમ આ સોળ કળાઓ પણ પુરુષને પ્રાપ્ત કરીને પુરુષમાં વિલીન થઈ જાય છે, માત્ર પુરુષ જ રહી જાય છે.

જેમ રથના પૈડામાં તેના આરા જોડાયેલા રહે છે તેવી જ રીતે આ સોળ કળાઓ પણ પુરુષમાં જોડાયેલી રહે છે. આવી રીતે પુરુષમાં સોળ કળાઓ જોડાયેલી રહે છે. તે કળાથી પુરુષ કળાવાન થાય છે.

પિપ્પલાદ ઋષિએ આવું સમાધાન કરીને કહ્યું કે –

તાન્ હોવાચૈતાવદેવાહમેતત્પરં બ્રહ્મ વેદ ।

નાતઃ પરમસ્તીતિ ॥

અર્થાત્ "હે ઋષિઓ, હું આટલે સુધી જ જાણું છું. આથી વધારે જાણતો નથી."

આ ઉપનિષત્કાળની વિશેષતા કહી શકાય કે ઋષિઓ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરે છે કે "હું આટલું જ જાણું છું, આથી વધારે જાણતો નથી." પોતાની અલ્પતા સ્વીકારવી એ ઋષિકાળ કહેવાય. પછી પાછળથી ગુરુકાળ આવ્યો, જેમાં ગુરુ સર્વજ્ઞાનનો દાવો કરતો થયો. અલ્પતાનો સ્વીકાર કરવાની જગ્યાએ "મને બધું જ્ઞાન છે" તેવો મિથ્યા દાવો કરતો થયો. આ જ્ઞાનનું પતન કહેવાય.

પિપ્પલાદ ઋષિના સમાધાન પછી, છયે છ ઋષિઓએ પિપ્પલાદ ઋષિની અર્ચના કરી અને કહ્યું કે "તમે જ અમારા પિતા છો, તમે જ અમને અવિદ્યાથી પાર ઉતાર્યા છે. આવા પરમ ઋષિઓને વંદન! વંદન! વંદન!"

તે તમર્ચયન્તસ્ત્વં હિ નઃ પિતા યોઽસ્માકમવિદ્યાયાઃ
પરં પારં તારયસીતિ નમઃ પરમઋષિભ્યો નમઃ પરમઋષિભ્યઃ ॥

1-12-11

5
અંતેવાસીને વિદાય

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં આચાર્ય પોતાના ગુરુકુળમાંથી વિદાય થતા અંતેવાસી શિષ્યોને દીક્ષાન્ત – પ્રવચન આપે છે તે સમજવા જેવું છે. યાદ રહે કે ત્યારે શિક્ષણની પદ્ધતિ સરકારી ન હતી, પણ ઋષિઓની પોતાની હતી. ઋષિઓ પોતપોતાનાં ગુરુકુળો સ્થાપિત કરીને વિદ્યાર્થીઓને અધ્યયન માટે રાખતા. તેમની પાસેથી કોઈ શુલ્ક લેવામાં આવતું નહીં. રહેવા-ભણવા- જમવાનું બધું જ નિઃશુલ્ક હતું. પણ બધા અંતેવાસીઓએ ગુરુકુળની બધી સેવા કરવાની રહેતી, કારણ કે કોઈ નોકર-ચાકર રખાતા નહીં. ગૌશાળા, ખેતી વગેરે જીવનજરૂરિયાતની બધી વસ્તુઓ પોતે જ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન કરી લેતા અને સાથેસાથે અધ્યયન-અધ્યાપન પણ કરતા. ભણ્યા પછી કોઈ સર્ટિફિકેટ અપાતું નહીં, કારણ કે તેના આધારે કોઈને કશી નોકરી કરવાની રહેતી નહીં. આચાર્યો શિક્ષણની જવાબદારી સંભાળતા, તો આચાર્યપત્નીઓ રસોડાની જવાબદારી સંભાળતી. આ રીતે ઋષિ, ઋષિપત્નીઓ, ઋષિકુમારો અને અંતેવાસીઓ – બધાં એક પરિવારની માફક સાથે રહીને શિક્ષણની ઉપાસના કરતાં રહેતાં. ત્યારે સાધુવર્ગ લગભગ ન હતો તેમ જ બાલ્યાવસ્થામાં અથવા યુવાવસ્થાથી સાધુ થઈ જવાની પ્રવૃત્તિ પણ ન હતી. જે કાંઈ હતી તે 75 વર્ષ પછીની હતી. તેથી દેશમાં આજની માફક મોટી સંખ્યામાં સાધુઓ દેખાતા નહીં. જે હતા તે ઋષિઓ જ હતા. તે બધા સપત્નીક પરિવાર સાથે ત્યાગમય જીવન જીવતા અને વિદ્યાની ઉપાસના કરાવતા. ત્યારે આઠમા વર્ષે બાળકોને યજ્ઞોપવીત આપીને ગુરુકુળમાં પ્રવેશ કરાવાતો. આ બાળકો 16 વર્ષ સુધી ગુરુકુળમાં રહીને જુદીજુદી વિદ્યાશાખાઓનું અધ્યયન કરતા. ત્યાં સુધીની રહેવા-જમવા-ભણવા વગેરેની પૂરી જવાબદારી ગુરુકુળના ઋષિ ઉઠાવતા. 24 વર્ષ પૂરાં થતાં જ વિદ્વાન થયેલા શિષ્યોને ગુરુકુળમાંથી વિદાય આપવામાં આવતી. વિદાય-વખતે ઋષિ જે છેલ્લો ઉપદેશ આપતા તેને દીક્ષાન્ત-પ્રવચન કહેવાય છે. તે ઉપદેશ બહુ જ મહત્ત્વનો હોવાથી તથા તેમાંથી ઋષિમાર્ગની સ્પષ્ટતા થતી હોવાથી ટૂંકમાં અહીં આપવામાં આવેછે.

વેદમનૂચ્ય આચાર્યઃ અન્તેવાસિનમ્ અનુશાસ્તિ ।

વેદવિદ્યા ભણાવીને આચાર્ય ઋષિ પોતાના વિદાય થતા અંતેવાસી શિષ્યને આવો અંતિમ ઉપદેશ આપે છે.

અહીં 'અંતેવાસી' શબ્દ સમજવા જેવો છે. સમીપમાં જ જેનો વાસ હોય તેને અંતેવાસી કહેવાય. ગુરુકુળમાં આચાર્યોની પાસે જ રહીને અધ્યયન કરતા હોવાથી અંતેવાસી કહેવાય. જે લોકો માત્ર પિરિયડ પૂરતા જ કૉલેજમાં આવે અને ભણે તેમને અંતેવાસી ન કહેવાય. અત્યંત સમીપમાં રહેવાથી લાભ અને હાનિ બંને થતાં હોય છે. લાભ એ અર્થમાં કે ગુરુના સ્વભાવ અને વર્તણૂકનો લાભ જોવા-જાણવા મળે છે. હાનિ એ અર્થમાં કે સાવ નજીકમાં રહેવાથી માનવીય દુર્બળતાઓ દેખાવાથી શ્રદ્ધા ઘટે છે. તેથી સંસ્કૃતમાં વિદ્યાર્થીનું એક બીજું નામ છે 'છાત્ર', જેનો અર્થ થાય છે "છત્રં ગુરુદૂષણં તત્છાદયતીતિ છાત્રઃ" અર્થાત્ ગુરુના દૂષણને ઢાંકે તેને છાત્ર કહેવાય. ઢાંકવાનો અર્થ તે તરફ લક્ષ ન આપવું તે. આવો અંતેવાસી 16 વર્ષ સુધીનો લાંબો કાળ રહ્યા પછી 24મા વર્ષે વિદાય થતો હોય ત્યારે આચાર્ય તેને દીક્ષાન્ત-પ્રવચન આપે છે.

સત્યં વદ । – સાચું બોલજે.

ધર્મં ચર । – ધર્મનું આચરણ કરજે.

સ્વાધ્યાયાન્ મા પ્રમદ । – ભણેલાં શાસ્ત્રો ફરી-ફરી ભણવાં તથા ભણાવવાં તે સ્વાધ્યાય કહેવાય. તેનાથી પ્રમાદ કરીશ નહીં, અર્થાત્ સ્વાધ્યાયનો ત્યાગ કરીશ નહીં.

આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહૃત્ય પ્રજાતન્તું માવ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

આચાર્યોને તેમને ગમતું પ્રિય ધન આપીને પછી ઘરે જઈને પ્રજાતન્તુ– પ્રજોત્પત્તિરૂપી તાંતણાને તોડતો નહીં, અર્થાત્ લગ્ન જરૂર કરજે, જેથી મહાન પ્રજાનો તન્તુ ચાલુ રહે.

આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય. અહીં સાધુદીક્ષાની વાત જ નથી. લગ્ન કરવાં અને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવી એ પણ જીવનકર્તવ્ય કહેવાય. તેનાથી ભાગવું તે વૈરાગ્ય નહીં પણ પલાયનવાદ કહેવાય.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્

અર્થાત્ સાચા માર્ગથી વિચલિત ન થવું. દૃઢતાથી સાચા માર્ગ ઉપર જ ચાલવું.

ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્

ધર્માચરણથી પણ પ્રમાદ ન કરવો. સત્ય અને ધર્મ બંને પર્યાય જેવા શબ્દો છે. તોપણ બંનેનો અલગ-અલગ પ્રયોગ કર્યો હોવાથી થોડો ભેદ કરીએ છીએ. 1. સત્ય એટલે વૈચારિક રીતે જે સત્યમાર્ગ લાગે તે માર્ગે ચાલવું તે. ધર્મ એટલે રોજનો આચાર – સદાચાર તેનો ત્યાગ ન કરવો.

કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્

જેનાથી જીવન સુરક્ષિત રહે તે કુશળ માર્ગ કહેવાય. જેનાથી જીવન અસુરક્ષિત થઈ જાય તે અકુશળ માર્ગ કહેવાય. જેમ કે ચોરી, લૂંટ, જૂઠ, વ્યસન, વ્યભિચાર વગેરે. તેનાથી દૂર રહેવું તે.

ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્

જે-જે કર્મો – પુરુષાર્થ કરવાથી ધનધાન્યની વૃદ્ધિ થાય તે ઐશ્વર્યમાર્ગથી પ્રમાદ ન કરવો. અર્થાત્ ઐશ્વર્યવાન થવું. ત્યાગી-દરિદ્ર ન થવું. ત્યાગી-દરિદ્ર પરાશ્રિત જીવન જીવતો થાય તે પરોપજીવી થઈને પામર જીવન જીવે. તેવું ન થવું. આ ઋષિમાર્ગ છે.

સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્

સ્વાધ્યાય એટલે ભણેલાં શાસ્ત્રો ફરી-ફરીને ભણવાં-ભણાવવાં અને પ્રવચન એટલે અનુભવજન્ય નિચોડવાળું જ્ઞાન. આ રીતે શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવજ્ઞાન બંનેનો સતત ઉપયોગ કરવો, અર્થાત્ તેનો ત્યાગ ન કરવો.

દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્

દેવકાર્ય એટલે પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારોના ઉપકારકોનું કાર્ય કરવું તે. ઉપકારકોને કદી ભુલાય નહીં. તેમને વારંવાર યાદ કરીને તેમની સેવાશુશ્રૂષા વગેરે કરવી તે દેવકાર્ય. સૂર્ય, ધરતી, પવન વગેરે ભૌતિક દેવો કહેવાય. તેમને શુદ્ધ રાખવા અર્થાત્ પર્યાવરણને દૂષિત થતું અટકાવીને શુદ્ધ રાખવું, તે પણ દેવકાર્ય કહેવાય.

પિતૃકાર્ય એટલે માતા-પિતા વગેરે વડીલોની સેવાશુશ્રૂષા કરવી. તેમની આજ્ઞા પાળવી, તેમને પ્રસન્ન રાખવાં ને આ બંને કાર્યોથી પ્રમાદ ન કરવો, અર્થાત્ કરતા રહેવું.

માતૃદેવો ભવ

માતા – જનનીને દેવ માન, અર્થાત્ તેનું સન્માન કર. તેને સુખી કર, દુ:ખી ન કર.

પિતૃદેવો ભવ

પિતા – જનકને દેવ માન, તેમની આજ્ઞાનું પાલન કર, તેમનું અપમાન કે ઉપેક્ષા ન કર.

અતિથિદેવો ભવ

જેની આવવાની તિથિ નક્કી ન હોય તેવા વિદ્વાન અતિથિને દેવ માન, તેમનાં પૂજા-સત્કાર કર.

યાન્યનવદ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો ઇતરાણિ ।

અમારાં જે અનિંદિત કાર્યો હોય તેનું જ તારે અનુસરણ કરવાનું, પણ જે ઇતર એટલે કે નિંદિત કાર્યો હોય તેનું અનુસરણ કરવાનું નહીં.

માણસમાત્રથી સારાં-નરસાં કાર્યો થતાં જ હોય છે. સમીપ રહેનારના ધ્યાનમાં આ કાર્યો આવતાં હોય છે, તેથી કેટલીક વાર નિંદિત કાર્યોનું પણ અનુકરણ કરતા થઈ જતા હોય છે. જેમ કે માનો કે ગુરુ તમાકુ ખાતા હોય તો શિષ્યો પણ તમાકુ ખાતા થઈ જાય, તેવું ન કરાય. તેથી શિષ્યને સાવધાન કરે છે કે અમે કોઈ દેવ નથી, અમારાથી પણ ભૂલો થઈ શકે છે, તેથી અમારાં સારાં-સારાં કાર્યોનું જ અનુસરણ કરજે, ખોટાં કામોનું નહીં. આગળ વધુ સ્પષ્ટ કરે છેઃ

યાન્યસ્માકમ્ સુચરિતાનિ તાન્યેવ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇતરાણિ ।

અમારાં જે-જે ઉત્તમ કાર્યો હોય તેનું જ તારે અનુકરણ કરવાનું, પણ જે હીન કર્મો હોય તેનું અનુકરણ કરવું નહીં.

આ ઋષિમાર્ગ છે. ઋષિ પોતાનાથી હીનકર્મો પણ થઈ શકે છે તેવું સ્વીકારે છે અને શિષ્યને તેનાથી સાવધાન થઈને નહીં કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

યે કે ચાસ્મચ્છ્રેયાન્ સો બ્રાહ્મણાઃ તેષાં ત્વયાઅસનેન પશ્વસિતવ્યમ્ ॥

અમારા કરતાં પણ જે કોઈ વધુ કલ્યાણ કરનારા બ્રાહ્મણો હોય તેમને આસન-ભોજન વગેરે દ્વારા પ્રસન્ન કરવા.

ગુરુ બે વાતો કહે છેઃ એક તો અમારા કરતાં પણ ઘણા ઉચ્ચ કક્ષાના કલ્યાણકારી વિદ્વાનો છે. અમને જ સર્વોચ્ચ માનીને બીજાનો દ્રોહ ન કરતો. ઋષિમાર્ગ પછી જે ગુરુવાદ ચાલ્યો તેમાં પોતાના ગુરુ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેવી દઢતા કરાવવામાં આવી અને બીજા બધા ઊતરતા છે તેથી ત્યાજ્ય છે તેવો ઉપદેશ અપાયો. તેથી કટ્ટર સાંપ્રદાયિકતા પેદા થઈ. ઋષિમાર્ગમાં આવું નથી. અમારા કરતાં પણ ઘણા શ્રેષ્ઠ પુરુષો છે જ. તેમની સેવા કરવાની, તેમનું જ્ઞાન લેવાનું. જ્ઞાન સંપ્રદાયોની સીમામાં બદ્ધ હોતું નથી તે સંપ્રદાયમુક્ત હોય છે, તેથી તે સૌનું જ્ઞાન સાંભળવા-સમજવા તૈયાર હોય છે. આને ઋષિમાર્ગ કહેવાય.

શ્રદ્ધયા દેયમ્

શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરતા રહેવું. દાનના ચાર પ્રકાર છેઃ 1. શ્રદ્ધાદાન, 2.દયાદાન, 3. વ્યવહારદાન, 4. દબાણ-દાન.

1. શ્રદ્ધાદાનઃ શ્રદ્ધાપૂર્વક જે દાન કરાય તે શ્રદ્ધાદાન કહેવાય. જેમ કે કોઈ પૂજ્ય સાધુ-સંતો વગેરેને શ્રદ્ધાપૂર્વક અન્નવસ્ત્રાદિ અપાય તે.

2. દયાદાનઃ દયાપૂર્વક દાન અપાય તે. જેમ કે ભિખારી, લાચાર, ગરીબ, અપંગ વગેરેને અન્નાદિ અપાય તે.

3. વ્યવહારદાનઃ વ્યવહાર ખાતર દાન કરાય. જેમ કે લગ્ન-મરણાદિ પ્રસંગે અન્નાદિ અપાય તે.

4. દબાણ-દાનઃ ઇચ્છા ન હોવા છતાં કોઈના દબાણથી દાન અપાય તે. આવું દાન પણ આપવું પડતું હોય છે.

અશ્રદ્ધયા દેયમ્

શ્રદ્ધા ન હોય તોપણ દેવા જેવી જગ્યા હોય તો દેવું. જો વાક્યમાં “અદેયં” શબ્દ મુકાય તો અર્થ બદલાઈ જાય. અર્થાત્ ‘શ્રદ્ધા ન હોય તો ન દેવું’ તેવો અર્થ થાય.

શ્રિયા દેયમ્

શ્રી એટલે શોભા માટે દેવું. સમાજમાં રહેનારને સમાજ સાથે ચાલવું પડતું હોય છે, તેથી સમાજમાં સારું લાગે તે માટે પણ દાન દેવું. ન દેવાથી અપયશ થાય.

ભિયા દેયમ્

ભયથી પણ દેવું. જો નહીં આપું તો અમુક નુકસાન થશે, તેવો ભય થતો હોય તોપણ દેવું. સમાજમાં માથાભારે લોકો પણ હોય છે. કેટલુંક દાન તેમના ભયથી પણ આપવું પડતું હોય છે. જેમ કે વાર-તહેવાર ઊજવવા માટે મંડળો આવી જાય તો તેમને પણ આપવું; કારણ કે ગામમાં, સમાજમાં રહેવું હોય તો તેમને સાચવવાં જરૂરી હોય છે.

સંવિદા દેયમ્

સમજણપૂર્વક દાન કરવું. સમજણપૂર્વકનો અર્થ છેઃ દાન પ્રશ્નો ઉકેલે તેવું કરવું. પ્રજાના ત્રણ મુખ્ય પ્રશ્નો છેઃ 1. શિક્ષણ, 2. આરોગ્ય અને 3.રોજી. આ ત્રણ પ્રશ્નોના ઉકેલ થતા હોય ત્યાં દાન દેવું. પ્રશ્નો ન ઉકેલાતા હોય તોપણ પ્રશ્નો ઊભા ન થતા હોય ત્યાં કદાચ દેવું હોય તો દાન દેવું. પણ જે દાનથી પ્રશ્નો ઊભા થતા હોય ત્યાં દાન દેવું નહીં. બહુ મોટામોટા ઘણી કૂંડીઓવાળા યજ્ઞો કરવાથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. ત્યાં દાન ન દેવાય. જ્યાં પહેલેથી જ ઘણાં મંદિરો હોય અને કોઈ પૂરી પૂજા પણ કરતું ન હોય ત્યાં નવાંનવાં મંદિરો બાંધવાં નહીં. આવી જ રીતે વગર જોઈતાં દારૂખાનાં ફોડાતાં હોય, પર્યાવરણ દૂષિત થતું હોય ત્યાં દાન આપવું નહીં. ખરેખર તો માનવજાતના પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવતો હોય ત્યાં જ દાન અપાવું તેને સમજણપૂર્વકનું દાન કહેવાય.

અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સા વા વૃત્તવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ।
યે તત્ર બ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ । યુક્તા, આયુક્તાઃ ।
અલૂક્ષા ધર્મકામાઃ સ્યુઃ ।
યથા તે તત્ર વર્તેરન્ તથા તત્ર વર્તેથાઃ ॥

બહુ જ મહત્ત્વની વાત કહે છે.

આટલું કહ્યા પછી પણ જો તને કોઈ વાર કર્મસંબંધી સંશય થાય અથવા વ્રત વિશે સંશય થાય તો તું જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં જે વિચારશીલ, યોગ્ય, સદાચારમાં રત રહેનારા, જે લોભિયા ન હોય તેવા, ધર્મભાવનાવાળા (નાસ્તિક ન હોય તેવા) બ્રાહ્મણો હોય તે-તે તે વિષયમાં જેવો વર્તાવ કરતા હોય, તું પણ તેમના જેવો વ્યવહાર કરજે.

ડગલે ને પગલે શાસ્ત્ર કામમાં આવતું નથી, તેથી જ્યાંજ્યાં ઉત્તમ પુરુષો રહેતા હોય તેમને આદર્શ માનીને તેમના પ્રમાણે આચરણ કરવાં જોઈએ.

એષ આદેશઃ । એષ ઉપદેશઃ । એષા વેદોપનિષત્ ।
એતદનુશાસનમ્ । એવમુપાસિતવ્યમ્ । એવમુ ચૈતદુપાસ્યમ્ ॥

બસ, આ જ આદેશ છે, આ જ ઉપદેશ છે, આ જ વેદોપનિષદ છે, આ જ અનુશાસન છે, આ જ રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ, આવી રીતે જ ઉપાસના કરવી જોઈએ.

આ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદનો અગિયારમો અનુવાક્ પૂરો થયો.

6
ઉષસ્તિ ઋષિની કથા

પહેલાં દુષ્કાળ બહુ પડતા. દુષ્કાળ તો આજે પણ પડે છે, પણ આપણે નદીઓ ઉપર બંધ બાંધીને, નહેરો કાઢીને, પાતાળકૂવા કરીને, ચેકડેમ બાંધીને, ટપકપદ્ધતિવાળી સિંચાઈ કરીને તથા વિલાયતી ખાતર, ટ્રૅક્ટર, નવાંનવાં સુધારેલાં બિયારણો શોધીને, દવાઓ છાંટીને અન્ન-ઉત્પાદન અનેકગણું વધારીને હવે લગભગ દુષ્કાળમુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. હવે અન્ન વિના કોઈ પગ ઘસીઘસીને મરી જતું નથી. આ વિજ્ઞાનનું અને વિકાસનું મોટું જમાપાસું છે, પણ જ્યારે આમાંનું કશું જ ન હતું ત્યારે માત્ર વરસાદ-આધારિત જ ખેતી હતી અને ઉત્પાદન બહુ ઓછું થતું હતું. ત્યારે ઘણા લોકો ભૂખે મરતા હતા. ત્યારની દુઃખમય પરિસ્થિતિની તુલનામાં આજની પરિસ્થિતિ ઘણી સારી કહેવાય. વસ્તીવધારો અનેકગણો થયો હોવા છતાં લોકો હવે અન્ન વિના ટળવળતા નથી. આપણે પ્રાચીનકાળની એક બ્રાહ્મણની કથા જોઈશું.

મટચીહતેષુ કુરુષ્વાટિક્યા સહ જાયયોષસ્તિર્હ
ચાક્રાયણ ઇભ્યગ્રામે પ્રદ્રાણક ઉવાસ । 1-10

એક વાર કુરુદેશમાં (હરિયાણાના એક ભાગમાં) બહુ કરા પડવાથી બધો પાક નષ્ટ થઈ ગયો. આવી દુષ્કાળની સ્થિતિમાં ચક્ર નામના બ્રાહ્મણનો દીકરો ચાક્રાયણ ઉષસ્તિ, પોતાની નાની પત્ની આટકી(જેનાં સ્તન વિકસ્યાં નથી તેવી)ને લઈને ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા નીકળી પડ્યો. ભિક્ષાવૃત્તિને અતિનિંદિત વૃત્તિ માનવામાં આવી છે. પતિ-પત્ની બંને ભૂખથી તડપી રહ્યાં હતાં. તે સમયમાં લગ્નની વયમર્યાદા નહીં હોય તેથી આટકી કન્યા સાથે લગ્ન થયાં હશે. સુખ-દુઃખમાં પતિ-પત્ની સાથે જ રહે તે નિયમ પ્રમાણે કપરા કાળમાં પણ બંને સાથે જ ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા કોઈ સુખી દેશમાં પહોંચ્યાં હતાં. શૂદ્રાદિ માણસો દુષ્કાળ વખતે મજૂરી કરવા નીકળી પડે, જ્યારે બ્રાહ્મણાદિ ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા નીકળી પડે.

આ બંને ઈભ્ય નામના ગામમાં પહોંચ્યાં. ઈભ્ય એટલે હાથીઓનું ગામ. જ્યાં ઘણા લોકો હાથી જેવું મૂલ્યવાન વાહન ધરાવતા હોય, તે સંપન્ન ગામ જ કહેવાય. તે ગામમાં એક હાથીનો મહાવત બેઠોબેઠો અડદ ખાઈ રહ્યો હતો. ભૂખથી તડપતા ઉષસ્તિએ તેની પાસે અડદ માગ્યા. મહાવતે કહ્યું કે "મારી પાસે આટલા જ અડદ છે. જે મારા એઠા થઈ ગયેલા છે." ઉષસ્તિએ કહ્યું કે "એઠા તો એઠા પણ મને આપ, મારો જીવ જઈ રહ્યો છે." મહાવતે બધા એઠા અડદ આપી દીધા. ઉષસ્તિએ જલદી-જલદી થોડાક રાખીને બાકીના બધા ખાઈ લીધા. થોડાક પોતાની પત્ની માટે રાખ્યા હતા. કપરી પરિસ્થિતિમાં પણ પત્નીની જવાબદારી તે ભૂલ્યો ન હતો. આપત્કાળમાં પણ કર્તવ્ય ન ભૂલે તે સાચો પતિ કહેવાય. તે સાચી પત્ની કહેવાય. મહાવતે કહ્યું કે "તેં એઠા અડદ ખાધા છે તો હવે મારું એઠું પાણી પણ પી. લે આ રહ્યું." ઉષસ્તિએ કહ્યું કે "ના, પાણી નહીં પીઉં. ખાધા વિના મારો જીવ જતો હતો તેથી આપત્કાળ માનીને મેં એઠા અડદ ખાધા, પણ હવે પાણી વિના મારો જીવ જવાનો નથી તેથી જ્યાંથી શુદ્ધ જળ મળશે ત્યાંથી પીશ." આમ કહીને તેણે પાણી ન પીધું.

બાકી રાખેલા અડદ લઈને તે પત્ની પાસે આવ્યો, પણ તેને ભિક્ષા મળી ચૂકી હતી તેથી તેને જરૂર ન હતી. તોપણ તેણે વધેલા અડદને રાખી મૂક્યા. ડાહી સ્ત્રીઓ કપરા કાળમાં પણ ઘર ચલાવવાની કળા જાણતી હોય છે. અન્ન અને ધન સંઘરી રાખીને ખરા સમયે કામ કાઢતી હોય છે. અનાડી ઉડાઉ સ્ત્રીને ઘર ચલાવતાં નથી આવડતું. તે બેફામ ઉડાવે છે જેથી પતિ ઘસાઈ જાય છે અને ખરા સમયે બધાં દુઃખી થાય છે. અવેર વિના ઘર ચાલે નહીં. ઉદાર થવાય પણ ઉડાઉ ન થવાય.

બીજા દિવસે સવાર થયું. ઘણા દિવસે ઉષસ્તિને ખાવાનું મળ્યું હતું, પણ તે તો રાત્રે પચી ગયું હતું, તેથી સવારે ફરી પાછો તે દુર્બળ થઈ ગયો. તેણે પત્નીને કહ્યું કે "મારામાં શક્તિ નથી. જો મને થોડુંક ખાવાનું મળે તો હું રાજા પાસે જાઉં. રાજા એક મહાન યજ્ઞ કરે છે, મને યજ્ઞની વિધિ આવડે છે, તેથી યજ્ઞમાં ઋત્વિક્ થઈને ધન મેળવત; પણ શું કરું ? મારામાં શક્તિ નથી." પત્નીએ ઢાંકી રાખેલા અડદ તેને આપ્યા. ઉષસ્તિએ તે ખાધા. હવે તેનામાં શક્તિ આવી. ઉપનિષદો કોરાં આત્મવાદી નથી. તે દેહનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે. અને

દેહ અન્નને આધીન છે તેથી અન્નનું મહત્વ પણ જાણે છે.

ઉષસ્તિ તો યજ્ઞમાં પહોંચી ગયો. તેણે જોયું કે યજ્ઞમાં બરાબર વિધિ થતી ન હતી, તેથી તેણે ઋત્વિજોને પ્રશ્ન પૂછ્યા, પછી પ્રસ્તોતાને પ્રશ્નો પૂછ્યા, પછી ઉદ્‌ગાતાને પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ કોઈને પણ સાચા ઉત્તરો આવડ્યા નહીં. તેથી બધા મૌન ધરીને બેસી ગયા. યજ્ઞ અટકી ગયો. એટલે રાજા આવ્યો. ઉષસ્તિએ પોતાનો પરિચય આપ્યો અને કહ્યું કે "આ યજ્ઞમાં વિધિ બરાબર થતી નથી તેથી હાનિ થશે." રાજાએ ક્ષમા માગી અને ઉષસ્તિ ઋષિને આચાર્યપદે સ્થાપિત કર્યા. ફરી યજ્ઞ શરૂ થયો. ઉષસ્તિએ પ્રસ્તોતા, હોતા, અધ્વર્યુ, ઉદ્‌ગાતા વગેરે બધાને પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તે-તે મંત્રોના દેવ બતાવ્યા. છેવટે બધા દેવોનો મહાદેવ 'અન્ન' છે એમ બતાવ્યું અને છેવટમાં ઉપદેશ આપ્યો કેઃ

"અન્નવાનન્નાદો ભવતિ" । 13-4

અર્થાત્ જેની પાસે અન્નના ભંડાર હશે તે અન્નવાન થશે, તે અન્નદાતા થશે, માટે ઘણું અન્ન પેદા કરો. આ રીતે ખેતી અને અન્નઉત્પાદનને મહત્ત્વ અપાયું છે.

2-1-12

7
વામદેવ્ય સામની ઉપાસના

‘છાંદોગ્ય ઉપનિષદ’માં ભિન્નભિન્ન ઉપાસનાઓ બતાવી છે જેનાથી જીવન ધન્ય બને છે. આમાંની એક ઉપાસના વામદેવ્ય ઉપાસના કહેવાય છે. તે મહત્ત્વની હોવાથી અહીં પ્રસ્તુત કરી છે. મૂળ વાત નર-નારીના સંબંધોની છે. ઉપનિષદો પત્નીત્યાગને આદર્શ નથી માનતા તેમ જ મૈથુનત્યાગને પણ આદર્શ નથી માનતા. તે આ ઉપાસના ઉપરથી જણાશે.

“ઉપમન્ત્રયતે સ હિંકારો”

પુરુષ સ્ત્રીને (પત્નીને) આંખોના ઇશારાથી તૈયાર કરે તેને હીંકારો- ઉપાસના કહેવાય છે.

“જ્ઞપયતે સ પ્રસ્તાવઃ”

પછી તેની સાથે મીઠીમીઠી વાતો કરે છે તે જ પ્રસ્તાવોપાસના કહેવાયછે.

“સ્ત્રિયા સહ શેતે સ ઉદ્‌ગીથઃ”

પછી સહશયન કરે છે તેને ઉદ્‌ગીથ કહેવાય છે.

“પ્રતિ સ્ત્રીં સહ શેતે તે પ્રતિહારઃ”

પોતાની બીજી પત્ની સાથે સહશયન કરે છે તે પ્રતિહારોપાસના કહેવાય છે. (ત્યારે બહુપત્નીત્વપ્રથા હતી.)

“કાલં ગચ્છતિ તન્નિધનમ્
પારં ગચ્છતિ તન્નિધનમ્”

પછી સમય વિતાવે તે નિધન છે અને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે તે પણ નિધન છે.

આ વામદેવ ઋષિએ બતાવેલી ઉપાસના છેઃ “એતદ્ વામદેવ્યં મિથુને પ્રોતમ્ ।”

આ રીતે મૈથુનને પણ જીવનની ઉપાસના માનવામાં આવ્યું છે. તે કોઈ પાપ નથી તેમજ ત્યાજ્ય પણ નથી. મૈથુન પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવે છે.

“સ ય એવં એતદ્ વામદેવ્યં મિથુને પ્રોતં વેદ મિથુની ભવત્તિ”

અર્થાત્ જે પુરુષ આ રીતે વામદેવ ઋષિની બતાવેલી આ મિથુન-ઉપાસનાને સેવે છે તે દામ્પત્યસુખથી સંપન્ન થાય છે.

“મિથુનાત્ મિથુનાત્ પ્રજાયતે”

મૈથુન દ્વારા તે પ્રજાવાન બને છે, અર્થાત્ તેનું ઘર બાળકોથી ભર્યુંભર્યું થઈ જાય છે. તે વીર્યવાન બને છે.

“સર્વમાયુરેતિ”

તે લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે. (બ્રહ્મચારીઓ ભાગ્યે જ લાંબું આયુષ્ય ભોગવતા હોય છે.)

“જ્યોગ્ જીવતિ”

તે ઉજ્જ્વળ જીવન જીવે છે.

“મહાન્ પ્રજયા પશુભિર્ભવતિ”

તે મહાન સંતાનો જ ઉત્પન્ન કરનારો બને છે. તેને ઘણાં પશુઓ હોય છે.

“મહાન કીર્ત્યા”‘

તે મહાન કીર્તિવાળો થાય છે. અર્થાત્ ઉત્તમ સંતાનો અને સમૃદ્ધિથી તે કીર્તિવાળો બને છે.

“ન કાંચન પરિહરેત્ તદ્ વ્રતમ્”

કદી પણ પત્નીનો ત્યાગ કરવો નહીં. આ વ્રત છે.

સ્ત્રી નરકની ખાણ છે, તે મોક્ષમાં બાધક છે, તેવું માનીને કેટલાક લોકો પત્નીત્યાગ કરીને ત્યાગી-વીતરાગી થઈને નીકળી પડતા હતા. તેનો નિષેધ કરે છે અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છેઃ કદી પણ કોઈ પત્નીનો ત્યાગ ન કરે. આ વ્રત છે. આને દામ્પત્યવ્રત કહેવાય.

આટલી સ્પષ્ટ અને ખુલ્લા શબ્દોમાં આ વામદેવ-ઉપાસના બતાવાઈ છે. તેમાં પતિ-પત્નીનો સંબંધ પણ ઉપાસના જ છે. કોઈ પાપ નથી. વૈરાગ્યની ખોટી ધારણા ધારીને ગૃહત્યાગ, પત્નીત્યાગ વગેરે કરાય નહીં તે પણ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

આ ઋષિમાર્ગ છે. (છાન્દોગ્ય ઉપનિષદનો 2જો અધ્યાય તેરમો ખંડ.)

2-1-12

8
રાજા જાનશ્રુતિ અને રૈક્વનું આખ્યાન

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં એક રાજા અને એક ખેડૂતની કથા છે. રાજાનું નામ જાનશ્રુતિ અને ખેડૂતનું નામ રૈક્વ છે. કથા આવી રીતે શરૂ થાય છેઃ

એક વાર આકાશમાં બે હંસો ઊડતા-ઊડતા જતા હતા. તેમાંથી એક હંસે બીજા હંસને કહ્યું કે "હે ભલ્લાક્ષ, (અજ્ઞાની મિત્ર) જાનશ્રુતિ પૌત્રાયણનું તેજ છેક આકાશ સુધી ફેલાયેલું છે. તેને અડી જવાય નહીં, નહીં તો તે તને બાળી નાખશે."

જાનશ્રુતિ નામનો રાજા બહુ પ્રજાપાલક રાજા હતો. તેણે પોતાના રાજ્યમાં પ્રજા માટે એટલાં બધાં સુખ-સાધનો વિકસાવ્યાં હતાં કે ચારે તરફ સગવડો જ સગવડો ઊભી થઈ ગઈ હતી. તેને ત્યાં રોજ પુષ્કળ અન્ન રંધાતું હતું અને પુષ્કળ માણસો જમતાં હતાં. કોઈ ભૂખ્યું રહેતું ન હતું. ચારે તરફ ઘણા આવાસો નિર્મિત કર્યા હતા તેથી કોઈ ઘર વિનાનું ન હતું. પુષ્કળ રોજીઓ ઊભી કરી હતી તેથી કોઈ રોજી વિનાનું ન હતું. ઔષધાલયો, ધર્મશાળાઓ, ગૌશાળાઓ વગેરે ચારે તરફ મોટા પ્રમાણમાં હતાં તેથી લોકોને ઘણી સગવડ મળતી હતી. તે વિદ્વાનોને પુષ્કળ દાન આપતો હતો તેથી વિદ્વાનો પ્રસન્ન હતા. આમ સારાંસારાં કાર્યો કરવાથી બધી પ્રજા સુખી હતી, તેથી તેની કીર્તિ છેક આકાશ સુધી પ્રસરેલી હતી. આને રાજસુખ કહેવાય. જીવનમાં વ્યક્તિને પાંચ સુખો મહત્ત્વનાં મળતાં હોય છેઃ (1) રાજસુખ, (2) ધર્મસુખ, (3) સમાજસુખ, (4) પરિવારસુખ અને (5) આત્મસુખ. આ પાંચેપાંચ વિપરીત થાય તો રાજદુઃખ, ધર્મદુઃખ, સમાજદુઃખ, પરિવારદુઃખ અને સ્વ-દુઃખ પણ થતાં હોય છે. જો રાજા સારો હોય અને રાજવ્યવસ્થા સારી હોય તો રાજસુખ થાય. પણ રાજા અત્યાચારી હોય તો રાજદુઃખ પણ થાય. આવી જ રીતે ધર્મ સારો હોય તો ધર્મવ્યવસ્થાથી પ્રજા સુખી થાય, પણ જો ધર્મ અન્યાય અને પક્ષપાતભર્યો હોય તો પ્રજા ધર્મવ્યવસ્થાથી દુઃખી થાય. આવી જ રીતે સમાજ સારો હોય તો સમાજસુખ મળે અને જો સમાજ કુરૂઢિઓથી ભર્યો હોય તો લોકો દુઃખી થાય. આવી જ રીતે પરિવાર સારો હોય, ખાસ કરીને પત્ની સારી હોય (પતિ સારો હોય) તો પરિવારનું સુખ મળે. પરિવાર સારો ના હોય– પ્રતિકૂળ હોય તો પરિવારનું દુઃખ મળે. તેમાં પણ જો પત્ની સારી ન હોય તો-તો પુરુષ મહાદુઃખી થાય. પત્ની છ રીતે પતિને દુઃખ આપેઃ 1. ચારિત્ર્યહીન હોય તો, 2. હાથની ચોખ્ખી ન હોય તો, 3. ઘણી ઉડાઉ હોય તો, 4. ટૂંકી બુદ્ધિની નાદાન હોય તો, 5. પોતાનું ધાર્યું જ કરાવનારી હઠીલી હોય તો અને 6. કાચા કાનની વહેમીલી હોય તો. જો પત્નીમાં આ છયે છ દોષો હોય તો-તો પુરુષ માટે જીવતું-જાગતું નરક ઘરમાં જ ઊતરી આવ્યું કહેવાય. આવાં લગ્ન કરવા કરતાં વાંઢા રહેવું સારું. પણ પત્નીની ખબર તો નીવડ્યે પડતી હોય છે. આ છયે છ દોષોથી મુક્ત પત્ની હોય તો-તો ઉપરનું જીવતું-જાગતું સ્વર્ગ ઘરમાં ઊતરી આવ્યું કહેવાય. પણ તે હજારમાં કદાચ લાખમાં એકાદને ત્યાં જ ઊતર્યું હોય. આવું જ પત્ની માટે પુરુષનું પણ સમજવું. છઠ્ઠું સુખ આત્મસુખ અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવનું સુખ હોય છે. સારો સ્વભાવ હોય તો-તો બેડો પાર અને જો ખરાબ સ્વભાવ હોય તો માણસ પોતે જ પોતાના દ્વારા દુઃખી થતો હોય છે. આ બધાં સુખોમાં રાજસુખ પણ એક મહત્ત્વનું સુખ હોય છે.

જાનશ્રુતિ રાજા મહાન પ્રજાપાલક હતો તેથી તેની યશકીર્તિનું તેજ છેક આકાશ સુધી પહોંચ્યું હતું. કીર્તિનું તેજ ચારે દિશામાં ફેલાતું હોય છે અને ઊંચે આકાશ સુધી પણ ફેલાતું હોય છે. કીર્તિતેજ ઠારનારું અને બાળનારું બંને હોય છે. સંતો માટે ઠારનારું હોય છે, પણ ઈર્ષ્યાખોર દુર્જનો માટે બાળનારું હોય છે. તેથી એક હંસ બીજા હંસને કહે છે, "સાવધાન રહેજે, ભલ્લાક્ષ, ઈર્ષ્યાળુ ન થઈશ, નહીં તો જાનશ્રુતિનું કીર્તિતેજ તને બાળી નાખશે."

બીજો હંસ પહેલા હંસને પૂછે છે, "શું તારો રાજા પેલા ગાડાવાળા રૈક્વ ખેડૂત જેવો તેજવાળો છે?"

બીજા હંસનો પ્રશ્ન સાંભળીને પહેલા હંસે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "આવો ગાડાવાળો રૈક્વ ખેડૂત કોણ છે?"

ભલ્લાક્ષે જવાબ આપ્યો કે "ચોપટ રમનારાઓ જેમ એક પાસા- (હુકમનો)ને હસ્તગત કરી લે તો બધા પાસા હાથમાં આવી જાય છે,

તેમ રૈક્વ ગાડાવાળા પાસે એવી વિદ્યા છે કે લોકો જેટલાં સત્કર્મો કરે તે બધાં તેને મળી જાય છે. ઘણી વાર એવું બને છે કે ઉત્તમ સ્વભાવવાળા માણસ જે લોકો પોતાનો યશ આપી દેતા હોય છે તેમના પ્રત્યેનું આકર્ષણ જ તેવું હોય છે.”

બે હંસોની આવી વાતો નીચે મહેલના પ્રાંગણમાં બેઠેલા રાજાએ સાંભળી. પોતાના વિશે પાછળ બોલાતી વાતો સાંભળવાથી રાજાને પોતાના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. સવારે પથારીમાંથી ઊઠતાંની સાથે જ રાજાએ નોકરોને આજ્ઞા કરી કે “જાઓ, ચારે તરફ તપાસ કરો – આ ગાડાવાળો રૈક્વ કોણ છે અને ક્યાં રહે છે?” નોકરો ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા, પણ ક્યાંય રૈક્વનો પત્તો લાગ્યો નહીં. સાચા જ્ઞાની પુરુષો પ્રદર્શિત નથી હોતા. તે બને તેટલા પોતાને ગુપ્ત રાખતા હોય છે, જેથી લોકોનાં ટોળાં ભેગાં ન થાય. નકલી જ્ઞાની પુરુષો જાહેરખબર-જીવી હોય છે. તે પોતાની જ મેળે પોતાનો ધૂમ પ્રચાર કરતા-કરાવતા રહે છે. તેમને ટોળાં ગમે છે અને ટોળાં પ્રચારભોગી હોય છે. સાચા જ્ઞાનીને શોધનારો કોઈ વિરલો જ જિજ્ઞાસુ હોય છે. નકલી જ્ઞાનના દાવેદારોને મળનારા તેમના જ જેવા આંધળા અને કાચી બુદ્ધિના હોય છે. ટોળાંમોહી લોકો ગાડરિયો પ્રવાહ ઊભો કરતા હોય છે. ગાડરિયું ટોળું સિંહને શોધી ન શકે. કદાચ સિંહ મળી પણ જાય તો ભુરરરર કરીને ભાગી જાય!

નોકરો ચારે તરફ રખડી-ભટકીને પાછા આવ્યા. ક્યાંય ગાડાવાળો રૈક્વ મળ્યો નહીં. રાજાએ કહ્યું કે “તમે ફરીથી તપાસ કરવા જાઓ. મોટાંમોટાં તીર્થોમાં, ભવ્ય આશ્રમોમાં, ખૂબ મોટી જટાવાળા, ભસ્મતિલકવાળા, માળાના કંઠાવાળા, ભવ્ય આસનો ઉપર આડંબરથી બેઠેલા, છડી-ચમ્મર-છત્રવાળા વગેરે જ્યાં હોય ત્યાં હવે શોધતા નહીં. તે પ્રદર્શન છે અને જ્યાં પ્રદર્શન હોય ત્યાં દર્શન ન હોય. તમે દૂર કોઈ એકાન્ત જગ્યામાં જ્યાં કોઈનું ધ્યાન ન જાય તેવી જગ્યામાં રૈક્વની તપાસ કરજો. જાઓ, દિશા અને સ્થળ બદલો.”

નોકરો ફરીથી રૈક્વને શોધવા નીકળી પડ્યા. આ વખતે તે પ્રસિદ્ધ જગ્યાઓને પડતી મૂકીને દૂર જંગલો અને ખેતરોમાં શોધવા લાગ્યા. શોધતાં-શોધતાં એક ખેતરમાં એક ગાડાની બાજુમાં એક નાની પોતડી પહેરેલો માણસ જોવા મળ્યો. તેના આખા શરીરે દાદર થઈ હતી તેથી તે વલૂર-વલૂર કરતો હતો. ન તો તેણે મોટી જટા બાંધી હતી, ન ભસ્મ-તિલક-માળાના કંઠા ધારણ કર્યા હતા. ન ભવ્ય આસન હતું, ન છડીચમ્મર હતાં. એકલો બેઠોબેઠો શરીરને ખણી રહ્યો હતો.

બાહ્ય દેખાવનો પણ પ્રભાવ અને કુપ્રભાવ હોય છે, તેથી સ્ત્રીઓ આખો દિવસ શણગાર કર્યા કરતી હોય છે. જો કોઈ સાધુ-સંન્યાસી પણ સ્ત્રીઓની માફક શણગારમાં રચ્યોપચ્યો રહે તો સમજવું કે તે આત્મદર્શક નથી, દેહદર્શક જ છે. રાજાનો મુખ્ય માણસ પેલા રૈક્વની બાજુમાં જઈને બેસી ગયો અને વંદન કરીને નમ્રતાપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “શું તમે જ રૈક્વ છો?” રૈક્વે કહ્યું કે, “હા, હું પોતે જ રૈક્વ છું.” આ જ રૈક્વ છે તેવી ખાતરી થતાં નોકરો પાછા આવ્યા અને રાજાને કહ્યું કે “રૈક્વનો પત્તો મળી ગયો છે.” બધા સમાચાર આપ્યા અને સ્થળની માહિતી આપી.

બીજા દિવસે જાનશ્રુતિ છસ્સો ગાયો, ખચ્ચરીઓ જોડેલો રથ અને ધન લઈને રૈક્વની પાસે પહોંચ્યો. વંદન-પ્રણામ કરીને લાવેલી વસ્તુઓ ભેટમાં આપી ને પછી કહ્યું કે “હવે મને વિદ્યાનો ઉપદેશ આપો.” એવું લાગે છે કે ઘોડા કરતાં ખચ્ચરોના રથનું ત્યારે વધુ મહત્ત્વ હશે.

રૈક્વ ગુસ્સામાં આવીને બોલ્યો –

“અહ હારેત્વા શૂદ્ર તવૈવ સહ ગોભિરસ્ત્વિતિ ।”

“અરે ઓ શૂદ્ર! આ ગાયો, રથ, ધન વગેરે તું પાછાં લઈ જા! મારે તેની જરૂર નથી.” આમ જાનશ્રુતિ અપમાનિત થઈને પાછો આવ્યો. આને ત્યાગ કહેવાય કે અભિમાન કહેવાય? ત્યાગમાં અસ્વીકાર હોય, અપમાન ન હોય. જે વસ્તુની જરૂર ન હોય અને કોઈ લઈ આવે તો તેનો અસ્વીકાર હોય, તે પણ નમ્રતાપૂર્વક, આભાર માનીને, પણ તોછડાઈથી તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે અપમાન કહેવાય. તેમાં રાજાને શૂદ્ર કહેવાય નહીં. પણ તેના સચિવો વગેરેની હાજરીમાં આવું કહેવું યોગ્ય ન મનાય. કેટલીક વાર ત્યાગીઓ પણ

વિવેકશૂન્ય થઈ જતા હોય છે. "મારે કોઈની પરવા નથી" તેવી વૃત્તિથી વ્યક્તિમાં મત્સરભાવ જાગતો હોય છે, જે આવો અનર્થ કરાવી દેતો હોય છે. સાચો ત્યાગ વિવેકપૂર્વકનો હોય અને વિવેક હંમેશાં નમ્રતાયુક્ત જ હોય.

રાજા પાછો પોતાના નગરમાં આવી ગયો. તેને ખોટું ન લાગ્યું. તેને થયું કે નિઃસ્પૃહ વ્યક્તિ પાસેથી કામ કઢાવવું હોય તો તે ગમે તેવું બોલે કે ગમે તેવો વ્યવહાર કરે તોપણ ખોટું લગાડ્યા વિના ફરી-ફરીને તેની પાસે જવાનું અને કામ સિદ્ધ કરવાનું. આને વ્યાવહારિક બુદ્ધિ કહેવાય.

રાજા ફરીથી રૈક્વ પાસે ગયો, પણ આ વખતે એક હજાર ગાયો, રથ, ધન અને સાથેસાથે પોતાની રાજકુમારી પણ લઈને ગયો. ફરી વંદન કર્યાં અને બધું અર્પણ કર્યા પછી કહ્યું કે "રૈક્વ, તમે એકલા જ છો. તમારી સેવા કરનાર કોઈની જરૂર છે. આ મારી કુંવરીને તમે પત્ની બનાવી મને વિદ્યા આપો."

રૈક્વ પ્રસન્ન થયો, બધી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કર્યો અને પછી બધી વિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો.

અહીં એક પ્રશ્ન થાય ખરો કે પ્રથમ વિદ્યાની ના પાડનાર ફરી વાર વિદ્યા આપવા તૈયાર થયો, તો શું રૈક્વ લોભી હતો? ઉપનિષદ તો કહે છે કે રૈક્વે સ્પષ્ટ કહ્યું કે "આ તારી કન્યાનું મુખ જોઈને તને વિદ્યા આપું છું." અર્થાત્ બધી વસ્તુઓ કરતાં તેને કન્યાનું આકર્ષણ વધારે હતું. – તેવું થયું. બીજો પ્રશ્ન એ પણ થાય કે રાજા પોતાની રાજકન્યા એક દાદરથી સડી ગયેલા શરીરવાળા રૈક્વ ખેડૂતને કુંવરીની ઇચ્છા જાણ્યા વિના આપી દે તે યોગ્ય કહેવાય? કદાચ એવો જવાબ હોય કે વિદ્યા એટલી મહત્ત્વની હતી કે તેની પ્રાપ્તિ માટે સર્વસ્વ આપી દેવું પડે તોપણ થોડું કહેવાય. આ રીતે રૈક્વ નામનો ખેડૂત પણ આવી મહાન વિદ્યાનો જ્ઞાતા હતો.

3-1-12

9
સત્યકામ જાબાલ

જેટલાં બાળકો જન્મે છે તે બધાં પોતપોતાની રુચિ અને ક્ષમતા સાથે લઈને જન્મતાં હોય છે. રુચિ, સ્વભાવ અને ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. તેમાં થોડો સુધારો-વધારો કરી શકાય, પણ ધરમૂળથી બદલી શકાય નહીં. આપણે રુચિની વાત કરીશું. પ્રત્યેકની રુચિ એકસરખી નથી હોતી. સૌ-સૌની ભિન્ન-ભિન્ન રુચિ હોય છે. કેટલીક વાર તો તદ્દન વિરુદ્ધ રુચિ પણ હોય છે. રસમાંથી રુચિ પેદા થતી હોય છે. સત્સંગ-કુસંગથી રુચિ-કુરુચિ વધતી હોય છે. કુરુચિના માણસને ગમેતેટલો સત્સંગ કરાવો તોપણ તે બદલાતો નથી અને સુરુચિવાળા માણસને પણ ગમેતેવા કુસંગમાં નાખો તોપણ અંતે તે સુધરતો હોય છે. સંગની અસર થાય, પણ મૂળમાં જે પ્રકારની રુચિ હોય તેનો પ્રભાવ છેક સુધી રહેતો હોય છે. ડાકુઓમાં પણ સંત હોય છે અને સંતોમાં પણ ડાકુઓ હોય છે. આનું કારણ જન્મજાત રુચિ હોય છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. કેટલાક છોકરાઓ ભણવા માટે જ જન્મ્યા હોય છે. કશી સગવડ ન હોવા છતાં, ઘણી અગવડો વેઠ્યા પછી પણ તે ભણવાનું કાર્ય કરતા જ રહે છે, તો બીજી તરફ કેટલાક છોકરાઓને ભરપૂર સગવડો આપો તોપણ ભણી શકતા નથી. જન્મજાત રુચિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. ‘છાંદોગ્ય ઉપનિષદ’ના ચોથા ખંડમાં સત્યકામ જાબાલની આવી જ એક કથા આવેલી છે તે આ પ્રમાણે છેઃ

સત્યકામો હ જાબાલો જબાલાં માતરમામન્ત્રયાંચક્રે,
બ્રહ્મચર્યં ભવતિ, વિવત્સ્યામિ, કિંગોત્રો ન્વહમસ્મીતિ ॥ 1 ॥

અર્થાત્ સત્યકામ જબાલાનો પુત્ર હતો. તેણે એક વાર માતા જબાલાને કહ્યું કે “હવે મારી ઉંમર થઈ ગઈ છે. મારે વિદ્યા ભણવી છે. મને કોઈ સારા ગુરુકુળમાં દાખલ કરાવી દે અને મારું ગોત્ર કયું છે તે મને કહે.”

ત્યારે જેને યજ્ઞોપવીત આપી હોય તેને જ ગુરુકુળમાં પ્રવેશ મળતો. સત્યકામને યજ્ઞોપવીત અપાઈ ન હતી, કારણ કે તેના ગોત્રની ખબર ન હતી. ત્યારે ગોત્રનું બહુ મહત્ત્વ હતું. ગોત્ર એટલે વંશ ચલાવનાર મૂળ પુરુષનું નામ, જેથી તેનાં વંશ અને કુળની ખબર પડે. વંશ અને કુળ ઉપરથી વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટ થતું હોય છે. જેમ ગીર ગાય, કાંકરેજી ગાય, જરસી ગાય વગેરે. જેમ અલ્સેસિયન કૂતરો, ડૉબરમેન કૂતરો, દેશી કૂતરો વગેરે. જેમ બાસમતી ચોખા, જીરાસર ચોખા વગેરે. જેમ કેસર કેરી, હાફુસ કેરી, લંગડો કેરી વગેરે. આમ લગભગ બધી વસ્તુઓનાં કુળ-ગોત્ર હોય છે. તેના પ્રમાણે તેના ગુણ-દોષ પણ હોય છે. જોકે તેમાં અપવાદ પણ હોય જ છે, તોપણ મોટા ભાગે તેના કુળ પ્રમાણે ગુણદોષ રહેતા હોય છે. આટલા જ માટે પ્રાચીનકાળમાં પોતાના ગોત્રસહિત નામ પૂછવાની કે બોલવાની પદ્ધતિ હતી. જેમ કે –

ભારદ્વાજગોત્રોત્પન્નો યજ્ઞશર્મા નામાઽહં
ભવન્તમભિવાદયે ॥

અર્થાત્ ભારદ્વાજ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો હું યજ્ઞશર્મા આપને વંદન કરું છું. આજે જેમ આપણે સૌ નામની આગળ અટક લગાવીએ છીએ તેમ પ્રાચીનકાળમાં ગોત્ર લગાવાતું હતું. પણ જબાલાને પોતાના પુત્રના ગોત્રની ખબર જ ન હતી, કારણ કે તેના પતિનું ઠેકાણું જ ન હતું. તે પોતે જ સત્યકામને સ્પષ્ટ કહે છે કેઃ

“બહ્વહં ચરન્તી પરિચારિણી યૌવને ત્વામલભે”

અર્થાત્ યુવાવસ્થામાં પરિચારિકા તરીકે હું કામ કરતી હતી તેથી ઘણા પુરુષોના સંપર્કમાં આવવાથી તું મને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી મને ખબર નથી કે તું કયા ગોત્રનો છે. એટલે કોઈ પૂછે તો કહેજે કે “હું સત્યકામ છું અને મારી માતાનું નામ જબાલા છે.”

કેટલાક લોકો આવી ચોખ્ખી પણ આઘાતજનક વાતને સ્વીકારવામાં આઘાત અનુભવતા હોવાથી એવો અર્થ કરે છે કે ઘણા મહેમાનોની સેવાશુશ્રૂષા કરતી રહેવાથી પતિને તારું ગોત્ર પૂછવાનું રહી ગયું. આ વાત યોગ્ય નથી. જ્યારે જબાલાનું લગ્ન થયું હતું ત્યારે લગ્નવિધિમાં જ વરકન્યાનું ગોત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી ગોત્રનું જ્ઞાન તો લગ્ન વખતે જ થઈ જાય છે. માનો કે તે વખતે ન થયું હોય તોપણ પાછળથી તો ખબર પડી જ જાય. માનો કે તેવું પણ ન થયું હોય તો પતિના નામની તો ખબર હોય જ, તો સત્યકામ જાબાલ કહેવાની જગ્યાએ પતિનું નામ સૂચવ્યું હોત, પણ ખરેખર આવું નથી. જબાલા કુંવારી માતા લાગે છે, એટલું જ નહીં, તે પોતે કહે છેઃ “બહ્વહં ચરન્તી” – ઘણા પુરુષોના સંપર્કમાં આવેલી તેમાંથી કયા પુરુષનો તું બાળક છે તેની ખબર ન હોવાથી મારા (માતા જાબાલાના) નામથી તારી ઓળખ આપજે.”

અહીં બે બાબતો સ્પષ્ટ થાય છેઃ એક તો કુંવારી માતાનું બાળક ત્યારે સ્વીકાર્ય થતું હશે. બીજું, આટલું ભયંકર સત્ય પુત્રની આગળ જબાલા જ બોલી શકે. જબાલાના ભાઈઓ વગેરે બીજો પરિવાર હશે જ, તેમના આધારે પણ ગોત્ર નક્કી થઈ શકે, પણ તે કશું જ છુપાવતી નથી. જે છે, જેવું છે તેવું સ્પષ્ટ અને ચોખ્ખું પોતાના પુત્રની આગળ કહી દે છે! કદાચ ત્યારે પ્રગતિશીલ જમાનો હશે. જે હોય તે, પણ આવું ભયંકર સત્ય માત્ર ને માત્ર જબાલા જ પોતાના પુત્ર આગળ બોલી શકે.

આઠ વર્ષનો સત્યકામ ગુરુકુળમાં પ્રવિષ્ટ થવા માટે ઘરેથી નીકળી પડ્યો. એક પછી એક તે ઘણાં ગુરુકુળોમાં ગયો અને આચાર્યોને મળ્યો, પણ દરેક જગ્યાએ પહેલાં જ ગોત્ર પૂછે, “તારું ગોત્ર શું છે?” અને સત્યકામ જવાબ આપે, “મને ખબર નથી.” તરત જ તેને હડધૂત કરીને પાછો કાઢી મૂકે. આમ રખડતો-ભટકતો તે અંતે હારિદ્રુમત નામના ઋષિના ગુરુકુળમાં ગયો. ત્યાં પણ આ જ પ્રશ્ન પુછાયોઃ “તારું ગોત્ર શું છે?” અને જવાબ અપાયો “મને ખબર નથી, મારી માતાએ મને કહ્યું છે કે તારું નામ સત્યકામ છે અને મારું નામ જબાલા છે તેથી તું સત્યકામ જાબાલી કહેવાય. મને આટલી જ ખબર છે.”

સત્યકામની આટલી સ્પષ્ટ વાત સાંભળીને હારિદ્રુમતે તિરસ્કાર કરવાની જગ્યાએ તેને છાતીએ લગાવી લીધો અને કહ્યું કે “તું ખરેખર બ્રાહ્મણ જ છે. બ્રાહ્મણ સિવાય આટલી આત્મનિંદિત વાત બીજો કોઈ કરી શકે નહીં.”

“નૈતદ્ બ્રાહ્મણો વિવક્તુમર્હતિ”

“આટલું સ્વનિંદિત સત્ય બ્રાહ્મણ સિવાય બીજો કોઈ બોલી શકે નહીં. માટે અવશ્ય તું બ્રાહ્મણ જ છે.” હારિદ્રુમતે સત્યકામને ગુરુકુળમાં પ્રવેશ આપી દીધો. ઉપનિષદમાં છેવટ સુધી સત્યકામના પિતાના નામની ખબર પડી નથી. તેણે ધાર્યું હોત તો ગમે તે ગોત્ર બતાવી દીધું હોત. પિતાનું નામ પણ ગમે તે બતાવ્યું હોત, પણ તે છેક સુધી સત્યને વળગી રહ્યો. આવા સત્યને ‘સ્વનિંદિત સત્ય’ કહેવાય છે. જે સત્ય બોલવાથી પોતાની જ નિંદા થાય તેને સ્વનિંદિત સત્ય કહેવાય. લોકો સ્વપ્રશંસિત અસત્ય બોલતા હોય છે, અર્થાત્ પોતાની પ્રશંસા થાય તેવું અસત્ય બોલતા હોય છે. જેમ કે ઘણા સાધુઓ પોતે બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય ન હોવા છતાં પોતાને બ્રાહ્મણ બતાવે, રાજા-મહારાજા, નગરશેઠ કે જાગીરદારના પુત્ર બતાવે. પોતે પહેલાં D.S.P. કે કલેક્ટર જેવા ઊંચા હોદ્દા ઉપર હતા તેવું ડીંડક ચલાવે. આ રીતે પોતાના માટે ગૂડવિલ બનાવે. તો કેટલાક પોતાની ઉંમર 100-200-500 વર્ષની બતાવે. એક બહુ ચર્ચિત આચાર્ય પોતાના ગુરુની ઉંમર 600 વર્ષની બતાવતા હતા. આવું સરાસર અસત્ય બોલીને પોતાની ગૂડવિલ બનાવે. આ લોકોને સત્યમાર્ગી ન કહેવાય. તેમનો ભરોસો ન થાય. અને કોઈ ભરોસો કરે તો મૂર્ખા જ કહેવાય. ધાર્મિક જગતમાં આવું ડીંડક ઘણું ચાલતું રહે છે, લોકો આંધળા થઈને આવા ડીંડકવાદીઓને શરણે જતા હોય છે અને લૂંટાતા હોય છે.

ધન્ય છે જબાલાને, ધન્ય છે સત્યકામને, અને ધન્ય છે હારિદ્રુમત ઋષિને, જેમણે સ્વનિંદિત સત્યનો સ્વયં સ્વીકાર કર્યો. આવા પુરુષોને જ આર્ષ કહેવાય. પેલા બનાવટી, પાખંડી, ઢોંગીઓ કદી આર્ષ ન થઈ શકે. અને છતાં કોઈ આર્ષ માને તો ખાડામાં જ પડે. પૂરી પ્રજાને ખાડામાં નાખનારા આવા મિથ્યાવાદીઓ ભગવાન થઈને પૂજાય તો પ્રજાની દુર્દશા જ થાય તેમાં શંકા નહીં. પછી તો હારિદ્રુમત ઋષિએ સત્યકામને ઘણી વિદ્યા આપી. ઋષિએ તેને ચારસો ગાયો આપી અને કહ્યું કે “એક હજાર ગાયો થાય ત્યારે પાછો આવજે.” તે

ગાયો ચરાવતો રહ્યો અને જ્યારે હજાર સંખ્યામાં ગાયો થઈ ત્યારે પાછો આવ્યો.

હારિદ્રુમતે તેને પૂર્ણ વિદ્યા આપી પૂર્ણ જ્ઞાની બનાવ્યો. આ આખ્યાયિકા દંભીઓની આંખ ઉઘાડનારી છે, દંભને સ્વીકારીને દંભની પૂજા કરનારા અધકચરા શ્રદ્ધાળુઓની પણ આંખ ઉઘાડનારી છે. દંભને ન પૂજો, સત્યને પૂજો. સત્ય જેવું હોય તેવું પણ સત્ય જ કલ્યાણકારી થઈ શકે, અસત્ય કે દંભ કદી નહીં. પણ જ્યાં ચારે તરફ દંભીઓનો રાફડો ફાટ્યો હોય ત્યાં સત્યને કોણ પૂજવાનું હતું? ઉર્દૂના શાયરે ઠીક જ કહ્યું છે.

હર શાખપેં ઉલ્લૂ બૈઠે હૈં, અંજામે ગુલિસ્તાં ક્યા હોગા?

પ્રત્યેક ડાળી ઉપર જ્યાં ઘુવડ બેઠા હોય તેવા બગીચાનો અંજામ કેવો થશે?

3-1-12

10
ઉપકોસલની કથા

જીવનનો વિકાસ ત્રણ રીતે થતો હોય છેઃ 1. પુરુષાર્થથી, 2. ભાગ્યથી અને 3. તકોથી.

વિકાસ એટલે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનો વિકાસ. મોટા ભાગે લોકો આર્થિક વિકાસને જ વિકાસ માની લે છે. જોકે તે સાચી વાત છે, તોપણ બીજાં ઘણાં ક્ષેત્રો છે, જેમાં વિકાસ થતો હોય છે, જેમાંનું એક ક્ષેત્ર વિદ્યાનું પણ છે. વ્યક્તિનો વિદ્યાવિકાસ માત્ર પુરુષાર્થથી જ નથી થતો, તેના પોતાનામાં જન્મજાત પ્રતિભા હોવી જોઈએ. જે જન્મજાત હોય તેને ભાગ્ય કહેવાય. જે જન્મજાત હોય તેને પાછી જો તકો મળે તો સોનામાં સુગંધ મળે. તકો શોધવાથી મળે તો તે પુરુષાર્થ કહેવાય, પણ વગર શોધ્યે સામે ચાલીને આવી મળે તો તે ભાગ્ય કહેવાય.

સત્યકામ જાબાલ માટે કશી જ તક ન હતી. તે કુંવારી માતાનો પુત્ર હોવાથી તેના માટે બધી દિશાઓમાં અંધકાર હતો તોપણ તે હિંમત ન હાર્યો અને અનેક ગુરુકુળોમાં હડધૂત થઈને અંતે હારિદ્રુમત ઋષિને ત્યાં શરણ પામ્યો અને પછી મહાન વિદ્વાન બન્યો. હવે તે પોતે આચાર્ય– ઋષિ બન્યો હતો. તેનું પોતાનું ગુરુકુળ હતું અને ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેને ત્યાં ભણતા હતા. તેમાંનો એક વિદ્યાર્થી ઉપકોસલ હતો.

ઉપકોસલ બાર વર્ષ સુધી સત્યકામ ઋષિને ત્યાં રહ્યો અને જુદીજુદી સાધનાઓ કરી. યુવાવસ્થા એ સાધનાકાળ છે. આ અવસ્થામાં કોઈ પણ ક્ષેત્રની સાધના કરવામાં આવે તો તેનાં ફળ પ્રૌઢાવસ્થામાં મળે. યુવાવસ્થા સાધના વિનાની જાય તો પ્રૌઢાવસ્થા નિષ્ફળ જાય. સાધના તપ વિના ન થાય. તપ કષ્ટો વિનાનું ન હોય. કષ્ટો ભોગવવાં કોઈને ગમતાં નથી, તોપણ જે સહર્ષ કષ્ટ સ્વીકારે છે તે સાચો તપસ્વી થાય છે. ઘણાં કષ્ટો ભોગવીને પણ સ્વ-પર કોઈના પણ માટે પરિણામ ન આવે તો તે તપસ્યા વાંઝણી કહેવાય. પરિણામ એટલે સ્વ-પરના પ્રશ્નો ઉકેલાવા તે. ભારતમાં વાંઝણી તપસ્યા ઘણી થાય છે, જે સ્વ-પરના પ્રશ્નોને ઉકેલતી નથી. વગર પ્રશ્નોના પ્રશ્નો ઊભા કરે અને પછી તેને ઉકેલવા બેસે તે નાદાની કહેવાય. જેમ કે કુંડલિની જગાડવાની કોઈ જરૂર જ ન હતી, હવે તેને જગાડવા માટે સાધના કરે તો તે વગર પ્રશ્નનો પ્રશ્ન ઊભો કરીને પછી ઉકેલવા બેસવાનું કહેવાય. એ જ રીતે ધ્યાન-સમાધિની કોઈ જરૂર જ નથી, ધ્યાનથી કામ કરવાની જરૂર છે. તે પડતું મૂકીને – કર્તવ્ય ત્યાગીને ગુફામાં પલાંઠી વાળીને બેસે તો તે વગર પ્રશ્નનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો કહેવાય. ગુફામાં એકાંત ધ્યાનમાં જીવન કાઢવા કરતાં પ્રયોગશાળામાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધ પાછળ ધ્યાનથી મચી પડવું તે વધુ ઉત્તમ સાધના કહેવાય, કારણ કે તેમાંથી પ્રશ્નો ઉકેલાવાના છે. કોઈ એક વ્યક્તિને 5-10 મિનિટનું ધ્યાન લાગ્યું (જોકે લાગતું નથી), તો તેથી કોઈ પ્રશ્ન ઉકેલાતો નથી. કદાચ તેટલો સમય તેને શાંતિ મળે. આવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં નિર્દોષ આનંદ પ્રાપ્ત કરવો વધુ સ્ફૂર્તિદાયક બની શકે છે. નિર્દોષ આનંદમાં હૃદય ખીલી ઊઠે છે, પછી તે બાળકોને રમાડવાનો હોય, કોઈને જમાડવાનો હોય, કોઈની સેવા કરવાનો હોય કે સંગીતનો હોય કે પછી પતંગ ચગાવવાનો હોય. આવો કોઈ પણ નિર્દોષ આનંદ સ્વ-પરના પ્રશ્નો ઉકેલતો હોય છે – કદાચ પરના નહીં તો સ્વના તો ઉકેલે. કર્તવ્યત્યાગીને ધ્યાનમાં, સમાધિમાં, સાક્ષાત્કારમાં મંડ્યા રહેવાથી મોટા ભાગે નિષ્ફળતા સિવાય કશું મળતું નથી. આ તો માત્ર દિશાનિર્દેશ થયો. કહેવાનો ભાવ એ છે કે જીવનની સાધના સાર્થક હોવી જોઈએ. તેનાં પરિણામ દેખાવાં જોઈએ. કોઈને સાક્ષાત્કાર થયો કે નહીં, તેની કશી ખબર પડતી નથી. તે પોતે કાં તો તેવી ધારણા બનાવી લે છે, કાં પછી તે પોતે અને અનુયાયીઓ પ્રચાર દ્વારા લોકોને છેતરે છે. તેથી સાર્થક ઉપાસના-સાધના કરવી જોઈએ.

તે સમયમાં ગુરુકુળમાં રહેનારા અંતેવાસીને તરત જ વિદ્યા આપી દેવાતી નહીં. ઘણા સમય સુધી તેને સેવાના કાર્યમાં જોતરવામાં આવતો. પછી પાત્રતા સિદ્ધ થયા પછી જ વિદ્યા અપાતી. આશ્રમોમાં કચરો વાળવાથી માંડીને ગૌશાળા, પાકશાળા, ઔષધશાળા વગેરેની ઘણી સેવા રહેતી. પ્રવૃત્તિથી ધબકતા આશ્રમોમાં ઘણાં સેવાકાર્યો કરવાનાં રહેતાં હોય છે. પોતપોતાની યોગ્યતા અને ક્ષમતા પ્રમાણે આવાં સેવાકાર્યોમાં લાગીને અંતેવાસી પોતાની ઉપયોગિતા બતાવી શકે છે. યોગી કરતાં ઉપયોગી વધુ સાર્થક જીવન જીવતો હોય છે.

બાર વર્ષ સુધી ઉપકોસલે ગુરુકુળની ઘણી સેવા કરી, તોપણ સત્યકામે તેના સમાવર્તન-સંસ્કાર કર્યા નહીં. તેની સાથેના બીજા ઘણા વિદ્યાર્થીઓના સમાવર્તન-સંસ્કાર કર્યા હતા. આવા સંસ્કાર વિનાનો માત્ર ઉપકોસલ જ રહી ગયો હતો તેથી ઋષિપત્નીએ પતિને કહ્યું કે "તમે બધા અન્તેવાસીના સંસ્કાર કર્યા છે, પણ હજી ઉપકોસલના કર્યા નથી તે કરી દો ને!"

ઋષિઓ પત્નીવાળા હતા, તેમ છતાં કોઈ પણ પત્નીત્યાગી બ્રહ્મચારી કરતાં જ્ઞાન-ગુણ-સાધનામાં જરાય પાછળ ન હતા. બ્રહ્મચર્યના બે પ્રકાર છેઃ 1. લગ્ન પહેલાંનું અને 2. લગ્ન કર્યા પછી પત્નીત્યાગનું. પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય ઋષિમાર્ગમાં માન્ય છે. વિદ્યાધ્યયનકાળને બ્રહ્મચર્ય જ કહેવાય છે. તે કાળમાં વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહે તે માન્ય પ્રથા હતી. કદાચ કોઈ બ્રહ્મચારીને અત્યંત મહત્ત્વના હેતુ માટે જીવન અર્પણ કરવાનું હોય તો અને તેમાં પત્ની અવરોધક બની શકે તેવું હોય તો તે લગ્ન ન કરે અને જીવનભર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય પાળે તેવી પણ પ્રથા હતી, પણ આ અપવાદરૂપ પ્રથા હતી. પણ લગ્ન કર્યા પછી પત્ની ત્યાગીને બ્રહ્મચર્ય પાળવું તેવી પ્રથા ન હતી. તેને પાપ માનવામાં આવતું હતું. પત્ની ત્યાગીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું તે શ્રમણપરંપરા થઈ હોય તેવું લાગે છે. ઋષિમાર્ગમાં છેક મોક્ષ સુધી પત્નીને સહાયક માનવામાં આવી છે. અપવાદરૂપ કોઈ દુષ્ટ સ્વભાવની હોય તો વાત જુદી છે. તેથી સત્યકામ ઋષિનાં પત્નીને ઉપકોસલ પ્રત્યે મમતા જાગી. તેમને થયું કે "બધા શિષ્યોના સમાવર્તન-સંસ્કાર થયા પણ આ ઉપકોસલના સંસ્કાર ન થયા. કેમ આવું થયું હશે? કદાચ ઋષિ ભૂલી ગયા હશે!" તેવું માનીને તેમણે ઋષિને યાદ દેવડાવ્યું. સદ્‌ગુણો અને સદાચારભર્યું જીવન તમારા માટે આપોઆપ ભલામણો ઊભી કરે છે. ઋષિપત્નીએ જે શબ્દ પ્રયોજ્યો છે તે સમજવા જેવો છે.

"મા ત્વાગ્નયઃ પરિપ્રવોચન્પ્ર બ્રૂહ્યસ્મા ઇતિ ॥"

"આવો પક્ષપાત કરવાથી આ અગ્નિઓ તમારી નિંદા ન કરે માટે આ ઉપકોસલને વિદ્યા આપો."

બધા વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યા આપી અને એકમાત્ર આ ઉપકોસલને જ ન આપી તે પક્ષપાત કહેવાય. પક્ષપાત નિંદા વિનાનો નથી હોતો. તેથી અગ્નિઓ તમારી નિંદા કરશે, માટે આને પણ વિદ્યા આપો – એવો ભાવ છે. ન્યાય અને સત્ય એક જ છે, પણ ન્યાય અને પક્ષપાત, સત્ય અને પક્ષપાત સાથે રહી શકે નહીં. મોટા પુરુષો પક્ષપાતી ન હોય, કદાચ હોય તો તેમની મોટાઈને ઝાંખપ લાગે, તેથી પત્ની વગેરે ઘરનાં નજીકનાં માણસો ભૂલ સુધરાવવાનો પ્રયત્ન કરે તે યોગ્ય જ કહેવાય.

ઋષિપત્નીના કહેવા છતાં સત્યકામને બહાર પ્રવાસમાં જવાની ઉતાવળ હોવાથી ઉપકોસલને વિદ્યા આપ્યા વિના જ પ્રવાસમાં ચાલ્યા ગયા.

પોતે સમાવર્તન-સંસ્કાર વિનાનો રહી ગયો છે તેવું જાણીને ઉપકોસલને મનોવ્યથા થઈ. તેણે આહાર છોડી દીધો. મોટા પુરુષોનો પક્ષપાત અથવા અન્યાય ઘરનાં નાનાં માણસોથી સહન ન થાય તો તે અન્નત્યાગ કરીને પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરતાં હોય છે. અન્નત્યાગથી ઘરમાં રહેનારી લાગણીશીલ વ્યક્તિને દુઃખ થતું હોય છે. લાગણી પરદુઃખી હોય છે, અર્થાત્ જેના પ્રત્યે લાગણી હોય તેના દુઃખથી દુઃખી થતી હોય છે. વીતરાગીને લાગણી હોતી નથી, તેથી તેના ઉપર પરસુખ કે પરદુઃખની અસર થતી નથી. તે ભલો ને તેનો આત્મા ભલો. આવા લોકો ત્યાગી તો થઈ શકે છે, પણ માનવતાવાદી નથી થઈ શકતા. હજાર વીતરાગીઓ કરતાં એક માનવતાવાદી ઘણો શ્રેષ્ઠ છે. તે બીજાનાં – ખાસ કરીને દુઃખી લોકોનાં દુઃખ દૂર કરે છે.

ઋષિપત્નીને ઉપકોસલ પ્રત્યે લાગણી થઈ. તેમણે પાસે જઈને તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં-ફેરવતાં કહ્યું, "બેટા, જમી લે." ઋષિપત્નીએ તેને ઘણું આશ્વાસન આપ્યું અને તેને જમાડ્યો. જીવનમાં એકાદ આશ્વાસન આપનારું માણસ પણ જોઈએ. વહાલથી ઊભરાતી માતાથી વધારે આશ્વાસન કોણ આપે? પ્રેમથી ઊભરાતી પત્નીથી વધારે આશ્વાસન કોણ આપે? વફાદારીથી ઊભરાતા મિત્રથી વધારે આશ્વાસન કોણ આપે? જેને ઘણાં આશ્વાસન આપનારાં હોય તે ઘોર દુઃખોમાં પણ હળવાશ અનુભવતો રહે છે, પણ જેને કોઈ આશ્વાસન આપનારું નથી હોતું તે વગર દુઃખે પણ દુઃખી રહેતો હોય છે. તેને સતત ડંખ્યા કરે છે કે "મારું કોઈ નથી." "સૌ સૌનાં કરેલાં ભોગવે તેમાં મારે શું?" એવી ધારણા રાખીને ત્યાગી કે વીતરાગી જીવન જીવનારા કરતાં દુઃખી – લાચારોને ફરી-ફરીને આશ્વાસન

આપનારા માનવતાવાદી સંતો ઘણા મહાન કહેવાય. તેમના આશ્વાસનથી હજારોને નવું જીવન મળે છે. પેલા નિષ્ક્રિય ત્યાગી વીતરાગીથી તો કશું નથી મળતું. જેને ખરા સમયે કોઈ દુખિયારા જીવને આશ્વાસનના બે બોલ કહેવામાં પણ સંસાર વળગી જવાનો ભય લાગે છે તેવા સંસારત્યાગ કરતાં તો સંસાર વળગેલો સારો. કોઈના દુઃખનો ભાગીદાર તો થાય.

ઉપકોશલને જ્ઞાનદીક્ષા આપ્યા વિના જ ઋષિ બહારગામ ચાલ્યા ગયા હતા તેથી જે ત્રણ અગ્નિદેવોની ઉપકોસલે ઉપાસના કરી પોતાને શુદ્ધ કરેલો તે અગ્નિઓ જ વિચારવા લાગ્યા કે "આચાર્ય તો બહાર ચાલ્યા ગયા, હવે આ ઉપકોસલને આપણે જ જ્ઞાનદીક્ષા આપીએ." ખરેખર તો ઉપાસના-સાધનાના ક્ષેત્રમાં સાચું જ્ઞાન તો ઉપાસ્ય દેવ જ આપતો હોય છે. સાધક જે-જે દેવની ઇષ્ટદેવ સમજીને સાધના કરે, લાંબા સમય સુધી શ્રદ્ધાથી વિચલિત થયા વિના બરાબર સાધના કરતો રહે તો તે ઇષ્ટદેવ જ તેને સાચી દીક્ષા આપતો હોય છે. તેને કોઈ આચાર્ય કે ગુરુની જરૂર રહેતી નથી.

અગ્નિદેવોએ આવો વિચાર કરીને તેને દીક્ષા આપવાની શરૂ કરી.

તસ્મૈ હોચુઃ પ્રાણો બ્રહ્મ, કં બ્રહ્મ, ખં બ્રહ્મેતિ ॥

અગ્નિઓએ કહ્યું કે "હે ઉપકોસલ, પ્રાણ બ્રહ્મ છે. કં એટલે સુખ. સુખ બ્રહ્મ છે. ખં એટલે આકાશ. ખં બ્રહ્મ છે."

ઉપકોસલે કહ્યું કે "પ્રાણ બ્રહ્મ છે તે વાત તો હું જાણું છું, પણ કં અને ખંને જાણતો નથી." પછી અગ્નિઓએ કહ્યું, "જે કં છે તે જ ખં છે અને જે ખં છે તે જ કં છે." અર્થાત્ સુખ અને તેનો આશ્રય આકાશ એક જ છે.

એ પછી બીજા અગ્નિ ગાર્હપત્યે દીક્ષા આપી અને પછી ત્રીજા અગ્નિ અન્વાહાર્ય વચન-અગ્નિએ દીક્ષા આપી. તે પછી આહ્વનીય અગ્નિએ દીક્ષા આપી. આમ ત્રણે અગ્નિઓએ અગ્નિવિદ્યાની દીક્ષા આપી. અહીં અગ્નિ દેવતા છે અથવા યજ્ઞકાર્યોમાં તે-તે કાર્યો કરનારા અગ્નિવિદ્યાના ઋષિ - આચાર્ય હોવા જોઈએ.

થોડા દિવસ પછી ઋષિ સત્યકામ પાછા આવ્યા. તેમણે પોતાના શિષ્ય ઉપકોસલને જોઈને કહ્યું કે "તારું મુખ તો બ્રહ્મવેત્તા જેવું દેખાય છે. નક્કી તને કોઈએ વિદ્યાની દીક્ષા આપી હોવી જોઈએ." વાત મહત્ત્વની છે. વ્યક્તિની આંતરિક સ્થિતિનો પ્રભાવ તેના ચહેરા ઉપર પડતો જ હોય છે, તેથી ચહેરામાં જુદાંજુદાં પરિવર્તન દેખાય છે. સતત ચિંતા, શોક, ભયમાં રહેનારાનો ચહેરો ખીલેલો નથી હોતો. આવી જ રીતે સતત કામાતુર રહેનાર કે ક્રોધાદિમાં બળતો ચહેરો પ્રસન્ન નથી હોતો. આ બધાથી મુક્ત થઈને સતત ઈશ્વરપરાયણ રહેનાર ભક્તના ચહેરા ઉપર શાંતિ, સંતોષ-તૃપ્તિ જેવા ભાવો દેખાવા લાગે છે. એ જ તેની આધ્યાત્મિકતાનું દર્શન કરાવે છે. આવું દર્શન કરનારો દર્શક પણ બે ઘડી ધન્ય થતો હોય છે. તેથી ઉપકોસલનું બ્રહ્મતેજથી છલકતું મુખ જોઈને ઋષિ સત્યકામને ખાતરી થઈ ગઈ કે મેં જેને દીક્ષા આપી ન હતી તેને બીજા કોઈએ દીક્ષા આપી દીધી લાગે છે!

ઉપકોસલે કહ્યું કે "આપની જ કૃપાથી મને જ્ઞાન મળ્યું છે." અગ્નિદેવો તરફ ઇંગિત કરીને કહ્યું કે "આ દેવોએ મને દીક્ષા આપી છે." સત્યકામ પ્રસન્ન થયા અને પછી દીક્ષાનો જે વિધિ બાકી રહી ગયો હતો તે પૂરો કર્યો, અર્થાત્ પૂરી અધ્યાત્મદીક્ષા આપી.

આ આખ્યાનમાંથી ત્રણ વાતો સમજવાની છે.

1. જેના ગોત્રનું કશું ઠેકાણું ન હતું તેવા સત્યકામ જાબાલ પણ મહાન ઋષિ થઈને ગુરુકુળ ચલાવી શકે છે.
2. શિષ્ય ઉપકોસલને દીક્ષા આપ્યા વિના જ તે બહારગામ ગયેલા તેથી બીજા અગ્નિદેવો અથવા ઋષિઓએ ઉપકોસલને અગ્નિવિદ્યાની દીક્ષા આપી હતી. આમ બીજા ઋષિઓ પણ દીક્ષા આપી શકે છે.
3. પોતાના શિષ્ય ઉપકોસલને બીજા કોઈએ દીક્ષા આપી છે તેવું જાણ્યા પછી પણ સત્યકામ નારાજ થતા નથી, પણ ઊલટાના દીક્ષાની અધૂરી વાતો પૂરી કરી આપે છે. આ તેમની મહાનતા કહેવાય.

11
શ્વેતકેતુ આરુણેય

ગૃહસ્થજીવનના ચાર પ્રશ્નો બહુ મહત્ત્વના હોય છેઃ 1. શારીરિક, 2.માનસિક, 3. આર્થિક, 4. સાંતનિક.

1. શારીરિક પ્રશ્નઃ

ગૃહસ્થજીવન માટે પ્રથમ પ્રશ્ન સક્ષમ શરીરનો છે. જેની પાસે પૂર્ણ આરોગ્ય અને પૂર્ણ પૌરુષ હોય તે જ ગૃહસ્થજીવનમાં સુખી થઈ શકે. જેને સ્થાયી કે ચેપી રોગો લાગ્યા હોય તેનું ગૃહસ્થજીવન ભાગ્યે જ સુખી થાય. આવી વ્યક્તિઓએ રોગોને છુપાવીને લગ્ન કરવાં જોઈએ નહીં. તેમના માટે લગ્ન ન કરવાં એ જ હિતાવહ કહેવાય.

બીજો શારીરિક પ્રશ્ન પૌરુષનો છે. જેનામાં પૂરતું પૌરુષ હોય તેણે જ લગ્ન કરાય. જો તે ઓછું હોય કે તેનો અભાવ હોય તો લગ્ન કરાય નહીં. કદાચ કરે તો તે સુખદાયી ન થઈ શકે, દુઃખદાયી જ થાય. પૌરુષ પરમેશ્વરનું જન્મજાત પ્રદાન હોય છે. પણ જે લોકો બહુ મોટી ઉંમર સુધી લગ્ન નથી કરતા, તેમનામાં કામાચારની કેટલીક કુટેવો આવી જતી હોય છે, જેમાંની કેટલીક પૌરુષને હણનારી પણ હોય છે. આવા લોકોનું લગ્નજીવન ભાગ્યે જ સુખી થતું હોય છે. તે પોતાના સાથીદારને સંતોષ આપી શકતો નથી, તેથી ગ્લાનિ, ક્લેશ, અને અપરાધભાવથી પીડાતો રહે છે. તે સુખી નથી હોતો. તેને બનાવટી દવાવાળા ઠગીને લૂંટી લેતા હોય છે. અમેરિકામાં લગ્ન કરતાં પહેલાં શારીરિક તપાસ કરાવવી અનિવાર્ય હોય છે, જેમાં પૌરુષનું માપ કાઢવું પણ અનિવાર્ય હોય છે. તે પ્રમાણેનું સર્ટિફિકેટ મળ્યા પછી જ લગ્ન થઈ શકે છે.

2. માનસિક

જે લોકોનું મન કામવિમુખ, સંસારવિમુખ, સ્ત્રીવિમુખ રહેતું હોય અથવા પુરુષવિમુખ રહેતું હોય તેમણે લગ્ન ન કરવું જોઈએ. પરસ્પરનો રાગ અત્યંત જરૂરી છે. રાગની જગ્યાએ વિરાગ કે વીતરાગ હોય તો તેવું લગ્ન દુઃખદાયી થઈ જાય. પરણીને પછી પત્નીનો ત્યાગ કરવો તેના કરતાં પ્રથમથી જ ન પરણવું હિતાવહ કહેવાય. મોટા ભાગે ઘણા પ્રયત્નો પછી પણ પૌરુષ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી હોતા તેવા લોકો પત્નીત્યાગી થઈ જતા હોય છે, પણ પૌરુષ હોવા છતાં પણ માનસિકતા બરાબર ન હોય તોપણ લગ્નજીવન સફળ થતું નથી. યુવાન ગૃહસ્થીને વૈરાગ્ય ચઢાવીને પત્નીવિમુખ કરવો તે મહાપાપ કહેવાય. આવું કરનાર એકસાથે બે જીવને બરબાદ કરે છે અને પત્નીવિમુખ થયેલા પતિની પત્નીને કુમાર્ગે ચઢવાની આડકતરી રીતે પ્રેરણા આપે છે. એટલે ગૃહસ્થો માટે પરસ્પરમાં રાગવૃત્તિ જરૂરી છે. રાગમાંથી અનુરાગ થાય પછી શુદ્ધરાગ થાય તો બેડો પાર થઈ જાય. પણ જો રાગમાંથી વિરાગ થાય તો બંનેનાં જીવન બરબાદ થઈ જાય.

3. આર્થિક

આર્થિક એટલે ભરણ-પોષણની ક્ષમતા. આ તો અત્યંત જરૂરી છે. પતિ-પત્ની બંને એકબીજાથી સંતુષ્ટ હોય, પણ જો તે સ્વમાની હોય અને ભરણપોષણની ક્ષમતા વિનાનાં હોય તો દરિદ્રતા ગૃહસ્થજીવનને ધૂળ જેવી બનાવી દે. તેથી આર્થિક સધ્ધરતા મેળવ્યા પછી જ લગ્ન કરવાં હિતાવહ કહેવાય.

4. સાંતનિક

બધું બરાબર હોય પણ સંતાન સંબંધી વિકટ પ્રશ્નો હોય, જેમ કે સંતાન ન હોવાં, સંતાન હોય પણ દુઃખદાયી સંતાનો હોવાં, તેમાં પણ બધાં દુઃખોમાં આબરૂદાર માણસને આબરૂના ધજાગરા કરનારાં સંતાન મળે તો તે મહાદુઃખી થાય. આબરૂદાર થયા પછી આબરૂ ખોવી એ મહાદુઃખ થઈ જાય. આબરૂદારને આવા જ એક બહુ આબરૂદાર કુલીન ઋષિની કથા 'છાંદોગ્ય ઉપનિષદ'ના છઠ્ઠા અધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં આવી છે તે આ પ્રમાણે છેઃ

"શ્વેતકેતુર્હારુણેય આસ તં હ પિતોવાચ, શ્વેતકેતો વસ બ્રહ્મચર્યમ્,
ન વૈ સૌમ્યાસ્મત્કુલીનોઽનનૂચ્ય બ્રહ્મબન્ધુરિવ ભવતીતિ ॥ 6.1

અરુણિઋષિનો પુત્ર ઉદ્દાલક અને તેનો પુત્ર શ્વેતકેતુ. શ્વેતકેતુની ઉંમર થઈ જવા છતાં તે પાઠશાળામાં ભણવા જતો જ નથી. તેને રખડતો-ભટકતો જોઈને તેના દાદા અરુણિઋષિને ચિંતા થઈ. એક વાર અરુણિએ તેને ઊભો રાખીને કહ્યું કે "અમારા કુળમાં તારા જેવો કોઈ મૂર્ખ છોકરો પેદા થયો નથી. આ વિદ્વાનોનું કુળ છે તેમાં તારા જેવા મૂર્ખને જોઈને મારો જીવ કકળી ઊઠે છે. તું કોઈ પાઠશાળામાં જઈને ભણવાનું શરૂ કર."

આવું અરુણિઋષિએ શ્વેતકેતુને ઠપકારીને કહ્યું તેથી તેને રીસ ચઢી, રીસમાં ને રીસમાં તેણે ગૃહત્યાગ કરી દીધો અને મનોમન પ્રતિજ્ઞા કરી કે "હવે તો મહાવિદ્વાન થઈને જ ઘરે પાછો આવીશ." તે ચાલી નીકળ્યો. કાશી જેવા કોઈ મહાન વિદ્યાક્ષેત્રમાં જઈને બાર વર્ષ સુધી વિદ્યાની ઉપાસના કરી તે મહાન વિદ્વાન થઈ ગયો. જીવનમાં કેટલીક વાર રીસ પણ મહાન કાર્યની પ્રેરક થઈ શકે છે. બાર વર્ષ પછી તેને થયું કે "હવે હું પૂર્ણ વિદ્વાન થઈ ગયો છું." ચારે તરફ તેનો જયજયકાર થવા લાગ્યો. તે ઘણા પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરતો અને લગભગ બધાને હરાવતો. વારંવારનો વિજય મદ ચઢાવે, તેમ તેને પણ મદ ચઢ્યો. સફળતા અને વિજયના દિવસોમાં મિત્રોને શોધવા ન પડે. આપોઆપ ટોળાં ભેગાં થઈ જાય. મોટા ભાગે તે ખુશામતખોરો હોય. તે સાચી સલાહ આપનારા ભાગ્યે જ હોય અને મદની દશામાં સાચી સલાહ ગમે પણ નહીં. હવે તેને ઘરે જવાની ઇચ્છા થઈ અને તે પણ એટલા માટે કે પિતા ઉદ્દાલકને બતાવી આપું કે "હું હવે તમારા કરતાં પણ સવાયો વિદ્વાન થયો છું." શક્તિપ્રાપ્તિ પછી જો તેને જીરવી ન શકાય તો તે પ્રદર્શન તરફ વળે. શક્તિનું અનાવશ્યક પ્રદર્શન શક્તિનું અજીર્ણ કહેવાય. શક્તિ તો ગુપ્ત રખાય તો જ પચે અને પચે તો જ પોતાની થાય. શ્વેતકેતુને વિદ્વત્તા પચી નહીં. તે મદાંધ થઈને મિત્રોની સાથે ઘરે જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક ક્ષત્રિય રાજા જૈવલિનો પાંચાલપ્રદેશ આવ્યો. ત્યાં એક વિશાળ સભા ભરાઈ હતી. શાસ્ત્રાર્થ કરીને બધા વિદ્વાનોને હરાવવાની દુરિચ્છાથી શ્વેતકેતુ તે સભામાં પહોંચી ગયો. રાજા જૈવલિએ તેનું ખૂબ સ્વાગત કર્યું અને ઊંચા આસને બેસાડ્યો. ઊંચું આસન પણ બધાને પચતું નથી. પચે તો તે નાનાને મોટા માને જેથી નાના તેને મનથી મોટો માને. ઊંચા આસન ઉપર બેસનારો જો નાનાને ધિક્કારે તો નાના લોકોમાં પ્રતિધિક્કાર ઉત્પન્ન થાય, જે અંતે વિદ્વેષ કરાવી અપકીર્તિ કરાવે.

શ્વેતકેતુ રુઆબભેર ઊંચા આસને બેઠો છે. રાજા તેને પારખી ગયો. આ વિદ્વાન તો છે પણ સંત નથી. વિદ્વત્તા અને સંતત્વનું મિશ્રણ એક જ જગ્યાએ થઈ જાય તો સોનામાં સુગંધ ભળી જાય. પણ તેવું ભાગ્યે જ થતું હોય છે. રાજાએ શ્વેતકેતુનો ગર્વ ઉતારવાનો વિચાર કર્યો અને તેથી પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ

"હે ભગવાન, તમે બધી વિદ્યા ભણ્યા છો?" જવાબમાં શ્વેતકેતુએ રુઆબથી કહ્યું કે "હા-હા, હું બધી વિદ્યા જાણું છું. તમારે કોઈ પ્રશ્ન પૂછવો હોય તો પૂછો."

રાજાએ એક પછી એક જે પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા તે આ પ્રમાણે છેઃ

1. માણસો મૃત્યુ પછી ક્યાં જાય છે?

2. મૃત્યુ પછી ફરી પાછા તે ક્યાંથી આવે છે?

3. દેવયાન અને પિતૃયાનનો માર્ગ જાણો છો?

4. પેલો સ્વર્ગલોક ભરાઈ કેમ જતો નથી?

5. પાંચમી આહુતિમાં હોમેલું પાણી પુરુષનો આકાર કેમ ધારણ કરી લે છે તે જાણો છો?

એક પછી એક પુછાયેલા આ પાંચે પ્રશ્નોમાંથી એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્વેતકેતુને આવડ્યો નહીં, તેથી તે હારી ગયો. હારવાથી તેનો

રુઆબ ચાલ્યો ગયો અને ઢીલોઘેંસ થઈને સભામાંથી ઊતરેલા ચહેરે વિદાય થયો. વ્યક્તિને મદ ચઢે ત્યારે કડક થઈ જાય અને ઓચિંતો ઊતરી જાય ત્યારે ઢીલો થઈ જાય. ઢીલો થયેલો માણસ આત્મગ્લાનિ અનુભવે. તે પિતાની પાસે આવ્યો અને જૈવલિ રાજાએ પૂછેલા પાંચ પ્રશ્નોની વાત કરીને અંતે કહ્યું કે “મને એક પણ પ્રશ્નનો જવાબ આવડ્યો નહીં તેથી હવે તમે જ જવાબ સમજાવો.” પિતા ઋષિ હતા, સંત હતા, તેથી તેમણે કહ્યું કે “બેટા, હું પણ આ પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણતો નથી. જો જાણતો હોત તો જરૂર તને કહી સંભળાવત. ચાલો, હવે આપણે બંને ફરીથી પેલા રાજા પાસે જઈએ અને આ પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવીએ.”

આ પ્રમાણે કહીને પિતા-પુત્ર બંને જૈવલિ રાજાની રાજધાનીમાં ગયા. પિતા-પુત્ર બંને બ્રાહ્મણ છે અને જૈવલિ ક્ષત્રિય છે, તેમ છતાં બંનેએ શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યું અને રાજાને ગુરુ માન્યા! આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય. પોતાની અલ્પતાનો સતત સ્વીકાર કરવો અને બીજાની મહત્તાને વંદન કરવું એ ઋષિમાર્ગ કહેવાય. જૈવલિએ દક્ષિણા માગવા કહ્યું, પણ તે સાંસારિક-ભૌતિક પદાર્થોની હોવી જોઈએ. પણ અરુણિઋષિએ તેનો અસ્વીકાર કરીને એક જ દક્ષિણા માગી કે “જે પાંચ પ્રશ્નો તમે મારા પુત્ર શ્વેતકેતુએ પૂછ્યા હતા તે જ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરાવો.” સમાધાનથી શાંતિ થાય. સમાધાન કરાવે તે ગુરુ કહેવાય. સમાધાન દ્વિમુખી હોય છેઃ 1. શંકાનું સમાધાન અને 2. જિજ્ઞાસાનું સમાધાન. શંકા તેને કહેવાય જે સાધ્ય કે સાધનમાં અશ્રદ્ધા કરાવે. જિજ્ઞાસા તેને કહેવાય જે વધુ ને વધુ જાણવાની ઇચ્છા કરે. શંકા અને જિજ્ઞાસા માત્ર વિચારકોને જ થતી હોય છે. વિચારહીન વ્યક્તિઓને ન શંકા થાય ન જિજ્ઞાસા થાય. આવા લોકો જીવનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં ગમે તેટલા પ્રગતિશીલ થયા હોય તોપણ વિચારશીલતા હોવાથી વિદ્વાન થઈ શકતા નથી. જિજ્ઞાસુ જ વિદ્વાન થાય. જિજ્ઞાસા વિનાની વિદ્યા ઘાંચીના બળદની માફક ઘરેડમાં જ ફર્યા કરે. ઘાંચીનો બળદ કદી માર્ગ ભૂલે નહીં, તેમ ઘરેડમાં ચાલનારો માણસ પણ માર્ગ ભૂલે નહીં. ખરેખર તો તે ચાલીચાલીને હતો ત્યાં ને ત્યાં જ રહી જાય છે. જે ચીલો ચાતરે તે જ મૌલિક ચિંતક બને. ઘણું સમજાવ્યા પછી પણ પિતા-પુત્ર પાંચ પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે જ દૃઢ રહ્યા તેથી રાજા દુઃખી થયો. તે આ વિદ્યા કોઈને આપવા માગતો ન હતો, તેથી દુઃખી થઈને બોલ્યો કે “આ વિદ્યા હજી સુધી માત્ર ક્ષત્રિયો પાસે જ રહી છે, બ્રાહ્મણો પાસે ગઈ નથી, તેથી હું તમને આપવા માગતો નથી, પણ દક્ષિણાના વરદાનથી બંધાયેલો હોવાથી હવે હું આ વિદ્યા તમને આપીશ. પણ તે માટે દીર્ઘકાળ સુધી તમે બંને અહીં રહો.” બંનેએ ત્યાં વાસ કર્યો. પછી એક દિવસ જૈવલિએ વિદ્યા આપવી શરૂ કરી. દીર્ઘકાળ રહેવાથી વ્યક્તિનાં સ્વભાવ અને ચરિત્ર જાણવા-સમજવા મળે. પ્રત્યેક વ્યક્તિની અંદર એક બીજી વ્યક્તિ હોય છે જે ગુપ્ત હોય છે. આ બીજી વ્યક્તિ એ જ ખરી વ્યક્તિ છે. તેને ઓળખવાથી જ વ્યક્તિની સાચી ઓળખાણ થઈ કહેવાય. તે લાંબા સહવાસ પછી જ ઓળખાતી હોય છે. એટલે પ્રથમ મુલાકાત-માત્રથી જ કોઈથી બહુ પ્રભાવિત ન થઈ જવું. માણસની પૂરી ખબર તો સમય જતાં જ પડે.

હવે જૈવલિ પહેલાં પાંચમા પ્રશ્નનો જવાબ આપે છે. પાંચમો પ્રશ્ન છેઃ “પાંચમી આહુતિમાં જળનું બિંદુ કેવી રીતે પુરુષનો આકાર ધારણ કરે છે?”

1. પહેલી આહુતિઃ આ લોક અગ્નિ છે. આદિત્ય તેની સમિધા છે, કિરણો તેનો ધૂમ છે, દિન જ્વાળા છે, ચંદ્રમા અંગારા છે અને નક્ષત્રો તણખા છે. આ દ્યુલોક અગ્નિમાં દેવતાઓ શ્રદ્ધાની આહુતિઓ આપે છે, તેમાંથી સોમ રાજા ઉત્પન્ન થાય છે.

2. બીજી આહુતિઃ તે અગ્નિમાં દેવો સોમરસની આહુતિ આપે છે. એ આહુતિથી તેમાંથી વર્ષા પેદા થાય છે.

3. ત્રીજી આહુતિઃ આ પૃથ્વી છે તે જ અગ્નિ છે. તેમાં સંવત્સર એ સમિધા છે, આકાશ ધુમાડો છે, રાત્રિ જ્વાળા છે, દિશાઓ અંગારા છે, પેટાદિશાઓ તણખા છે. આ પૃથ્વીરૂપી અગ્નિમાં દેવતાઓ વર્ષારૂપી આહુતિઓ આપે છે. તેમાંથી અન્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

4. ચોથી આહુતિઃ પુરુષ અગ્નિ છે. તેની વાણી સમિધા છે, પ્રાણ ધુમાડો છે, જીભ એ જ્વાળા છે, આંખ અંગારા છે અને કાન તણખા છે. આ પુરુષરૂપ અગ્નિમાં દેવતાઓ અન્નની આહુતિઓ આપે છે. તેમાંથી વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

5. પાંચમી આહુતિઃ સ્ત્રી અગ્નિ છે. તેની યોનિ સમિધા છે. તેને તૈયાર કરીને પાસે બોલાવવી તે ધુમાડો છે, તેની યોનિ તે જ્વાળા છે. પછી જે સંભોગ કરે છે તે તણખા છે તેથી સુખ થાય છે. આ યોનિમાં વીર્યની આહુતિ આપવામાં આવે છે તેથી ગર્ભ ધારણ થાય છે. આ

વીર્ય એ જળ છે. તેમાંથી પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પાંચમી આહુતિથી પુરુષ થયો કહેવાય. આ રીતે પાંચ આહુતિઓ બતાવી.

શ્રદ્ધા, સોમ, વર્ષા, અન્ન અને વીર્ય – આ પાંચ આહુતિઓ બતાવી છે. આ પાંચ આહુતિઓમાં પ્રથમ સૂર્યથી શરૂઆત થઈ છે, એટલે સૂર્ય સૌ જીવિત પ્રાણીઓનો પિતા છે. સૂર્ય છે તો જીવન છે. તે જીવનપ્રદાતા છે. બીજી આહુતિ સોમ એટલે ચંદ્ર બતાવ્યો છે. ચંદ્ર હોય તો જ જીવસૃષ્ટિની વૃદ્ધિ વગેરે થાય એટલે તેને રસરાજ કહ્યો છે. ત્રીજી આહુતિ તરીકે વર્ષા બતાવી છે. પ્રાણીમાત્ર વૃષ્ટિથી જીવે છે. આ વર્ષા પૃથ્વીરૂપી હવનકુંડમાં આહુતિ થઈને પડે છે ત્યારે તેમાંથી અન્ન થાય છે. ચોથી આહુતિ તરીકે અન્ન બતાવ્યું છે. અન્ન ખાવાથી વીર્ય થાય છે અને પાંચમી આહુતિ તરીકે વીર્ય બતાવ્યું છે. તે સ્ત્રી સાથેના સમાગમમાં તેની યોનિરૂપ હવનકુંડમાં હોમાય છે ત્યારે તેમાંથી પુરુષ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ આ રીતે પાંચમી આહુતિથી પુરુષની ઉત્પત્તિ બતાવી. અહીં મંત્રમાં સ્ત્રીના ગુપ્તઅંગને બે વાર ઉપસ્થ અને યોનિ નામથી ઉલ્લેખ્યું છે. તેના બે અર્થ કરવા જોઈએ. જે ઉપ – સંમુખે સ્થાપિત થાય તે ઉપસ્થ, અર્થાત્ ગુપ્તાંગનો બહારનો ભાગ અને જે “અંતઃ કરોતિ” તે યોનિ. અંદર ક્રિયા થાય તે યોનિ જન્મસ્થાન કહેવાય. આ ઉપરથી વીર્યનો મહિમા સમજાશે. શુભ દ્રવ્યો હોમાતાં-હોમાતાં છેવટે તેમાંથી તોલાભર વીર્ય બને છે. તે યોનિમાં હોમાય તો પુરુષ બને છે. એટલે આ પણ યજ્ઞ જ કહેવાય. પતિ-પત્ની જ્યારે ધર્મમર્યાદા પ્રમાણે સંભોગ કરે છે ત્યારે તે યજ્ઞ જ કરે છે, કોઈ પાપ નથી કરતાં. તેમાંથી મહાન નર-નારીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમણે એક પણ નરનારીની મહાન ઉત્પત્તિ કરી તેમનાં આ ગુપ્તાંગો ધન્ય થઈ ગયાં. જો આ અંગો ન હોત તો દુનિયામાં કોઈ મહાપુરુષ કે મહાનારી પણ ન હોત, તેથી આ બંને અંગો પૂજ્ય અને વંદનીય છે. જે લોકોમાં સામર્થ્ય અને યોગ્યતા હોવા છતાં પણ આ અંગોને નિષ્ક્રિય રાખ્યાં, તેમણે માનવજીવનની ધન્યતા અને સાર્થકતા ગુમાવી દીધી. જે લોકોએ આવી પ્રક્રિયાને ‘પાપ પાપ’ કહીને લોકોને પથભ્રષ્ટ કર્યા તે અધમાત્યધમ કહેવાય. હજારો-લાખો લોકોને પથભ્રષ્ટ કરવા તેનાથી મોટું બીજું કોઈ પાપ ન કહેવાય. આવું પાપ માત્ર ને માત્ર માનવસૃષ્ટિમાં જ મોક્ષના નામે કરાવવામાં આવી રહ્યું છે. ઉપનિષદો સાચો માર્ગ બતાવે છે, પથભ્રષ્ટ નથી કરતાં. જે લોકો અક્ષમ, અયોગ્ય હોય તે સંતાન પેદા ન કરે તે જ હિતાવહ કહેવાય, પણ જે શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક રીતે પૂર્ણ યોગ્ય – મહાન હોય તેમણે તો મહાન વેલો ચલાવવો જ જોઈએ.

પાંચમા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને હવે પ્રથમ પ્રશ્નની શરૂઆત કરે છે.

1. પહેલો પ્રશ્ન છે:

માણસ મૃત્યુ પછી ક્યાં જાય છે?

જવાબ આપે છે:

જે લોકો અરણ્યમાં (વાનપ્રસ્થી) રહીને શ્રદ્ધા અને તપની ઉપાસના કરે છે તે મૃત્યુ પછી અનેક લોકમાં ફરતા-ફરતા અંતે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. આને દેવયાન અથવા દેવમાર્ગ કહેવાય છે.

3. ત્રીજા પ્રશ્નનો જવાબ

જે લોકો ઘરમાં રહીને (ગૃહસ્થાશ્રમી થઈને) ઇષ્ટ, આપૂર્ત અને દત્તની ઉપાસના કરે છે તે ધૂમમાર્ગથી રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાયનના માર્ગોથી પિતૃલોક અને ત્યાંથી ચંદ્રલોકમાં જાય છે. ચંદ્રલોક એટલે સ્વર્ગ, અર્થાત્ દક્ષિણાયનથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે. અહીં ત્રણ ઉપાસનાઓ બતાવી છે: (1) ઇષ્ટ-ઇષ્ટ એટલે એક ઇષ્ટદેવની ઉપાસના. (2) આપૂર્ત - આપૂર્ત એટલે ગામ-સમાજમાં જે ખૂટતું હોય તે પૂરું કરી આપવું તે. જેમ કે વિદ્યાશાળા, ઔષધશાળા, ધર્મશાળા, જળની વ્યવસ્થા વગેરે. (3) દત્ત એટલે સુપાત્રને દાન આપવું તે. જે લોકો ઘરમાં રહીને બાળબચ્ચાં સાથે જીવન જીવતાં-જીવતાં આ ત્રણ ઉપાસનાઓ કરે છે તે સ્વર્ગમાં જાય છે તેવો ભાવ છે.

2. બીજા પ્રશ્નનો જવાબ

જે લોકો ચંદ્રમાર્ગથી સ્વર્ગે ગયા હોય છે તે પાછા કેવી રીતે આવે છે તેનો જવાબ આપે છે.

તેઓ ચંદ્રલોકમાં પોતાનાં પુણ્યકર્મોનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી રહીને પુણ્યકર્મો પૂરાં થયા પછી જે માર્ગે ગયા હતા તે જ માર્ગથી પાછા ફરે છે. આકાશ, વાયુ, ધુમાડો, વાદળાં, મેઘ વરસાદ દ્વારા પૃથ્વી ઉપર વરસે છે. તેમાંથી અન્ન થાય છે. અન્નમાંથી વીર્ય થઈને સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં જાય છે. આ રીતે એ સ્વર્ગમાંથી પાછા ફરેલા જીવો ફરીથી માનવાદિ શરીર ધારણ કરે છે.

4. ચોથા પ્રશ્નનો જવાબ

જે લોકો સૂર્યમાર્ગ કે ચંદ્રમાર્ગ બેમાંથી એક પણ માર્ગે ગમન-આગમન કરતા નથી તે અહીં માખી-મચ્છર વગેરે જંતુઓ થયા કરે છે. તેથી પેલો લોક (સ્વર્ગલોક) ઊભરાઈ જતો નથી.

આ રીતે પાંચ પ્રશ્નોનું સમાધાન રાજાએ આરુણિ અને શ્વેતકેતુને કરાવ્યું તે પછી ઉપસંહારમાં આમ કહ્યું:

સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરાં પિબંશ્ચ
ગુરોસ્તલ્પમાવસનબ્રહ્મહા ચૈતે પતન્તિ ચત્વારઃ
પંચમશ્ચારં સ્તૈરિતિ ॥ 'છાંદોગ્ય.' 10-5-9.

જે પારકું સોનું ચોરનાર હોય, જે સુરાપાન કરતો હોય, જે ગુરુપત્ની સાથે વ્યભિચાર કરતો હોય, જે બ્રહ્મહત્યા કરનારો હોય અને જે આ ચારેની સાથે વ્યવહાર રાખતો હોય – આ પાંચે જણા ઘોર નરકમાં જતા હોય છે.

આ રીતે જૈવલિરાજાના પાંચ પ્રશ્નોના જવાબ અંતે તો જૈવલિએ જ આપ્યા. તે દિવસથી આ ક્ષાત્રવિદ્યા બ્રાહ્મણો પાસે આવી.

6-1-12

12
ઇન્દ્ર અને વિરોચનની કથા

જ્યારથી માણસ વિચારતો થયો છે, ત્યારથી વિશ્વમાં ત્રણ ધારાઓ ચાલી રહી છેઃ 1. જડ ધારા, 2. ચૈતન્યધારા અને 3. જડચૈતન્ય-ઉભયધારા

1. જડધારા

આ વિશ્વ જડ પદાર્થોથી આપોઆપ બન્યું છે. તેનો કોઈ કર્તા નથી. આ શરીર પણ માત્ર જડ પદાર્થોના સંયોગથી થયું છે. તેમાં કોઈ જીવાત્મા, આત્મા કે પરમાત્મા જેવું તત્ત્વ નથી, તેથી પુનર્જન્મ કે સ્વર્ગ-નરક-મોક્ષાદિ લોક નથી. શરીર શાંત થતાં જ બધું શાંત થઈ જાય છે. કાંઈ બાકી બચતું નથી.

2. ચૈતન્યવાદ

આ વિશ્વનો કર્તાધર્તા ઈશ્વર છે. તે ચેતનપુંજ છે. તેના જ દ્વારા બધી રચના થઈ છે. જે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરે તે પરમેશ્વર કહેવાય.

ચેતનવાદમાં એક બીજો માર્ગ છે. તે જીવાત્માને તો ચેતન માને છે, પણ પરમેશ્વર દ્વારા આ જગત રચાયું છે તેવું નથી માનતા. જગત આપોઆપ રચાયું છે અને આ શરીરમાં રહીને જીવાત્મા સુખ-દુઃખ ભોગવે છે. જીવાત્મા પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે સ્વર્ગ-નરક આદિ લોકમાં જાય છે તથા નવાનવા જન્મો ધારણ કરે છે એટલે માત્ર જડ પદાર્થો જ નથી, ચેતન પણ છે.

3. ઉભયવાદ

આ વાદ જડ-ચેતન બંનેને સ્વીકારે છે. માત્ર જડથી કે માત્ર ચૈતન્યથી વિશ્વ થઈ શકે નહીં, પણ બંને દ્વારા જ વિશ્વરચના થઈ શકે. શરીર જડ છે, પણ તેમાં ચેતન આત્મા હોવાથી ચૈતન્ય દેખાય છે. ચેતન આત્મા ન હોય તો શરીર જડ - મડદું થઈ જાય છે. એટલે જડ અને ચેતન બંનેની સત્તા છે.

આવી બાબતની અસ્પષ્ટતાથી દેવોનો રાજા ઇન્દ્ર અને દૈત્યોનો રાજા વિરોચન બંને સમાધાન મેળવવા માટે પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ત્યારે એક વાત સારી હતી કે જેના મનમાં જે આવ્યું તે માની લેવાતું નહિ. તેની છણાવટ કરવા કોઈ મોટા પુરુષ પાસે જતા અને પ્રશ્નો પૂછીને સમાધાન મેળવવામાં આવતું. ઇન્દ્ર-વિરોચન પણ પ્રજાપતિ પાસે ગયા. બંને પ્રજાપતિ પાસે 32 વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને રહ્યા. પછી પ્રજાપતિએ પૂછ્યું કે “તમે કેમ આવ્યા છો?” તેમણે કહ્યું કે “અમારે આત્માને જાણવો છે.”

પ્રજાપતિએ તેમને કહ્યું કેઃ

તૌ હ પ્રજાપતિરુવાચ ય એષોઽક્ષિણિ પુરુષો
દૃશ્યત એષ આત્મેતિ ॥

આ આંખમાં જે દેખાય છે તે આત્મા છે.

તે બંનેએ પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોયું. સારાં ઘરેણાં અને વસ્ત્રો વગેરે પહેરીને જોયું તો પોતાનું પ્રતિબિંબ દેખાયું. પ્રજાપતિએ કહ્યું કે “આ જ આત્મા છે.” બંનેને સંતોષ થયો અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે તેમ માનીને પાછા ફરી ગયા. પ્રજાપતિ વિચારવા લાગ્યા કે આત્માને સાચી રીતે સમજ્યા વિના જ બંને ચાલ્યા ગયા.

એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય કે તો પછી સાચું આત્મજ્ઞાન સમજાવવું હતું ને? પ્રજાપતિએ જ દેહને આત્મા બતાવ્યો અને બંનેએ તેવું

માની લીધું, તેમાં દોષ કોનો? આનો જવાબ એવો અપાય છે કે જ્ઞાન ક્રમેક્રમે અપાતું હોય છે. જેમજેમ જ્ઞાન પચે તેમતેમ તેની સૂક્ષ્મતા વધારાય. પ્રથમથી જ જો સૂક્ષ્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે તો પચી ન શકે.

ઇન્દ્ર અને વિરોચન પોતપોતાના સ્થાનકે ગયા અને વિરોચન તો આ દેહ જ આત્મા છે તેવું દઢતાથી માનીને શરીરને ખૂબ શણગારવા લાગ્યો અને શરીરસુખો પ્રાપ્ત કરી શરીરસુખોથી સંતોષ માનવા લાગ્યો. તેને સંતોષ થવાથી તે શરીરમાં જ અટકી ગયો. આ દેહવાદની પરંપરા થઈ. જે માત્ર દેહવાદી બન્યા તે અસુરો કહેવાયા.

પણ ઇન્દ્રનું સમાધાન ન થયું. ખોટું સમાધાન સારાં અને સાચાં પરિણામ ન લાવે. મોટા ભાગના લોકો ખોટાં સમાધાનોમાં જ અટકી જતા હોય છે. ઇન્દ્રને વિચાર થયો કે આ દેહ તો યુવાન-વૃદ્ધ થાય છે, માંદો - બીમાર થાય છે, દૂબળો-જાડો-પાતળો થાય છે અને અંતે મરી જાય છે, તેનો નાશ થાય છે. આત્મા આવો ન હોય. તે ફરી પાછો સમિધાઓ લઈને પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે "દેહાત્મવાદથી મારું સમાધાન થતું નથી. કૃપા કરીને મને સાચું આત્મજ્ઞાન આપો."

ઇન્દ્ર ફરીથી 32 વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળીને પ્રજાપતિને ત્યાં રહ્યો. પછી પ્રજાપતિએ કહ્યું કે "આ શરીર સ્વપ્નાવસ્થામાં જે સુખ ભોગવે છે તે આત્મા છે." ઇન્દ્રને સંતોષ થયો, પણ રસ્તામાં જ તેને શંકા થવા લાગી કે સ્વપ્નમાં પણ તેને ભય-દુ:ખ-ચિંતા વગેરે રહે છે, જેથી આ સ્વપ્નવાળો આત્મા પણ સાચો આત્મા નથી. આવું વિચારીને તે ફરી પાછો પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને પોતાની શંકા વ્યક્ત કરી. પ્રજાપતિએ ફરીથી તેને 32 વર્ષ સુધી બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહેવા કહ્યું. પછી જ્ઞાન આપ્યું કે "આ સુષુપ્તિમાં જે આનંદ અનુભવાય છે તે જ આત્મા છે." ફરી પાછો સંતુષ્ટ થઈને ઇન્દ્ર વિદાય થયો, પણ રસ્તામાં જ તેને શંકા થઈ કે આ સમાધાન બરાબર નથી. સુષુપ્તાવસ્થામાં તો તે પોતે પણ પોતાને જાણતો નથી, કશું દેખતો- અનુભવતો નથી. આ આત્મા ન કહેવાય. તે ફરી પાછો પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને પોતાની શંકા વ્યક્ત કરી. પ્રજાપતિએ કહ્યું કે "તારી શંકા સાચી છે." ફરીથી તે 32 વર્ષ રહ્યો અને પછી પ્રજાપતિએ સૂક્ષ્મ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. આ રીતે વારંવાર પોતાની પાસે રાખીને સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ તરફ લઈ જતાં લઈ જતાં અંતે શરીરથી ભિન્ન એવા આત્માનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું અને કહ્યું કે "જે આવું આત્મજ્ઞાન પામે છે તેનું પુનરાવર્તન થતું નથી, અર્થાત્ મોક્ષ થાય છે."

7-1-12

13
યાજ્ઞવલ્ક્ય-મૈત્રેયી-કથા

જીવનનું લક્ષ્ય પ્રથમથી જ એક ન હોવું જોઈએ, લક્ષ્યની કડીઓ હોય. સાંકળની કડીઓની માફક એક પછી એક કડી આવતી રહે અને પછી સાંકળ પૂરી થઈ જાય. ઘણા લોકો કડી વિનાનું જીવન માનીને પ્રથમથી જ એક લક્ષ્ય (મોક્ષ) સ્વીકારીને બીજાં બધાં લક્ષ્યો ત્યજી દેતા હોય છે. આ ઋષિમાર્ગ ન કહેવાય. ઋષિમાર્ગમાં પ્રથમ અધ્યયન પછી લગ્ન, વૈવાહિક જીવન પછી અધ્યાપન, સમાજ અને રાષ્ટ્ર માટે પ્રદાન, પછી માનવતા અને અંતે મોક્ષનું લક્ષ્ય રખાયું છે. આમ એક પછી એક કડીઓ વટાવતાં-વટાવતાં છેવટે મોક્ષ-કડી પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે. પહેલાં રાગ, પછી અનુરાગ અને પછી વૈરાગ્ય. રાગ-અનુરાગ વિનાનો વૈરાગ્ય દઢ નથી હોતો, ક્ષણિક હોય છે, કારણ કે તે કારણ વિનાનો વૈરાગ્ય હોય છે. વૈરાગ્યનું કારણ તો રાગ છે. જેને રાગ થયો નથી તેને સાચો વૈરાગ્ય પણ થતો નથી. રાગ કુદરતસહજ વૃત્તિ છે. જીવમાત્રને રાગ હોય છે. રાગનું મુખ્ય કેન્દ્ર તો સુખ જ હોય છે. જ્યાં-જ્યાંથી સુખ મળતું હોય અથવા મળવાની સંભાવના હોય ત્યાં રાગ થતો હોય છે. આવા રાગનાં બે કેન્દ્રો છેઃ કાંચન અને કામિની. કાંચન એટલે ધન અને કામિની એટલે સ્ત્રી. પશુપક્ષીઓને કાંચન-રાગ નથી હોતો. તે ધનલોભી નથી હોતાં. તેમની પાસે ધન હોતું જ નથી. તેમને માત્ર કામિનીરાગ હોય છે, તે પણ કામ-પિરિયડ પૂરતો જ. જે પશુ-પક્ષીઓ એકાકી રહેતાં હોય છે, તેમને કામોત્તેજનાકાળમાં જ માદામોહ પેદા થાય છે. આ કાળ વીત્યા પછી તેમને માદામોહ રહેતો નથી. એમ કહી શકાય કે બાર મહિનામાં માત્ર એકાદ મહિનો જ માદામોહ રહેતો હોય છે. પછી બાકીના અગિયાર મહિના તે લગભગ વીતરાગ જેવાં થઈ જતાં હોય છે. તેમને ધનરાગ તો હોતો નથી. માદારાગ પણ એકાદ મહિનો રહ્યા પછી તે વીતરાગ જેવી દશામાં આવી જતાં હોય છે. આ કાળમાં માત્ર તેમને આહારરાગ જ હોય છે. આહાર તો ત્યાગીઓને પણ છોડતો નથી. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો પશુ-પક્ષીઓ વગેરેની સ્થિતિ માણસ કરતાં ઊંચી કહેવાય. જે પશુ-પક્ષીઓ વગેરે સમૂહમાં રહે છે તેમને માદા પ્રત્યે વાસરાગ રહે છે. વાસરાગ એટલે સાથે રહેવાની ઇચ્છા. તે બધાં સમૂહમાં સાથે રહે છે. પણ તેમનો વાસનારાગ તો થોડા સમય પૂરતો જ હોય છે, પછી નહીં. સાથે રહેવા છતાં તે કામભોગી નથી રહેતાં.

માણસનું આવું નથી. માણસ સદા કામરાગી અને ધનરાગી રહે છે. તેનો અતિરેક તેને સુખી કરતાં દુઃખી વધુ કરે છે. તેથી ધન અને સ્ત્રીથી વીતરાગ થવાનો ઉપદેશ અપાતો રહ્યો છે. ધનથી વીતરાગ થવાથી ધનત્યાગી અને સ્ત્રીથી વીતરાગ થવાથી સ્ત્રીત્યાગી થવાની પદ્ધતિ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રચલિત થઈ હતી. કાંચન-કામિનીના ત્યાગી પૂજ્ય મનાતા અને ધનધન્ય ગણાતા હતા. પણ ઋષિમાર્ગમાં આવો ત્યાગ સીમિત મર્યાદામાં જ સ્વીકારાયો હતો. ધનત્યાગ એવો ન હોય કે ત્યાગી વ્યક્તિ પરોપજીવી થઈ જાય, અર્થાત્ તે પરાન્નભોજી થઈ જાય. ધનની હાયહાય ન હોવી જોઈએ, પણ સ્વાવલંબીપણું તો હોવું જ જોઈએ. પોતાની ઓછામાં ઓછી આવશ્યકતાઓ પોતાના દ્વારા જ પૂરી પડાય તો તે સ્વાવલંબીપણું કહેવાય. પરાવલંબી થવા કરતાં સ્વાવલંબી થવું સારું. જે ખુમારી સ્વાવલંબીને રહે છે તે પરાવલંબીને નથી રહેતી. તેથી સ્વાવલંબિતા પૂરતું ધન જીવનજરૂરી છે. કબીરનું અમર વચન યાદ રહેવું જોઈએઃ

સાહબ ઈતના દીજીઓ જામે કુટુંબ સમાય,
મેં ભી ભૂખા ના રહું, સાધુ ભૂખા ના જાય.

અર્થાત્ હે પ્રભો, મને એટલું તો જરૂર આપજો કે જેમાં મારા કુટુંબનું પોષણ થાય. હું ભૂખ્યો ન રહું અને મારે આંગણે આવેલો સાધુ-અતિથિ પણ ભૂખ્યો ન જાય. આ ધનનું સ્વાવલંબીપણું છે. ધનસંતોષથી તે આવતું હોય છે અને ટકતું હોય છે.

જે લોકો સર્વથા ધનત્યાગી થઈ જતા હોય છે તે પરાવલંબી થઈ જતા હોય છે. જોકે તેમના પ્રત્યેના અહોભાવથી લોકો તેમની પ્રત્યેક આવશ્યકતા હોંશેહોંશે શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂરી કરતા હોય છે તોપણ અંતે તો તે પરાશ્રિતપણું જ કહેવાય. આવા ત્યાગી લોકોનું શ્રદ્ધાધન પ્રબળ હોય છે પણ આવું શ્રદ્ધાધન ઘટી ન જાય તેનાં ચિંતા અને ભય પણ રહેતાં હોય છે. તેથી શ્રદ્ધાળુઓને ગમે તેવું જ જીવન જીવવાની વૃત્તિ રાખવી જરૂરી થઈ જાય છે. શ્રદ્ધાળુઓને ન ગમતું જીવન, સાચું હોય તોપણ, જીવી શકાતું નથી. આ પરાશ્રિતપણાની લાચારી જ કહેવાય.

સ્વાવલંબી વ્યક્તિમાં જે મસ્તી અને ખુમારી રહે છે તેવી ખુમારી અને મસ્તી આવા ત્યાગી લોકોમાં નથી રહેતી. તેથી પોતાની ન્યૂન આવશ્યકતા પૂરતું ધન પણ પોતાના દ્વારા ઉપાર્જિત કરવું તે હિતાવહ કહેવાય. તેમાં સંતોષ રહે તો તૃપ્તિ થાય. આવો અને આટલો ધનરાગ સુખદાયી બની શકે છે. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય. એવા ત્યાગી ન થાઓ કે તમારો રોટલો પણ પરાધીન થઈ જાય. ઓછામાં ઓછું રોટલો તો પોતાનો જ ખાવો જોઈએ.

આવું જ સ્ત્રીરાગનું પણ છે. કામવાસનાથી થનારો સ્ત્રીરાગ જો મર્યાદા બહારનો અને અંતિમ છેડાનો હોય તો તે દુઃખદાયી છે. પણ જો તે ધર્મમર્યાદા અને સંયમપૂર્વકનો હોય તો તે કલ્યાણકારી પણ થઈ શકે છે. તેનો આત્યંતિક ત્યાગ પણ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે. ધનની માફક તેમાં પણ સંતોષ અને મર્યાદા હોય તો તે જીવન માટે સાધક બને છે, બાધક નહીં. આત્યંતિક કામત્યાગ શક્ય જ નથી. હા, આત્યંતિક સ્ત્રીત્યાગ શક્ય છે. પણ સ્ત્રીત્યાગ-માત્રથી કામત્યાગ થઈ જતો નથી. કામનાં હજાર મુખ છે. આત્યંતિક સ્ત્રીત્યાગીઓ પણ બીજી રીતે કામના ઝપાટામાં આવી જ જતા હોય છે, જે અહિતકારી બની જાય છે. કુદરતવિરોધી કામભોગ અંતે તો વિનાશ જ સર્જતો હોય છે. તેથી કુદરતસહજ માર્ગે ચાલીને સંતોષપૂર્વક મર્યાદામાં સ્ત્રીરાગી થવું એ ઋષિમાર્ગ છે. મર્યાદાભંગ અને અતિરેક ન થાય તો આ ઋષિમાર્ગ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

અહીં એવા જ એક મહાન ઋષિની કથાનું ચિત્રણ કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ઉપનિષદોના બધા ઋષિઓમાં સૌથી મહાન ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય છે. તેમણે મૈત્રેયી સાથે લગ્ન કર્યાં, પણ લાગે છે ઘણી પ્રતીક્ષા પછી પણ કોઈ સંતાન ન થયું. સંસારી જીવનની પ્રથમ સફળતા યોગ્ય પાત્ર સાથે લગ્ન થવું તે છે. બીજી સફળતા દામ્પત્ય જામવું તે છે. બધાં લગ્નોનાં દામ્પત્ય જામતાં નથી. જે નથી જામતાં તે લગ્નજીવન ધન્ય નથી બનતાં. તે નિષ્ફળ લગ્ન કહેવાય. છૂટાં ન થયાં હોય તોપણ તે નિષ્ફળ જ કહેવાય. આમ જુઓ તો છૂટાં થયેલાં સારાં, પણ નિષ્ફળતાને પાકી ગાંઠમાં જીવનભર બાંધી રાખવી તે કાયમી જીવનપીડા બની જાય. કાંટો કાઢી નાખવો સારો, પણ કાંટાને જીવનભર પગમાં રહેવા દેવો તે જીવનપીડા જ કહેવાય. ત્રીજી સફળતા સંતાનપ્રાપ્તિ છે. દામ્પત્ય જામ્યા પછી જો સંતાન પ્રાપ્ત ન થાય તો તે અર્ધનિષ્ફળતા જ કહેવાય. સુયોગ્ય સંતાન પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી સંસારી જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય. યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયીનું દામ્પત્ય ખૂબ જામ્યું પણ સંતાનપ્રાપ્તિ ન થઈ. તેથી મૈત્રેયીના જ આગ્રહથી યાજ્ઞવલ્ક્યે બીજું લગ્ન કર્યું. નવી વહુ કાત્યાયની આવી. કાત્યાયની શું આવી, ઘરમાં પનોતી આવી. પનોતી દુઃખ ન દે તેટલું કુપત્ની દુઃખ આપે. પનોતી તો અઢી, સાડાપાંચ કે સાડાસાત વર્ષે ઊતરી જાય, પણ કુપત્ની તો ઊતરવાનું નામ જ ન લે. કાત્યાયનીના સ્વભાવ અને વ્યવહારથી યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી બંને દુઃખીદુઃખી થઈ ગયાં. પત્નીના ત્રણ ત્રાસ સમર્થ પુરુષને પણ ભાંગી નાખતા હોય છેઃ (1) ચારિત્રત્રાસ, (2) સ્વભાવત્રાસ અને (3) વિશ્વાસહાનિત્રાસ. આ ત્રણે ત્રાસ જે પત્નીમાં ભેગા થયા હોય તેનો પતિ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હોય તોપણ તે હારીથાકી જાય. કાત્યાયનીનું ચારિત્ર તો સારું હતું, પણ ઉપનિષદકાર તેને “સ્ત્રીપ્રજ્ઞા” એવું વિશેષણ આપે છે, જેમાં ઘણુંઘણું આવી જાય છે. સ્ત્રીપ્રજ્ઞા એટલે ન તૃપ્ત થનારી ભોગલાલસા. પોતાનું ધાર્યું જ કરાવવાની હઠ, શંકા અને ટૂંકી બુદ્ધિ – આ બધું ભેગું થાય એટલે પતિ માટે પત્ની વિશ્રાન્તિનું સ્થળ મટીને ધગધગતી હોળીનું – અશાંતિનું રૂપ થઈ જાય. આવો પતિ ઘરમાં પડ્યો રહે તો સમજવું કે તે કાં તો પૂર્ણ જ્ઞાની છે અથવા પૂર્ણ નમાલો છે.

ત્યારે ઊંચી જ્ઞાતિના ખાનદાન માણસો છૂટાછેડા લઈ શકતા નહીં, તેથી ધગધગતી હોળી વચ્ચે જીવન જીવ્યે રાખતા. ખાનદાની પણ અભિશાપ બની જતી! પત્ની ત્યાગીને ગૃહત્યાગી થનારા મોટા ભાગના ત્યાગીઓના ત્યાગ-વૈરાગ્યમાં તેમની પત્નીએ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હોય છે. જેને વહાલી અને આજ્ઞાંકિત વફાદાર પત્ની હોય તે ગૃહત્યાગનો વિચાર પણ ન કરે. બધા વૈરાગ્યોમાં સ્ત્રીવૈરાગ્ય સૌથી પ્રબળ હોય છે. સ્ત્રી પહેલાં રાગ કરાવે પછી પુરુષને ઊભો વેતરી નાખે, તેથી વૈરાગ્ય થાય, જેમ ભર્તૃહરિ રાજાને પિંગલાએ વેતરી નાખ્યો હતો. આ રાગ પછીનો વૈરાગ્ય છે, જે હૃદય ચીરીને થતો હોય છે. આ હૃદયના ચીરાને જીવનભર રૂઝ આવતી નથી. ઈશ્વરે શરીરનાં બધાં મહત્ત્વનાં અંગોમાં ઍન્ટિસેપ્ટિક રસાયણ મૂક્યું છે જેથી આપોઆપ રૂઝ આવી જાય છે. જેમ કે મોઢામાં થૂંક ઍન્ટિસેપ્ટિક છે તેથી મોઢાનો ઘા રુઝાઈ જાય છે. આંખ-કાન-નાક બધાંમાં આવાં તત્ત્વો છે. મૂત્ર તો સાક્ષાત્ ઍન્ટિસેપ્ટિક છે. પરમેશ્વરે જાતે જ રૂઝ લાવવા માટે આખા શરીરમાં આવી રચના કરી છે, પણ હૃદયમાં આવું ઍન્ટિસેપ્ટિક મૂકવાનું ભૂલી ગયો લાગે છે. જો હૃદયમાં ઘા વાગ્યો હોય તો તે

રૂઝાવાનું નામ જ ન લે. તે પાકીને દૂઝયા જ કરે, જીવનભર દૂઝતો રહે. તેમાંથી કરુણ કવિતાઓ નીકળે અને લોકોને અશ્રુતરબોળ કરી દે. પણ યાદ રહે, આ હૃદયનો ઘા માત્ર તેને જ વાગતો હોય છે જેની પાસે હૃદય હોય; જે હૃદયહીન હોય તેને ઘા ન વાગે. હૃદયના ઘાથી ઘાયલ થયેલા માણસને જે ઘાયલ હોય તે જ સમજી શકે. હૃદય વિનાની માત્ર શારીરિક ક્રિયાઓમાં જ જીવનને ધન્ય માનનારા ઘાયલને સમજી શકે નહીં.

ઘાયલ કી ગત ઘાયલ જાણે, જો કોઈ ઘાયલ હોઈ.

યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્ત્રીપ્રજ્ઞા કાત્યાયનીથી બહુ દુઃખી હતા. તેમણે વિચાર કર્યો કે આમ ને આમ જીવન પૂરું કરવાનો કશો અર્થ નથી. ભડભડતા અગ્નિમાં ગમે તેટલું હોમો તોપણ અગ્નિ કદી સંતુષ્ટ થવાનો નથી. અગ્નિને ઘી કદી જીતી શકે નહીં. હારીને ભાગવામાં જ કલ્યાણ છે, તેથી તેમણે ગૃહત્યાગનો વિચાર કર્યો, કારણ કે હવે વાનપ્રસ્થ થવાની ઉંમર પણ થઈ ગઈ હતી. પણ જતાં પહેલાં તેમણે પોતાની સંપત્તિની પૂરી વ્યવસ્થા કરી દેવી ઉચિત સમજી, જેથી પાછળથી બંને પત્નીઓ વચ્ચે કલહ ન થાય. અને કદાચ કલહ થાય તો કાત્યાયની જ જીતે, મૈત્રેયી તો હારી જ જાય; કારણ કે તે ઝઘડાળુ વૃત્તિની નથી. જુઓ, ઉપનિષદ કેવું લખે છે.

"યાજ્ઞવલ્ક્યસ્ય દ્વે ભાર્યે બભુવતુઃ મૈત્રેયી ચ કાત્યાયની
ચ । તયોર્હ મૈત્રેયી બ્રહ્મવાદિની બભુવ
સ્ત્રીપ્રજ્ઞેવ... ત । મૈત્રેયીતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્ય
ઉદ્યાસ્યન્વા અરેડહમસ્યાત્સ્થાનાદસ્મિ હસ્ત
તેડનયા કાત્યાયન્યાન્તં કરવાણીતિ ॥1॥

યાજ્ઞવલ્ક્યને બે પત્નીઓ હતીઃ 1. મૈત્રેયી અને બીજી કાત્યાયની. મૈત્રીયી પતિ જેવી બ્રહ્મવાદિની હતી અને કાત્યાયની સ્ત્રીપ્રકૃતિની હતી. ગૃહત્યાગ કરતાં પહેલાં યાજ્ઞવલ્ક્યે મૈત્રેયીને બોલીને કહ્યું કે "જતાં પહેલાં હું તમારો બંનેનો ભાગ વહેંચી આપું જેથી પાછળથી તમારે કલહ ન થાય." જે માણસ આગળનો વિચાર કરે તે ડાહ્યો કહેવાય... પણ જે માણસ પાછળનો પણ વિચાર કરે તે પૂરો ડાહ્યો કહેવાય. ગૃહત્યાગ કર્યા પછી ઘરમાં પત્ની-બાળકોનું શું થશે તેનો વિચાર કર્યા વિના ચૂપચાપ રાતોરાત ગૃહત્યાગ કરી દે તેને શું કહેવું?

મૈત્રેયી યાજ્ઞવલ્ક્યની નજીક આવી અને નમ્રતાપૂર્વક મીઠી વાણીમાં પૂછવા લાગી કે "તમે ક્યાં જાઓ છો?" યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે "અમર થવા જાઉં છું. આ મર્ત્યલોક છે. અહીં બધાં જન્મી-જન્મીને મરતાં રહે છે. હવે મારે મર્ત્યલોકમાં આવવું નથી તેથી અમર થવા માટે જાઉં છું." યાજ્ઞવલ્ક્યનો ઉત્તર સાંભળીને મૈત્રેયી બોલીઃ "મને છોડીને અમર થવા જાઓ છો? મેં શો ગુનો કર્યો છે? મેં તમને જીવનભર સાથ આપ્યો છે. તમારી છાયાની માફક પાછળ-પાછળ ફરી છું. હવે મને પણ અમર થવા સાથે લઈ જાઓ ને?"

યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે "સ્ત્રીઓમાં વૈરાગ્ય નથી રહેતો. તે રાગનું જીવન પસંદ કરે છે. તેને ક્ષણિક સુખોમાં જ રુચિ હોય છે, એટલે તું અને કાત્યાયની બંને મારી સંપત્તિ ભોગવજો. મને એકલાને જ જવા દે." ત્યારે મૈત્રેયીએ કહ્યું કે –

સા હોવાચ મૈત્રેયી । યન્નુ મ ઇયં ભગોઃ સર્વા
પૃથિવી વિત્તેન પૂર્ણા સ્યાત્કથં તેનામૃતા સ્યામિતિ..."

અર્થાત્ "હે ભગવાન, આ આખી પૃથ્વી વિત્તથી પૂરી મને મળી જાય તોપણ હું 'અમૃત' તો ન થઈ શકું. મારે તમારી સંપત્તિ જોઈતી નથી. તમે બધી સંપત્તિ કાત્યાયનીને આપી દો અને મને સાથે લઈ લો." જાતવાન સ્ત્રી ખરા સમયે પણ જાતવાન જ નીવડતી હોય છે. મૈત્રેયી અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો સંવાદ દૂર ઊભીઊભી કાત્યાયની સાંભળતી હતી. તે મનમાં વિચારવા લાગી કે સારું થાય, જો બંને બલાઓ અહીંથી જાય. તો પછી બધી સંપત્તિ મને પ્રાપ્ત થઈ જાય. હલકાં માણસોની હલકાઈ સમય આવતાં જ ઉપર તરી આવતી હોય છે. બંનેનો ફરક જુઓ. વૃદ્ધાવસ્થામાં મૈત્રેયી સાથે જ જવા તૈયાર છે, તે પતિનો સાથ છોડવા તૈયાર નથી, જ્યારે કાત્યાયનીની નજર માત્ર સંપત્તિ ઉપર છે. તે વિચારે છેઃ "જો આ બંને જાય તો બધી સંપત્તિ મારી થઈ જાય." બંનેની દાનત જુદીજુદી છે.

"નેતિ હોવાચ યાજ્ઞવલ્ક્યો"

"ના, મૈત્રેયી, જેવું સાધન-સામગ્રીવાળાનું સુખ-સગવડભર્યું જીવન હોય તેવું તારું પણ જીવન થાય, પણ તું 'અમૃત'ની આશા ન કરી શકે." યાજ્ઞવલ્ક્યના જવાબથી મૈત્રેયી વધુ દૃઢ થઈ: "તો-તો મારે સંપત્તિ જોઈતી નથી. મારે તો માત્ર અમરત્વ જ જોઈએ છે, તેથી મને સાથે લઈ જાઓ."

પત્નીની આવી મક્કમતાથી યાજ્ઞવલ્ક્ય પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું, "અહીં આવ, મૈત્રેયી! અહીં આવ. તને હું સાચું જ્ઞાન કહું." એમ કહીને યાજ્ઞવલ્ક્યે મૈત્રેયીને પોતાની પાસે બેસાડી અને પછી જે એક પછી એક જ્ઞાન-બોધ આપ્યો તે વિશ્વની અમરવાણી બની ગયો છે. આપણે ટૂંકમાં જોઈએ –

સ હોવાચ । ન વા અરે પત્યુઃ કામાય પતિઃ પ્રિયો
ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય પતિઃ પ્રિયો ભવતિ ॥ 2/4/5

અર્થાત્ "હે મૈત્રેયી, સ્ત્રીને પતિ પ્રિય એટલા માટે લાગે છે કે પતિ સુખ આપે છે. સંસારમાં સ્ત્રી માટે સર્વોચ્ચ સુખ પતિસુખ જ છે. જે પતિ પત્નીને ભરપૂર સુખ આપતો હોય તે પત્નીને પ્રિય લાગે છે તેમાં પતિ પ્રત્યેનો પ્રેમ કારણરૂપ નથી, પણ પતિ તરફથી મળતું સુખ કારણરૂપ છે. જો પતિ સુખ આપતો બંધ થઈ જાય અથવા દુઃખ આપતો થાય તો પત્નીને તે કડવો ઝેર જેવો લાગે. પછી તો તે તેનો કાંટો કેમ નીકળે તેના વિચાર કરવા લાગે. તેમાં પણ પતિસુખથી વંચિત રહેલી પત્ની જો કોઈ બીજા પુરુષ પાસેથી પતિસુખ મેળવતી થઈ જાય અને પતિ આડો આવે તો-તો તેને ઝેર પિવડાવીને તેનો નાશ પણ કરી નાખે. તેથી પતિ પ્રિય નથી, પતિનું સુખ પ્રિય છે.

ન વા અરે જાયાયૈ કામાય જાયા પ્રિયા
ભવત્યાત્મનસ્તુ કામાય જાયા પ્રિયા ભવતિ ॥

આવી જ રીતે જાયા એટલે પત્ની બહુ વહાલી લાગે છે. તે જાયા માટે વહાલ ઊભરાતું નથી, પણ જાયા પત્નીસુખ આપે છે તેથી વહાલી લાગે છે. પુરુષો માટે બધાં સુખોમાં સર્વાધિક આકર્ષક સ્ત્રીસુખ હોય છે, તેથી તે સ્ત્રીઓની પાછળપાછળ રખડતો-ભટકતો રહે છે, પણ જો જાયા-સુખ આપતી બંધ થાય અને આડી આવે તો પુરુષ માટે તે ઝેર જેવી થઈ જાય, તેનો કાંટો કાઢી નાખતાં વાર ન કરે. માટે કોઈ કોઈને વહાલું નથી હોતું, સુખ વહાલું હોય છે. સુખ આપો તો વહાલા થાઓ ન આપો તો ફેંકાઈ જાઓ."

યાજ્ઞવલ્ક્ય આવી બહુ લાંબી યાદી બતાવે છે. પુત્રોની પ્રિયતા પણ પુત્રસુખના કારણે હોય છે. જો પુત્રો દુઃખ આપતા થઈ જાય તો પુત્રો પણ ઝેર જેવા થઈ જાય!

વહાલના ત્રણ પ્રકાર છેઃ 1. નિર્દોષ સાચું વહાલ, 2. સ્વાર્થ માટે બનાવટી વહાલ અને 3. વ્યાવહારિક વહાલ.

1. નિર્દોષ વહાલ

જે અપેક્ષા વિનાનું હોય, ગમેતેવી પરિસ્થિતિમાં પણ જેમાં પરિવર્તન ન થાય, એકધારું હોય તે વહાલ સાચું હોય. વહાલની કસોટી આપત્તિમાં – પડતીની દશામાં હોય છે. તેવી સ્થિતિમાં પણ જે એકધારું રહે તે સાચું વહાલ યા સાચો પ્રેમ કહેવાય. આને દૈવી પ્રેમ કહેવાય.

2. સ્વાર્થ માટે વહાલ

આવું વહાલ કોઈ ને કોઈ સ્વાર્થ પૂરો કરવા માટે ઉત્પન્ન થતું હોય છે. સ્વાર્થ પૂરો થતાં જ વહાલ ઊતરી જતું હોય છે અથવા મંદ પડી જતું હોય છે. આ બનાવટી દેખાવ પૂરતું જ વહાલ હોય છે. તે કસોટીકાળમાં કે પડતીદશામાં રહેતું નથી. કેટલીક વાર તો પડતીદશામાં શત્રુ થઈ જતું હોય છે! આવું વહાલ વહાલના બીજા સ્રોતો શોધતું રહે છે. જો બીજા સ્રોતનો ઇશારો થાય તો આવું વહાલ

બીજા સ્રોત સાથે લાગી જાય છે. તેમાં સ્થાયિત્વ નથી હોતું. તે અનેકભોગી પણ થઈ જતું હોય છે. આ મતલબી સ્વાર્થી વહાલ ઘણાનાં જીવન બરબાદ કરી નાખતું હોયછે.

3. વ્યાવહારિક વહાલ

જીવનમાં વ્યવહારની પ્રધાનતા રહેતી હોય છે, તેથી જનસંપર્કમાં થતા સંબંધો મોટા ભાગે વ્યાવહારિક જ હોય છે, એટલે વ્યવહાર પૂરતું વહાલ બતાવવું પડતું હોય છે. પાડોશીના બાળકને જે વહાલ અપાય છે તે વ્યાવહારિક હોય છે. તેને ખરું વહાલ તો તેની માતા જ આપતી હોય છે. સગાંસંબંધીને બતાવવા ખાતર વહાલ બતાવાતું હોય છે.

દિવ્ય વહાલ અથવા દૈવી પ્રેમ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે અને દૈવી માણસો જ દૈવી પ્રેમ કરી શકતાં હોય છે. મૈત્રેયી-યાજ્ઞવલ્ક્યનો દૈવી પ્રેમ છે.

કાત્યાયનીનો સ્વાર્થી પ્રેમ છે.

પછી તો યાજ્ઞવલ્ક્યે વિત્તની વાત કરી, ઘણીબધી વાત કરી અને છેવટે કહ્યું કેઃ

જેટલું પ્રિય લાગે છે, તે સુખ આપતું હોવાથી પ્રિય લાગે છે. જો તે સુખ આપતું બંધ થઈ જાય અથવા દુઃખ આપતું થઈ જાય તો લોકો તેને ત્યાગી દેતા હોય છે.

તેથી શરતપૂર્વકનાં સુખો પાછળ ગાંડા થવા કરતાં આત્માના સુખ તરફ નિદિધ્યાસન કરવું હિતાવહ છે.

આત્મસુખ નિરપેક્ષ હોય છે. તેને કોઈ શરત નથી હોતી. શરીર સાથેનું સુખ અંતે દુઃખદાયી થઈ જતું હોય છે.

આમ લાંબો અને મહત્ત્વનો ઉપદેશ આપીને પતિ-પત્ની બંનેએ ગૃહત્યાગ કરી દીધો. કાત્યાયની રાજી થઈ. જેને જે જોઈતું હતું તે મળી ગયું.

યાજ્ઞવલ્ક્ય અને મૈત્રેયી સંસારમાં સાથે જીવ્યાં અને વૈરાગ્યમાં પણ સાથે જ રહ્યાં. હવે તે આત્મમાર્ગી થઈ ગયાં હતાં.

7-1-2012

14
યાજ્ઞવલ્ક્ય

રાષ્ટ્રનું નિર્માણ ચતુર્મુખી હોય છેઃ 1. આર્થિક, 2. સામરિક, 3. રાષ્ટ્રવાદી અને 4. બૌદ્ધિક

1. આર્થિક નિર્માણ

રાષ્ટ્ર ધન-ધાન્યથી ભરપૂર હોવું જોઈએ. રાષ્ટ્રનો ખજાનો હંમેશાં ભરેલો રહેવો જોઈએ. આ કામ નાણામંત્રી કરી શકે. વધુમાં વધુ ઉદ્યોગોની સ્થાપના થાય, વધુમાં વધુ ઉત્પાદન થાય, વધુમાં વધુ નિકાસ થાય, વધુમાં વધુ રોજી મળે, પ્રજા અને વ્યાપારીઓ સુરક્ષાનો અનુભવ કરે તો રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થઈ શકે. આર્થિક નિર્માણનો આધાર અર્થ છે. વિશ્વભરમાંથી અર્થવાન – પૂંજીપતિઓનું આકર્ષણ થાય. પૂંજીપતિઓને પૂંજીનિર્માણ માટે ત્રણ વસ્તુઓ જોઈએઃ 1. સુરક્ષા, 2. હળવા અને સરળ કાયદાઓ અને 3. ઓછામાં ઓછા ટૅક્સ. આ ત્રણ જો ઊલટાં થઈ જાય તો પૂંજી આવે નહીં, હોય તે પણ ચાલી જાય, તેથી રાજાએ વધુમાં વધુ મૂડીરોકાણકારોને આકર્ષવા જોઈએ.

2. સામરિક નિર્માણ

યુદ્ધ થવાનું જ છે. તેને અટકાવી શકાય પણ સદંતર રોકી ન શકાય. તેથી રાજાએ હંમેશાં સામરિક નિર્માણ કરતા રહેવું જોઈએ. સામરિક ક્ષમતા જ યુદ્ધ અટકાવી શકે છે. સામરિક ક્ષમતા વિનાનાં રાષ્ટ્રો કમોતે મરી જતાં હોય છે. પોતાના શત્રુઓ અને સંભવિત શત્રુઓની તુલનામાં પોતાનું સૈન્ય વધુ પ્રબળ હોવું જોઈએ. તે માટે જરૂરી છે – સમાન હિતવાળાં રાષ્ટ્રોની એકતાસંધિ. આવી એકતાસંધિથી રાજકીય શક્તિ પણ વધે છે. રાજાએ કદી પણ તટસ્થનીતિ અપનાવવી ન જોઈએ. તટસ્થતામાં કોઈ મિત્ર નથી હોતો. મિત્રવિહોણી નીતિ આત્મઘાતી જ થતી હોય છે. તેનાથી બચીને સમાન હિતવાળાં રાષ્ટ્રોનો સમૂહ બનાવવો જોઈએ, જેથી સામરિક અને રાજકીય શક્તિ વધી જાય.

3. રાષ્ટ્રવાદનું નિર્માણ

રાજાએ પ્રજામાં રાષ્ટ્રવાદનું નિર્માણ કરવું જોઈએ. પ્રજાના બધા વર્ગો રાષ્ટ્રને વફાદાર રહે, રાષ્ટ્રભક્તિ ખીલે તેવું નિર્માણ અત્યંત અનિવાર્ય કહેવાય. તે બે રીતે થઈ શકે. એક તો રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાને પ્રોત્સાહન અપાય અને બીજું રાષ્ટ્રવિરોધી ગદ્દારોને સખત દંડ અપાય. આનાથી જો ઊલટું થાય અર્થાત્ રાષ્ટ્રવાદીઓને દંડ અપાય અને રાષ્ટ્રવિરોધીઓને પૅકેજ અપાય તો તેવા રાષ્ટ્રને ભગવાન પણ ન બચાવી શકે. તેથી રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાનું નિર્માણ અત્યંત આવશ્યક છે.

4. બૌદ્ધિક વિકાસ

રાષ્ટ્રનો બૌદ્ધિક વિકાસ કરવા શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર જરૂરી બની જાય છે. પૂરી પ્રજા શિક્ષિત બને તે માટે પ્રયત્નો થવા જોઈએ. શિક્ષિત પ્રજા જ પ્રશ્નોને સાચી રીતે સમજી શકતી હોય છે. બૌદ્ધિક નિર્માણની પરાકાષ્ઠા વિજ્ઞાન છે. વિજ્ઞાન પ્રયોગશાળાઓમાંથી પ્રગટતું હોય છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રની આધુનિકતમ પ્રયોગશાળાઓ પૂરા રાષ્ટ્રમાં ધબકતી કરવી જોઈએ. તેમાં પ્રતિભાશાળી લોકોને મફત પ્રયોગો કરવાની છૂટ હોવી જોઈએ જેથી ધન વિના કોઈ પ્રતિભાશાળી અટકી ન જાય. વિશ્વની સર્વોચ્ચ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ પોતાના રાષ્ટ્રમાં થતી હોવી જોઈએ.

પણ બૌદ્ધિક વિકાસનો એક બીજો અંશ પણ છે. તે શ્રદ્ધા સાથે થતો રહે. શ્રદ્ધા વિનાની નાસ્તિક બુદ્ધિ ઉચ્છેદક હોય છે. તે નિર્માણલક્ષી નથી હોતી અથવા ઓછી હોય છે. તેથી શ્રદ્ધાપૂર્વકની બુદ્ધિનો વિકાસ થતો રહે તે પણ જરૂરી હોય છે. બુદ્ધિ વિનાની શ્રદ્ધા અંધશ્રદ્ધા બની જતી હોય છે. રાષ્ટ્રને અંધશ્રદ્ધાથી બચાવવું જોઈએ, પણ શ્રદ્ધાનું રક્ષણ તો જરૂર થવું જોઈએ. શ્રદ્ધાપૂર્વકની બુદ્ધિ જ સાચો વિકાસ કરાવતી હોય છે. એટલે રાજાએ અવારનવાર ઋષિઓ અને સંતોનો ઉપયોગ શ્રદ્ધાપૂર્વકની બુદ્ધિ વધારવામાં કરતા રહેવું

જોઈએ. ઋષિઓ (ચિંતકો) અને સંતો (સદાચારીઓ) રાષ્ટ્રનું મહાન ધન કહેવાય. તેની ઉપેક્ષા ન થાય, સન્માન થાય. પણ તેમાં ડુપ્લીકેટ – બનાવટી લોકો લાભ લેવા ભળી ન જાય તેની પણ કાળજી રાખવી જરૂરી છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. 'બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ'ના ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ બ્રાહ્મણમાં આવી કથા આવે છે.

"જનકો હ વૈદેહો બહુદક્ષિણેન યજ્ઞેનેજે"

જનક વિદેહી નામના રાજાએ પોતાના રાજ્યમાં એક વાર કુરુ અને પાંચાલપ્રદેશના ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને ભેગા કર્યા.

"કઃ સ્વિદેષાં બ્રાહ્મણાનામન્ચાનતમ ઇતિ"

આ બધા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોમાં કોણ બ્રહ્મવેત્તા અનૂચાન છે તે જાણવાની ઇચ્છાથી તેણે એક હજાર ગાયોને સામે રાખી અને પ્રત્યેક ગાયના શીંગડા સાથે દશ-દશ સોનામહોરો બાંધી દીધી, પછી ઘોષણા કરી કે "તમારામાં જે બ્રહ્મવેત્તા હોય તે આ ગાયોને લઈ જાય." પણ કોઈ બ્રાહ્મણ ગાયો લેવા તૈયાર થયો નહીં. કોઈ પણ આયોજન લુખ્ખું કરવું નહીં. કેટલીક વાર ધનાઢ્ય લોકો પોતાની વાહવાહ કરાવવા ભવ્ય આયોજનો કરતા હોય છે, પણ તેમાં બોલાવેલા કલાકારો, સંગીતકારો, સાહિત્યકારો કે વિદ્વાનોને લુખ્ખેલુખ્ખા વિદાય કરતા હોય છે અથવા સાવ નજીવી વસ્તુઓ આપીને વિદાય કરી દેતા હોય છે. આ યોગ્ય ન કહેવાય. આ તેમનું શોષણ જ કહેવાય. ભવ્ય મંડપ પાછળ, ડેકોરેશન પાછળ, લાઈટિંગ પાછળ, જાહેરખબરો પાછળ, જમણવાર પાછળ હજારો-લાખોનો ધૂમ ખર્ચ કરે, પણ જેના દ્વારા પોતાનો જયજયકાર થતો હોય તે કલાકારો કે વક્તાઓને ઠેંગો બતાવીને વિદાય કરી દેવાતા હોય છે. આ એક પ્રકારની અધમતા જ કહેવાય. આવું ન થવું જોઈએ. તેથી જનકરાજાએ પ્રત્યેક ગાયના શીંગડા ઉપર દ્વાદશ સોનામહોરો બાંધી હતી. ધનનું આકર્ષણ સદાકાળ સૌને રહ્યું છે. તેમાં કોઈ ભાગ્યે જ અપવાદરૂપ હોય, કારણ કે ધનથી કામ થાય છે. ધનથી સુખ-સગવડનાં સાધનો અને પ્રતિષ્ઠા મળે છે, એટલું જ નહીં, તેના હોવામાત્રથી મોટી હૂંફ અને આશ્વાસન મળે છે. તેથી ઋષિમાર્ગમાં ધનત્યાગ નથી, ધનનો સદ્દુપયોગ છે. ધનત્યાગી કરતાં ધનનો સદ્દુપયોગ કરનારો ઘણો મહાન છે. ઓછામાં ઓછું તે પરાશ્રિત જીવન તો નથી જીવતો ને?

ગાયો અને તેના શીંગડા ઉપર બાંધેલી સુવર્ણમુદ્રાઓનું આકર્ષણ તો સૌને હતું, પણ શરત હતી કે જે બ્રહ્મવેત્તા હોય તે જ આ ગાયોને ગ્રહણ કરે. બ્રહ્મવેત્તા ન હોવા છતાં ગાયોને લઈ જવાની હીનવૃત્તિ બ્રાહ્મણોમાં ન હતી. આ તેમનું 'મૉરલ' કહેવાય. ઘોષણા કર્યાને ઘણો સમય વીતી ગયો, પણ જ્યારે કોઈએ ગાયો ન લીધી ત્યારે સભામાંથી યાજ્ઞવલ્ક્ય ઊભા થવા અને પોતાના શિષ્ય સોમશ્રવાને આજ્ઞા કરી કેઃ

"સોમ્યોદજ સામશ્રવા ઇતિ...
"તે હ બ્રાહ્મણાશ્ચુ કુધુઃ...।"

જ્યારે સોમશ્રવા ગાયોને લઈને ચાલવા લાગ્યો ત્યારે બધા બ્રાહ્મણો કોપાયમાન થઈ ગયા અને યાજ્ઞવલ્ક્યને કહેવા લાગ્યા કે "તું મોટો બ્રહ્મવેત્તા થઈ ગયો છે? અમે કોઈએ ગાયો ન લીધી અને તું ગાયો લઈ જાય છે?"

સભામાં ભારે કોલાહલ થઈ ગયો. ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, વગેરે આવેગો પ્રાચીનકાળથી જ ચાલ્યા આવે છે અને તે મહાપુરુષોમાં પણ હોય જ છે, પણ તે જલદી પ્રગટ થતા નથી અથવા પ્રયત્નપૂર્વક તેમને દબાવી રાખવામાં આવતા હોય છે. બાકી બધા ગુણદોષો થોડાઘણા અંશોમાં સૌમાં હોય છે. ક્રોધિત થયેલા બ્રાહ્મણોની સામે જઈને હાથ જોડીને યાજ્ઞવલ્ક્ય બોલ્યાઃ

"નમો વયં બ્રહ્મિષ્ઠાય કુર્મો ગોકામા એવ વયં સ્મ ઇતિ..."

અર્થાત્ "જે બ્રહ્મિષ્ઠ હોય તેને તો અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. અમે તો માત્ર ગાયોના લોભિયા જ છીએ. તમે કોઈએ ગાયો ન લીધી તેથી મેં લઈ લીધી. ક્ષમા કરજો, ભૂદેવો!"

યાજ્ઞવલ્ક્યની આવી નમ્રતાભરી મીઠી વાણી સાંભળીને સભા શાંત થઈ ગઈ. ઉશ્કેરાયેલા સમૂહને શાંત કરવાનો આ રામબાણ ઉપાય કહેવાય. નમ્રતા બતાવો, ક્ષમા માગો, ભૂલોનો સ્વીકાર કરો, તો ટોળું ઠંડું થઈ જશે, પણ જો ગરમીની સામે ગરમી કરી તો ભડકો વધી જશે.

જનક આ બધું જોઈ અને સાંભળી રહ્યો હતો અને મનમાં ને મનમાં હસી રહ્યો હતો. વિદ્વાનો પણ ઈર્ષ્યા-દ્વેષ, ક્રોધથી મુક્ત હોતા નથી. પછી તો બ્રાહ્મણોમાં જે સૌથી મોટો વિદ્વાન હતો તે હોતાશ્વલ ઊભો થયો અને પ્રશ્ન પૂછ્યો કેઃ

"હે યાજ્ઞવલ્ક્ય! મૃત્યુને કેવી રીતે તરી શકાય છે?" અહીં મૃત્યુને તરવાનો અર્થ મૃત્યુભયથી મુક્ત થવાનો છે. મૃત્યુ તો સૌનું થવાનું જ છે, પણ પ્રાણીમાત્ર મૃત્યુથી ભયભીત રહે છે. તે ભયથી મુક્ત થવું તે જ મૃત્યુથી તરવાની વાત છે. જેના પ્રશ્નો બાકી રહી ગયા હોય તે શાંતિથી મરી શકતો નથી. જેના બધા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ ગયા હોય અને જેનું મન વૈરાગ્યથી ઈશ્વરપરાયણ થયું હોય તે જ મૃત્યુને તરી શકે છે. તે માટે જરૂરી છે ઈશ્વરશરણાગતિભરી ભક્તિ. શરણાગતભક્તિયોગથી મન પૂરેપૂરું રમી ગયું હોય તે જ મૃત્યુને તરી શકે છે. અશ્વલનો પ્રશ્ન પૂરો થયો. યાજ્ઞવલ્ક્યે બરાબર જવાબ આપ્યો.

હવે જારત્કારવ આર્તભાગ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રશ્ન પૂછે છે. "ગ્રહ કેટલા છે? અને અતિગ્રહો કેટલા છે?"

યાજ્ઞવલ્ક્ય જવાબ આપે છેઃ

પ્રાણો વૈ ગ્રહઃ સો અપાનેન અતિગ્રહેણ
ગૃહીતોઽપાનેન હિ ગન્ધાન્ જિઘ્રતિ ॥

પ્રાણ ગ્રહ છે તે અપાનગ્રહથી અતિગ્રહિત થઈને ગંધને સૂંઘે છે. આમ એક પછી એક આઠ ગ્રહ અને આઠ અતિગ્રહ બતાવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છેઃ

1. પ્રાણ – અપાન
2. વાણી – નામ
3. જિહ્વા – રસ
4. ચક્ષુ – રૂપ
5. શ્રોત્ર – શબ્દ
6. મન – કામ
7. હાથ – કર્મ
8. ત્વચા – સ્પર્શ

આ રીતે આઠ ગ્રહો અને આઠ અતિગ્રહો બતાવ્યા છે.

જારત્કારવ આર્તભાગે મૃત્યુસંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા. યાજ્ઞવલ્ક્યે બધાના જવાબ આપ્યા એટલે તે શાંત થઈને બેસી ગયો.

હવે ભુજ્યુ લાહ્યાયનિનો વારો આવ્યો.

ભુજ્યુનો પ્રશ્ન રોચક છે. તે કહે છે કે અમે મદ્રદેશમાં વિચરતા હતા ત્યાં કવિગોત્રોત્પન્ન પતંચલના ઘરે ગયા. તેની એક પુત્રી હતી તે

ગન્ધર્વથી ગ્રહિત હતી અર્થાત્ ગાંધર્વવર્ગનો કોઈ જીવાત્મા તેના શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થઈને રહેતો હતો. અમે તે દીકરીને પૂછ્યું કે "તું કોણ છે?" તો તેણે જવાબ આપ્યો કે "હું સુધન્વા આંગીરસ છું." અમે તેને પૂછ્યું કે "પરીક્ષિત ક્યાં રહ્યા હતા? એટલે, યાજ્ઞવલ્ક્ય! હું તમને પૂછું છું કે પરીક્ષિત ક્યાં રહ્યા?"

યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે જ્યાં અશ્વમેધ કરનારા જાય છે ત્યાં પરીક્ષિત ગયા છે. જવાબ સાંભળીને ભુજ્યુ શાંત થઈ ગયો.

હવે ઉષસ્ત ચાક્રાયણે પ્રશ્ન પૂછ્યો, "યાજ્ઞવલ્ક્ય, જે સાક્ષાત્ અપરોક્ષ બ્રહ્મ છે અને સર્વાન્તરાત્મા છે તે બતાવો." યાજ્ઞવલ્ક્યે તેનું સમાધાન કર્યું કે "આ દેહમાં જે બધી ક્રિયાઓ થઈ રહી છે તે જેના દ્વારા થઈ રહી છે તે અંતરાત્મા છે." જવાબ સાંભળીને ઉષસ્ત શાંત થઈ ગયો.

હવે કહોલ કૌષીતકિએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "આ જે સર્વાન્તર આત્મા છે તેનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય છે?" યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે "સંન્યાસી થવાથી થાય છે." "સંન્યાસી કોને કહેવાય?" તેના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે:

એતં વૈ તમાત્માનં વિદિત્વા બ્રાહ્મણા:
પુત્રૈષણાયાશ્ચ વિત્તૈષણાયાશ્ચ લોકૈષણા
યાશ્ચ વ્યુત્થાયાથ ભિક્ષાચર્યં ચરન્તિ...

અર્થાત્ જે પુત્રૈષણા, વિત્તૈષણા અને લોકૈષણાથી મુક્ત થઈને ભિક્ષાચરણથી જીવન નિભાવે તેને સંન્યાસી કહેવાય.

1. પુત્રૈષણા

"મારે ઘણા પુત્રો હોય અથવા ઘણા શિષ્યો હોય" તેવી ઇચ્છા - અપેક્ષા રાખે તેને પુત્રૈષણા અથવા શિષ્યૈષણા કહેવાય. પુત્ર તો બે-પાંચ જ હોય, પણ જેને સેંકડો-હજારો શિષ્યોનાં ટોળાં હોય, પાત્રકુપાત્રનો ભેદ કર્યા વિના જ જે બધાને શિષ્યો બનાવતા ફરે તેવા ગુરુલોકો સંન્યાસી ન કહેવાય. સાચા સંન્યાસીને શિષ્ય ન હોય, કદાચ હોય તો તે પોતાની મેળે આગ્રહ કરીને થયા હોય. સંન્યાસી ગુરુભાવથી મુક્ત હોય.

2. વિત્તૈષણા

ઘણો પૈસો મેળવવાની ઇચ્છાનું નામ વિત્તૈષણા કહેવાય. સાચા સંન્યાસીને ધનલોલુપતા ન હોય. જે લોકો ધન માટે ઉઘરાણાં કરતા ફરે છે અને હક્ક કરીને કે ત્રાગાં કરીને પૈસા વસૂલે છે. તેમને સંન્યાસી ન કહેવાય. સંન્યાસીને ધનલાલસા ન હોવાથી તે ધનવાનોના દાસ ન થઈ જાય. ધનલાલસાવાળા ધનવાનોના દાસ થઈ જતા હોય છે. તે ખુમારીથી જીવન નથી જીવી શકતા, એટલું જ નહીં, તે કડવું સત્ય બોલી પણ નથી શકતા. તેમને સંન્યાસી ન કહેવાય.

3. લોકૈષણા

લોકૈષણા સૌથી પ્રબળ છે. લોકોમાં મારી કીર્તિ થાય, મારો જયજયકાર થાય તેવી ઇચ્છાને લોકૈષણા કહેવાય છે. આવી લોકૈષણા પ્રબળ થાય તો પોતાની પ્રસિદ્ધિ માટે પોતે જ પોતાનો પ્રચાર કરતા ફરતા હોય છે. સાચા સંન્યાસીને આવી લોકૈષણા ન હોય. આપમેળે પ્રસિદ્ધિ થતી હોય તો થાય, પણ પોતે પોતાની પ્રસિદ્ધિ માટે ન તો પ્રયત્નો કરે, ન કરાવે.

આ ત્રણે પ્રકારની એષણાથી મુક્ત થઈને પછી જ સંન્યાસનું ગ્રહણ કરવાનું હોય. આ રીતે કૌષીતકિનું સમાધાન થયું.

આ રીતે બધા બ્રાહ્મણોના પ્રશ્નોનું સમાધાન થઈ ગયા પછી વાચક નવી ગાર્ગી ઊભી થઈને બોલી:

અથ હ વાચક્નવ્યુવાચ બ્રાહ્મણા ભગવન્તો હન્તા

હમિમં દ્વૌ પ્રશ્નૌ પ્રક્ષ્યામિ તૌ ચેન્મે વક્ષ્યતિ ન જાતુ
યુસ્માકમિમં કશ્ચિદ્ બ્રહ્મોદ્યં જેતેતિ પૃચ્છ ગાર્ગીતિ ॥1॥

ઘણુંઘણું પૂછ્યા પછી ગાર્ગીએ કહ્યું કે "હે પૂજનીય બ્રાહ્મણો, હવે હું યાજ્ઞવલ્ક્યને બે તીખા પ્રશ્નો પૂછું છું. જો આ બે પ્રશ્નોના જવાબ આવડશે તો તમે કોઈ યાજ્ઞવલ્ક્યને જીતી શકશો નહીં."

ગાર્ગીએ કહ્યું કે "કાશીદેશનો કે વૈદેહદેશનો ક્ષત્રિય પોતાના ધનુષ્ય ઉપર બે બાણ મૂકીને શત્રુઓની સામે ઊભો રહે તેમ હું પણ બે પ્રશ્નરૂપી બાણ લઈને તમારી સામે ઊભી છું." યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે "સારું, ગાર્ગી, પૂછ, ખુશીથી પ્રશ્નો પૂછ."

ગાર્ગીએ પૂછ્યું કે "ઉપર-નીચે-ચારે તરફ જે બધું જગત દેખાય છે, જે છે અને રહેવાનું છે તે શામાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે "આકાશમાં બધું ઓતપ્રોત છે."

ફરી ગાર્ગીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે "આકાશ શામાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો કે, "'અક્ષર'માં બધું ઓતપ્રોત છે." અક્ષર એટલે પરમેશ્વર, જેની આજ્ઞાથી સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો વગેરે બધાં પોતપોતાનું કામ કરે છે. આ અક્ષર જ સર્વોચ્ચ તત્ત્વ પરબ્રહ્મ પરમાત્માછે.

યાજ્ઞવલ્ક્યના ઉત્તરથી ગાર્ગીને સમાધાન થઈ ગયું તેથી તે શાંત થઈ ગઈ અને બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે "હે બ્રાહ્મણો, આ યાજ્ઞવલ્ક્યને નમસ્કાર કરો તો જ તમે મુક્ત થશો. આને તમે કોઈ પહોંચી નહીં શકો."

આ રીતે જનકની સભામાં યાજ્ઞવલ્ક્યનો વિજય થયો.

9-1-12

15
‘કતિ દેવા...’

બધા ધર્મોમાં ત્રણ વિભાગ હોય છેઃ 1. આચારવિભાગ, 2. ઉપાસનાવિભાગ અને 3. દર્શનવિભાગ. આ ત્રણે વિભાગો જેટલા સ્પષ્ટ અને સચોટ હોય તેટલો ધર્મ ગૂંચવાડા વિનાનો, સીધો હોય. જો આ ત્રણે વિભાગો અસ્પષ્ટ, પરસ્પર વિરોધી અને સૌથી વધુ તો પાળવામાં, માનવામાં કઠિન અને અંતે હાનિકારક થઈ જાય, તો ધર્મથી પ્રશ્નો ઉકેલાય નહીં પણ પ્રશ્નો ઊભા થાય. અત્યારે અહીં આપણે માત્ર ઉપાસનાવિભાગની જ ચર્ચા કરીશું.

હિન્દુધર્મમાં ઉપાસ્ય ક્ષેત્ર એકસરખું રહ્યું નથી. બહુ પ્રાચીનકાળમાં અનેક દેવોની પૂજા હતી, યજ્ઞો થતા અને યજ્ઞોમાં જુદાજુદા દેવોની ઉપાસના થતી રહેતી, જેમાંથી હવે અત્યારે ઘણા દેવો પ્રસ્તુત રહ્યા નથી. પછી બ્રહ્મવાદ આવ્યો. એક જ ‘સુપર’ શક્તિ પરમાત્માની ઉપાસના આવી, પણ તે વિદ્વાનો સુધી જ સીમિત રહી. ઉપનિષદોએ દેવો અને બ્રહ્મનું સમીકરણ કરીને સમીકરણ સાથેનો એકેશ્વરવાદ પ્રસ્થાપિત કર્યો. તે પછી શ્રમણોના પ્રભાવની પ્રતિક્રિયાસ્વરૂપ અવતારવાદ આવ્યો. દેવો અને બ્રહ્મ ગૌણ થઈ ગયાં. તેમની જગ્યાએ રામકૃષ્ણ વગેરે અવતારોની ઉપાસના થવા લાગી. અવતારોમાં ચોવીસમો અવતાર થવાનો બાકી હોવાથી ઉત્તરવર્તી કાળમાં ઘણા મનુષ્યોએ પોતાને ‘અવતાર’ ઘોષિત કરી દીધા! અને ત્યાંથી વ્યક્તિપૂજા શરૂ થઈ ગઈ. વ્યક્તિપૂજા એટલે કોઈ વ્યક્તિને ઈશ્વર તરીકે ઉપાસવી તે. સમાનાન્તર જે નિરાકારવાદી આત્મજ્ઞાની-માર્ગવાળા હતા તેમને ત્યાં ગુરુ જ સર્વોચ્ચ સ્થાને બેસી ગયા. એટલે ઈશ્વરપૂજાની જગ્યાએ ગુરુપૂજા સર્વોચ્ચ સ્થાને આવી ગઈ! ગુરુઓ ઘણા થયા એટલે સંપ્રદાયો – પંથો પણ ઘણા થઈ ગયા. ગુરુલોકોએ મરતાં પહેલાં પોતાના વંશને સર્વોચ્ચ સ્થાને બેસાડી દીધો, જેથી વંશપૂજા શરૂ થઈ. આમ ઉપાસ્યના ક્ષેત્રમાં વારંવાર પરિવર્તન થતું રહ્યું અને આજે પણ થઈ રહ્યું છે. આ કારણે પ્રજા વિભાજિત તો થઈ જ છે, સાથેસાથે વિખવાદથી ગૂંચવાઈ પણ ગઈ છે.

ઉપનિષત્કાળમાં પ્રશ્ન કેવી રીતે ચર્ચાયો અને છેવટે તેનું કેવી રીતે સમાધાન થયું તેની એક કથા આ પ્રમાણે છેઃ

રાજા જનક વિદેહીની સભામાં શાકલ્ય વિદગ્ધ નામના ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્યને પ્રશ્ન પૂછે છેઃ

“કતિ દેવા યાજ્ઞવલ્ક્યેતિ”

“હે યાજ્ઞવલ્ક્ય દેવો કેટલા છે?”

“ત્રયશ્ચ ત્રી ચ શતા
ત્રયશ્ચ ત્રી ચ
સહસ્રેત્યોયિતિ...”

અર્થાત્ ત્રણ અને ત્રણસો દેવો છે. પછી ત્રણ હજાર ને ત્રણ દેવો બતાવ્યા. આમ ત્રણ હજાર ત્રણસોને છ દેવો થયા.

પણ શાકલ્ય તો ફરી-ફરીને “કતિ દેવા” એવો પ્રશ્ન પૂછતો રહ્યો, તો જવાબ મળ્યોઃ તેત્રીસ દેવો. તેત્રીસ દેવો બતાવ્યા પછી ફરી પૂછવાથી કહ્યું કે “છ દેવો છે.” ફરી પાછું પૂછ્યું તો ત્રણ દેવ બતાવ્યા. પછી બે બતાવ્યા. પછી દોઢ દેવ બતાવ્યા અને છેવટે એક જ દેવ છે તેમ બતાવ્યું. આમ સંખ્યા ઘટતી ગઈ.

હવે પ્રશ્ન એ થયો કે આમાં સાચું શું? તો યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું કે

“ષામેતેસ હોવાચ મહિમાન એવૈ ત્રયસ્ત્રંશિત્વેવ દેવાઃ ॥

આ તો દેવતાઓનો મહિમા બતાવવા આવું કહ્યું છે. ખરેખર તો તેત્રીસ જ દેવો છે. તેમાં 8 વસુઓ, 11 રુદ્રો, 12 આદિત્ય અને ઇન્દ્ર

તથા પ્રજાપતિ મળીને 33 દેવો થાય છે.

વસુઓ આ પ્રમાણે છેઃ 1. અગ્નિ, 2. પૃથ્વી, 3. વાયુ 4. અંતરીક્ષ, 5. આદિત્ય, 6. દ્યુલોક, 7. ચંદ્રમા અને 8. નક્ષત્ર. આ આઠ વસુઓ છે. આ આઠ વસુઓમાં બધાં વસે છે, તેથી તેમને વસુ કહેવાય છે.

હવે રુદ્રની વાત કરે છે. જે રડાવે તેને રુદ્ર કહેવાય. દસ પ્રાણ અને 11મું મન – આ અગિયાર રુદ્રો છે. તે જ્યારે મરતી વખતે શરીરથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે સગાં-સંબંધીઓને રડાવે છે, તેથી તેમને રુદ્ર કહેવાય છે.

હવે બાર આદિત્યની વાત કરે છે. વર્ષના બાર મહિના એ જ બાર આદિત્ય છે. આ બાર મહિના બધાનું ગ્રહણ કરીને ચાલે છે તેથી તેમને આદિત્ય કહેવાય છે.

ઇન્દ્ર કોણ છે? 'સ્તનયિત્નુ' અર્થાત્ વિદ્યુત જ ઇન્દ્ર છે અને યજ્ઞ પ્રજાપતિ છે.

છ દેવગણ આ પ્રમાણે છેઃ 1. અગ્નિ, 2. પૃથ્વી 3. વાયુ, 4. અન્તરીક્ષ, 5. આદિત્ય અને 6. દ્યુલોક આ છ દેવગણ છે.

આ ત્રણ લોક તે ત્રણ દેવ છે અને અન્ન અને પ્રાણ આ બે દેવ છે. અને એ જ દોઢ દેવ પણ છે. અને જે ત્યત્ એ એક દેવ બ્રહ્મ કહેવાય છે. આ શરીર ધારણ કરનાર પુરુષ છે. અને તેનો દેવતા અમૃત છે. તેનું આયતન કામવાસના છે. તે હૃદયમાં રહે છે. તેનું મન જ્યોતિ છે, અર્થાત્ મનમાંથી પ્રગટ થાય છે. આ પુરુષ કામમય છે. તેની દેવતા સ્ત્રી છે. તેનું આયતન રૂપ છે, ચક્ષુ લોક છે અને મન જ્યોતિ છે અને સત્ય તેનો દેવતાછે.

એકાદશોપનિષદના કેટલાક મંત્રો અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને પ્રેરણાદાયી હોવાથી તેમના અર્થો સાથે ચિંતન કરીશું.

"ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં યત્કિંચ જગત્યાં જગત્ ।
તેન ત્યક્તેન ભુંજીથા મા ગૃધઃ કસ્યસ્વિદ્ધનમ્ ॥ ઈ.વા. 1

આ મંત્રમાં પાંચ બાબતો સ્પષ્ટ કરે છેઃ

1. પરમેશ્વર-રચિત વિશાળ જગત.

દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ, જ્ઞાત-અજ્ઞાત, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ બધા પ્રકારનું જગત પણ આપણી દૃષ્ટિએ અનંત છે. જે દેખાય છે, અનુભવાય છે તેના કરતાં હજારોગણું અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ જગત છે. એક પછી એક કરોડો-કરોડો બ્રહ્માંડો આ અન્તરીક્ષમાં વિદ્યમાન છે. એક તારાથી બીજા તારા સુધીની દૂરી હજારો – કદાચ લાખો પ્રકાશ-વર્ષની હશે તોપણ તે પછી પણ જગત સમાપ્ત થતું નથી. દ્રાક્ષની લૂમની માફક એક દાણા પછી બીજો દાણો શરૂ થાય છે. બે દાણા વચ્ચેની જે ગૅપ છે તેવી જ બે બ્રહ્માંડો વચ્ચેની ગૅપ છે. હજારો નિહારિકાઓ પછી પણ બ્રહ્માંડોનો અંત આવતો નથી. આવું જે ઈશ્વરરચિત બ્રહ્માંડ છે તેમાં વળી પાછું એક બીજું જગત છે.

2. યત્કિંચ જગત્યાં જગત.

અહીં જગતી અને જગત્ બંને શબ્દો પર્યાયવાચી હોવા છતાં બંનેમાં આકાશ-પાતાળનો ફરક છે. જગતી એટલે ઈશ્વરરચિત જગત્. સંસ્કૃત શબ્દ 'જગત્'નું સપ્તમી વિભક્તિનું રૂપ 'જગત્યાય્' થાય, માટે 'જગત્યાં' કહ્યું છે. આ જગતીમાં તારું રચેલું જે 'જગત્' છે તેના માટે "યત્ કિંચ જગત્યાં જગત્" કહ્યું છે. અર્થાત્ ઈશ્વરકૃત જગતમાં વળી પાછું જીવકૃત જગત પણ છે. જેમ કે સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રો, તારાઓ, પર્વતો, સાગરો વગેરે ઈશ્વરરચિત છે. તો મોટા બંધો, ભવનો, માર્ગો, વિમાનો, ટ્રેનો, કારો, તોપો, ટૅન્કો, વસ્ત્રો, બૂટ-ચંપલો વગેરે માનવરચિત જગત છે. આ થયું માનવરચિત સ્થૂલ જગત. પણ આ સિવાય બીજું માનવરચિત સૂક્ષ્મ જગત પણ છે, જેને આપણે ભાવનાત્મક જગત કહીશું. જેમ કે ઈશ્વરે તો નર-નારીની રચના કરી, પણ પછી માણસે તેમાં પતિજગત, પત્નીજગત, પુત્રપુત્રાદિજગત, કાકા-મામાજગત, મિત્ર-શત્રુજગતની રચના કરી. આ માનવીય જગત છે. તેને ઉપનિષદ 'જગતી'માં આવેલું જગત કહે છે. ઈશ્વરીય

જગત સૌના માટે સરખો પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ કે સૂર્ય, ચંદ્ર, સમુદ્ર, પર્વતો વગેરે. સૂર્ય કોઈને ઓછો અને કોઈને વધારે પ્રકાશ આપતો નથી. આમ ઈશ્વરીય જગત બહુ દુઃખદાયી નથી હોતું. કદાચ હોય તો સૌના માટે સરખું હોય છે. ગરમી સૌને સરખી લાગે. ઠંડી સૌને સરખી લાગે. આ ઈશ્વરીય જગત છે. ઈશ્વર કશો ભેદભાવ નથી કરતો.

પણ આ ઈશ્વરરચિત જગતમાં જે માનવરચિત જગત છે તે સૌનું અલગઅલગ છે. બધાં પિતા-માતા સરખાં નથી હોતાં તેમ જ બધાં પુત્રો-પુત્રીઓ પણ સૌને માટે સરખાં નથી હોતાં. આવું જ મિત્ર-શત્રુ, સગાં-સંબંધી વગેરે સૌને માટે પણ કહી શકાય. એક વ્યક્તિ એક માટે સુખદાયી હોય તો બીજા માટે દુઃખદાયી હોય. કેટલાંક પ્રિય લાગે છે તો કેટલાંક અપ્રિય લાગે છે. આને જીવજગત કહેવાય. આવું જે જીવજગત છે તેને ઈશ્વરીય ભાવનાથી આચ્છાદિત ઢાંકી દે એને 'ઈશાવાસ્યમ્' કહેવાય. જેમ કોઈ સ્થૂલ પદાર્થને લાલ વસ્ત્રથી ઢાંકો તો લાલ દેખાય, લીલા વસ્ત્રથી ઢાંકો તો લીલો દેખાય. વસ્ત્રનો જેવો રંગ હોય તેવો તે દેખાય. ભર્તૃહરિને એક સમયે આખું જગત નારીમય દેખાતું હતું. પણ પિંગલાએ બેવફાઈની લાત મારી તો કપડું ખૂલી ગયું. હવે તેને ધિક્કારાત્મક વૈરાગ્ય ચઢ્યો. તેના વ્યક્તિગત જગતનો રંગ બદલાઈ ગયો. નારીધિક્કાર પ્રભુભક્તિ તરફ વળ્યો અને તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા પછી પૂરું જગત ઈશ્વરમય થઈ ગયું. કપડું બદલાઈ ગયું. પહેલાં જે વાસનામય દૃષ્ટિ હોવાથી જગત નારીમય દેખાતું હતું તે હવે ઈશ્વરમય ભાવના થવાથી ઈશ્વરમય જગત થઈ ગયું. આ વ્યક્તિગત જગત કહેવાય.

માનો કે સૂર્ય અગ્નિનો ગોળો છે તે સાચું છે, પણ હવે તમને તેમાં ઈશ્વરીય ભાવના થઈ ગઈ એટલે સૂર્ય હવે સૂર્યનારાયણ થઈ ગયો. રંગ બદલાઈ ગયો. આ ભાવનાત્મક દૃષ્ટિ છે. પેલો વાસ્તવિક રંગ કહેવાય. વૈજ્ઞાનિકને વાસ્તવિક રંગ દેખાય છે, પણ ભક્તને શ્રદ્ધાને કારણે ભાવનાત્મક રંગ દેખાવા લાગ્યો. આ વ્યક્તિગત જગત કહેવાય.

આવું જ માણસ-માણસ વચ્ચે પણ છે. શત્રુ માનો તો શત્રુ દેખાય અને મિત્ર માનો તો મિત્ર દેખાય. વિશાળ દુનિયામાં તમારી પણ એક અલગ દુનિયા છે. તે તમારી દુનિયાને ઈશ્વરભાવથી આચ્છાદિત કરી દો તો બધામાં ભગવાન દેખાવા લાગશે. શત્રુ પણ ભગવાન જેવો દેખાશે. આ ભાવનાત્મક જગત છે.

વ્યક્તિગત જગતના મુખ્ય બે રંગ છેઃ રાગ અને દ્વેષ. બંને જરૂરી છે. તેનાથી જીવનવ્યવહાર ચાલે છે. પણ ખોટી જગ્યાએ રાગ થાય કે ખોટી જગ્યાએ દ્વેષ થાય તો તે હાનિકારક છે. પોતાનાં પતિ કે પત્નીમાં રાગ હોવો જ જોઈએ, પણ પરપત્ની કે પરપતિમાં રાગ થાય તો તે હાનિકારક થઈ જાય. પોતાનાં બાળકોમાં રાગ હોવો જ જોઈએ, પણ પારકાં બાળકો પ્રત્યે દ્વેષ થઈ જાય તો હાનિ થાય. પણ જો પોતાનાં અને પરાયાં બધાં બાળકો પ્રત્યે ઈશ્વરભાવ થઈ જાય તો બધામાં ઈશ્વરની અનુભૂતિ થવા લાગે.

ઉપનિષદ આ જ તત્ત્વ કહે છેઃ તારા વ્યક્તિગત જગતને ઈશ્વરભાવનાથી ઓતપ્રોત કરી દે.

3. હવે ત્રીજી આજ્ઞા કરે છેઃ

"તેન ત્યક્તેન ભુંજીથાઃ ।"

જે કાંઈ વ્યક્તિગત જગત પ્રાપ્ત થયું છે તેને ત્યાગપૂર્વક ભોગવ. અહીં ત્યાગી દેવાની વાત નથી. ત્યાગી દેનારા ત્યાગમાર્ગી થઈ ગયા. ગૃહ, પત્ની, પરિવાર ત્યાગીને યતિ થઈ ગયા. કેટલાકે તો વસ્ત્રો પણ ત્યાગી દીધાં. આ ત્યાગમાર્ગ બન્યો. શ્રુતિ અહીં ત્યાગવાનું નથી કહેતી પણ ભોગવવાનું કહે છે. સંસ્કૃતમાં 'ભુંજીથાઃ'નો અર્થ થાય છે – ભોગવ. આજ્ઞા કરે છે. આ ઋષિમાર્ગ કહેવાય. જે કાંઈ ભોગો તને પ્રાપ્ત થયા છે તેને ત્યાગપૂર્વક ભોગવ. ત્યાગીને ભાગી ન છૂટ. ત્યાગપૂર્વકનો અર્થ લે – સંયમપૂર્વક, ભગવદ્ભાવનાથી ભોગવ. જેમ કે ભોજન તૈયાર થયું છે. હવે તેના ઉપર તૂટી ન પડ, પણ પહેલાં ભગવાનને ધરાવ, થાળ કર. ભગવાનનો ભોગ તારા માટે થાળ થઈ જશે. પછી ભોગવ તો તે પ્રસાદ થઈ જશે. પતિ કે પત્નીનો ત્યાગ ન કર, પણ તેમાં દિવ્યભાવના કર. આ નારાયણ કે નારાયણી છે, તે મને જીવન આપવા માટે પતિ કે પત્ની બની છે. તેમાં અકરાંતિયા થઈને તૂટી પડવાનું ન હોય, પણ સંયમપૂર્વક એકબીજાને સંતોષ

આપવાનો હોય. આવો ભોગ પણ પ્રભુપ્રસાદ જ થઈ જશે. ત્યાગીને ભાગ નહીં પણ જાગીને ભોગવ. ત્યાગીને ભોગવીશ તો ભોગ પણ ઔષધ કે પછી પ્રસાદ થઈ જશે. પરિણામસ્વરૂપ તારા ઘરમાં નવી બાળસૃષ્ટિ ઊભી થશે, જેનાથી તમે બંને ધન્યધન્ય થઈ જશો. યાદ રાખોઃ આ ઋષિમાર્ગમાં સ્થૂલ ત્યાગ નથી. શ્રુતિ આજ્ઞા કરે છે કે "ભોગવ", પણ શરત મૂકે છે કે ત્યાગપૂર્વક ભોગવ.

"મા ગૃધઃ કસ્ય સ્વિદ્ ધનમ્ ॥"

છેલ્લો ઉપદેશ કે આજ્ઞા કરે છેઃ 'મા ગૃધઃ' અર્થાત્ ઘણી તૃષ્ણાઓ ન કર. ભોગમાર્ગમાં જો સંતોષ ન હોય તો રોજ નવાનવા ભોગો મેળવવાની ઇચ્છા થાય. રોજ નવી નારી અને નવો નર જોઈએ – અને તે પણ કાયમ માટે. આવું કરનાર તન-મન-ધનથી – બધી રીતે બરબાદ થઈ જતો હોય છે. તેને શાંતિ નથી મળતી. તે થાકી જતો હોય છે અને ઘોર અશાંતિ ભોગવતો હોય છે. તેથી કહે છે કે "મા ગૃધઃ" – બહુ તૃષ્ણા ન કર. સંતોષ કર. જે છે, જેવું છે તેમાં મન મનાવી લે. તો સુખી થઈશ. શાંતિ મળશે. ભોગત્યાગીને શાંતિ નથી હોતી, કારણ કે ભોગોના આવેગો તેને હચમચાવતા રહે છે. આંધીની માફક આવીને બધું ઝકઝોરી નાખી રમણભમણ કરી નાખે છે. આવી જ રીતે અતિભોગીને પણ શાંતિ નથી હોતી. હડકાયા કૂતરાની માફક તે ગમે ત્યાં બટકાં ભરતો ફરે છે. આ બંને માર્ગ દુઃખદાયી અને અશાંતિના છે. સાચો માર્ગ તો ઋષિમાર્ગ છે. ધર્મ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોને સંયમથી ભોગવ. તૃપ્તિ થશે અને સુખશાંતિ પણ મળશે. આમ કરવામાં હેતુ આપે છેઃ

"કસ્યસ્વિદ્ ધનમ્ ।"

અર્થાત્ આ ધન (ભોગ) કોનું થયું છે? અર્થાત્ કોઈનું થયું નથી. ધન શબ્દ ભોગનું ઉપલક્ષણ છે. જેમ ઘણું ધન સંચિત કરે પણ વાપરી ન શકે, એવું ને એવું મૂકીને મરી જાય, તો હવે તે ધન કોનું? આવી જ રીતે ઘણા ભોજ્ય પદાર્થો ભેગા કરે પણ ભોગવી ન શકે તો તે સંચય શા કામનો? કોઈને ઘણી પત્નીઓ – ઉપપત્નીઓ છે, પણ તે ભોગવી શકતો નથી. બહાર પ્રવાસમાં જ રહ્યા કરે છે, તો હવે આ પત્નીઓ કોની? એક પત્નીને પણ પૂરેપૂરી ભોગવી શકાતી નથી તો હજારોની તો વાત જ શી કરવી? એટલે શ્રુતિ કહે છેઃ "કસ્યસ્વિદ્ ધનમ્" આ ધન – આ ભોગો કોના થયા છે? પરમેશ્વરે બહુ કૃપા કરી ને સ્ત્રીને ગર્ભકાળ આપ્યો, જેથી તેને અને પુરુષને વિશ્રાન્તિ મળે. પણ માનો કે ગર્ભકાળ જ ન હોત તો ભોક્તા ઘસાઈને મરી જ જાત. તેથી સંતોષ કરવા કહ્યું.

એક બીજી વાત પણ ધ્યાન દેવા જેવી છે. ધન અને ભોજ્ય પદાર્થો ધર્મથી મળ્યા હોય તો-તો ઠીક, પણ જો ગૃધા વધી જાય તો ધર્મવિરોધી ધન અને ભોગો પડાવી-પડાવીને ઢગલો કરવામાં આવે. તો-તો પાપ જ કહેવાય. પાપ અને શાંતિ-સુખ સાથે ન રહે. પડાવેલું ધન કે પડાવી લીધેલા ભોગો ભય-ચિંતા વિનાના ભાગ્યે જ હોય. આ રીતે તેનાં માઠાં પરિણામ પણ આવે. માટે કહ્યું છે કે આવું ધન અને ભોગો કોઈનાં થયાં નથી કે થવાનાં પણ નથી, માટે ધર્મ પ્રમાણેના ભોગોને સંયમપૂર્વક પ્રભુપ્રસાદ સમજીને ભોગવ.

નિતાંત ભોગત્યાગીઓ એવી દલીલો કરતા રહે છે કે ભોગોનું સુખ ક્ષણિક હોય છે, કાયમી નથી હોતું, માટે તેમનો સદંતર ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. આ વાત વિવેકયુક્ત નથી. ભોગોનો સદંતર ત્યાગ શક્ય જ નથી. ત્યાગનારને તે વધારે વળગે છે. એક નહીં તો બીજી રીતે પણ વળગે છે. જરૂર અને સુખ તો હંમેશાં ક્ષણિક જ હોય. સુખ કદી નિત્ય નહીં. નિત્યસુખની ધારણા-માત્ર છે. તેમાં વાસ્તવિકતા નથી હોતી. જો સુખ નિત્ય થઈ જાય તો સુખ સુખ જ ન રહે. નિત્ય-પ્રાપ્તની કશી કિંમત નથી હોતી. અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિનું જ સુખ હોય છે. સુખ ક્ષણિક છે એટલે તે વારંવાર પ્રાપ્તવ્ય છે. એક વારના ભોજનથી નિત્ય-તૃપ્તિ થઈ જાય. ક્ષણિકતા અભિશાપ નથી, કલ્યાણકારી છે. જો સુખ નિત્ય હોય તો દુઃખ પણ નિત્ય જ થઈ જાય, કારણ કે મોટા ભાગનાં સુખો તો દુઃખનિવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થતાં હોય છે. ભૂખ-તરસનું દુઃખ ન હોય તો ભોજનાદિનું સુખ પણ ન હોય, માટે ઈશ્વરભાવનાથી જીવરચિત જગતને આચ્છાદિત કરીને ત્યાગપૂર્વક અર્થાત્ સંયમપૂર્વક ભોગો ભોગવતો રહે. ભોગોની અતિગૃધા ન કર, કારણ કે ધન અને ભોગો કાયમી રહેતા નથી – એવો ભાવ છે.

11-1-12

16
કર્મ

પ્રત્યેક ધર્મમાં સૌથી મહત્ત્વની વસ્તુ કર્મ હોય છે. ખરેખર તો કર્મ દ્વારા જ ધર્મ પ્રગટ થાય છે. કર્મ પુણ્ય બને છે અને કર્મ પાપ પણ બને છે. જોકે પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા સૌ-સૌની અલગ-અલગ હોય છે. તોપણ તે કર્મ-આધારિત હોય છે.

આપણે ત્યાં કર્મની ચાર સ્થિતિઓ હોય છેઃ 1. આવેગ-કર્મ, 2. કર્મકાંડ-કર્મ 3. કર્તવ્ય-કર્મ અને 4. પરમાર્થ-કર્મ.

1. આવેગ-કર્મ

પરમેશ્વરે જીવમાત્રમાં આવેગો મૂક્યા છે, જેથી જીવને આવેગ પૂરા કરવા કર્મો કરવાં જ પડતાં હોય છે. જેમ કે ભૂખ-તરસ, નિદ્રા, મળ-મૂત્ર-વિસર્જન, મૈથુન વગેરે. આ બધાં આવેશ-કર્મો છે. તમારી ઇચ્છા હોય કે ન હોય, આ આવેગો તમારી પાસે કર્મ કરાવતા જ હોય છે. આવેગોને જીવાત્મા અમુક હદ સુધી રોકી શકે. આ તેનો સંયમ કહેવાય. પણ આવેગોને સદંતર ન રોકી શકાય. જે લોકો સદંતર રોકવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેને નિગ્રહમાર્ગ કહેવાય. આવેગોને સમયમર્યાદામાં રોકવામાં આવે તો તેને 'સંયમમાર્ગ' કહેવાય. ઋષિઓનો સંયમમાર્ગ છે, નિગ્રહમાર્ગ નથી. આખો દિવસ ખા-ખા ન કરાય. સમય પ્રમાણે જ આહારાદિ લેવાય તે સંયમમાર્ગ છે. સંયમમાર્ગમાં ઇન્દ્રિયોને કઠોરતાથી દબાવવાની નથી હોતી, પણ સમયમર્યાદામાં સંતોષવાની હોય છે, જે કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. દબાવેલી ઇન્દ્રિયો દબાવેલી નાગણ જેવી ફૂંફાડા મારતી રહે છે તેથી અશાંતિ થાય છે. જો જરાક મોકો મળે તો દબાવનારને ડંખ મારી દેતી હોય છે, જે વિનાશકારી બની શકે છે. તેથી તે કલ્યાણમાર્ગ ન કહેવાય.

2. કર્મકાંડ-કર્મ

પ્રત્યેક ધર્મમાં થોડાંઘણાં કર્મકાંડો તો રહેતાં જ હોય છે, જેમને ધાર્મિક કર્મો પણ કહી શકાય. જેમ કે ધર્મભાવનાથી સ્નાન કરવું. સંધ્યાવંદન, પાઠ-પૂજા, હોમ-હવન, તીર્થયાત્રા, વ્રત-તપ-ઉપવાસાદિ બધાં ધર્મપ્રેરિત કર્મકાંડ હોય છે. જેને ધર્મ નથી હોતો તેને કર્મકાંડ પણ નથી હોતાં. કર્મકાંડનો આધાર શ્રદ્ધા હોય છે. જેને શ્રદ્ધા જ નથી હોતી તેને કર્મકાંડ પણ નથી હોતાં. પશુ-પક્ષીઓને કોઈ કર્મકાંડ હોતાં નથી. તે આહાર-નિદ્રા-મૈથુન સુધી જ સીમિત રહેતાં હોય છે. પશુ-પક્ષીઓને શ્રદ્ધા નથી હોતી તેથી તેમને અશ્રદ્ધા પણ નથી હોતી. અશ્રદ્ધા નકારાત્મક હોય છે, અર્થાત્ "હું આ નથી માનતો" તેવો નકાર હોય છે. તે પશુ-પક્ષીઓ વગેરેમાં નથી હોતો. તે કુદરત-પ્રેરિત સહજ જીવન જીવતાં હોય છે, પણ માનવજીવન શ્રદ્ધાપ્રેરિત હોય છે, તેથી માનવ અનેક પ્રકારનાં કર્મકાંડો કરતો રહે છે. જે ધર્મમાં કર્મકાંડોનો અતિરેક હોય તે વધુ ભારરૂપ બની જતો હોય છે. તેમાં વિધિ-નિષેધનું પ્રમાણ પણ વધુ હોય છે તેથી ચુસ્તતા અને કટ્ટરતા પણ વધુ હોય છે. વધુપડતા કર્મકાંડી લોકો સહિષ્ણુ નથી હોતા. તે હળવાશથી જીવન જીવી શકતા નથી. તો બીજી તરફ કશાં જ કર્મકાંડ નહીં કરનારા લાંબા ગાળે સ્વચ્છંદી પણ થઈ શકે છે. જીવનમાં કશો જ વિધિ-નિષેધ ન હોય તો માણસ મનમુખી થઈ જાય છે, જે વિનાશકારી થઈ શકે છે.

કર્મકાંડમાં ફળેચ્છાની પ્રધાનતા હોય છે, અર્થાત્ આ કરો તો ફળ મળે. જીવાત્માને ફળ જોઈતાં હોય છે. જે ફળ પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત થઈ શકતાં નથી, તે ફળ કોઈ ને કોઈ કર્મકાંડથી પ્રાપ્ત થવાની લાલચ હોય છે, તેથી કર્મકાંડ તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ વધુ રહેતી હોય છે. ફળેચ્છા હોય જ નહીં તો કર્મકાંડ ઓછાં થઈ જાય. નિત્યકર્મો ફળેચ્છા વિનાનાં હોય છે.

3. કર્તવ્ય-કર્મ

ત્રીજાં કર્તવ્ય-કર્મો હોય છે, અર્થાત્ પ્રત્યેક મનુષ્યની કાંઈક જવાબદારીઓ રહે છે. જીવન જવાબદારી વિનાનું હોય જ નહીં. જવાબદારીઓ જીવનને વ્યવસ્થિત કરે છે, મારે આ કરવું જ જોઈએ.' 'મારાથી આવું ન થાય' – એમ વિધિ-નિષેધભરી જવાબદારીઓ

હોય છે. તેને કર્તવ્ય-કર્મ કહેવાય. જેમ કે સંતાનોનો ઉછેર, પરિવારનું ભરણપોષણ, પત્નીની રક્ષા અને તેની યોગ્ય આકાંક્ષાઓનું પૂરણ કરવું, શરીરના આરોગ્ય માટે આહારાદિ કરવાં વગેરે કર્તવ્યો છે, તે કરવાં જ જોઈએ. કર્મત્યાગ તો કદાચ હોઈ શકે, પણ કર્તવ્યત્યાગ તો હોય જ નહીં. જે લોકો કર્તવ્ય જવાબદારીઓ ત્યાગીને ત્યાગમાર્ગ ગ્રહણ કરે છે તે અંતે તો ધર્મત્યાગી જ થયા કહેવાય, કારણ કે કર્તવ્ય અને ધર્મ એક જ છે. કર્તવ્યનું ક્ષેત્ર ઘણું વ્યાપક હોય છે. રાષ્ટ્ર માટે યુદ્ધ કરવું એ પણ કર્તવ્ય છે. પરિવારરક્ષા અને સ્વરક્ષા માટે જરૂર પડે તો હિંસા કરવી એ પણ કર્તવ્ય જ કહેવાય. જો ન કરો તો કર્તવ્યભ્રષ્ટ થયા કહેવાઓ. કર્તવ્યત્યાગીઓ ગમે તેટલા ત્યાગી હોય તોપણ અંતે તો તે કર્તવ્યભ્રષ્ટ થઈને ધર્મત્યાગી જ થઈ જતા હોય છે. આવો ધર્મત્યાગ પ્રજાનું ધારણ ન કરી શકે. માટે કર્તવ્યકર્મો તો ત્યજાય જ નહીં. તે તો કરતા જ રહેવું પડે.

4. પરમાર્થ-કર્મ

પરમાર્થ-કર્મ એટલે પરનું હિત કરવા માટે કરાયેલાં કર્મો. જેમ કે ભૂખ્યાંને જમાડવાં, રોગીને દવા આપવી, અનાથોને આશ્રય આપવો, શિક્ષણ આપવું, સંસ્કાર આપવા, રોજી આપવી, વગેરે અન્ય લોકો માટે થનારાં કર્મો જ પરમાર્થ-કર્મ કહેવાય. જે વધુમાં વધુ પરમાર્થ-કર્મો કરતો રહે તે સંત કહેવાય. જેના જીવનમાં પરમાર્થ-કર્મો હોય જ નહીં તે ગમેતેટલો ત્યાગી હોય તોપણ તેને સંત ન કહેવાય. બહુબહુ તો સાધુ કહેવાય. ભારતમાં સાધુઓ તો ઘણા છે, પણ સંતો ઓછા છે. બાહ્ય ત્યાગ વિના પણ સંત થઈ શકાય. ભલે પત્ની હોય, પરિવાર હોય, નોકરીધંધો હોય, ખેતીવાડી હોય, તોપણ જે લોકો પરહિત કરનારાં પરમાર્થી કર્મો કરે છે તે સંત છે. ઋષિ અને સંતો સપારિવારિક જીવન જીવતા હોય છે. તેમના માટે બાહ્ય ત્યાગ જરૂરી નથી. બાહ્ય દેખાવ જેટલો ઓછો હોય તેટલો સંતભાવ વધુ ખીલતો હોય છે.

આમ આ ચાર પ્રકારનાં કર્મો જીવન સાથે વણાયેલાં હોય છે. આ બાબતમાં ‘ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ’ બહુ જ સ્પષ્ટ છે. તેનો આ અતિપ્રસિદ્ધ મંત્ર સ્પષ્ટતા કરે છેઃ

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં સમાઃ ।
એવં ત્વયિ નાન્યથેતોઽસ્તિ ન કર્મ લિપ્યતે નરે ॥ 2 ॥

હે ભાઈ, કર્મ કરતાં-કરતાં સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા રાખ. આ રીતે કર્તવ્ય-કર્મો કરતાં જીવન જીવનારને કર્મ લેપાયમાન થતાં નથી, અર્થાત્ કર્તવ્ય-કર્મો અને પરમાર્થ-કર્મો જરૂર કરવાં જોઈએ. તેમનો ત્યાગ ન હોય.

આ મંત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે કર્તવ્ય-કર્મો કરતા રહેવાની આજ્ઞા છે અને સો વર્ષ જેવું લાંબું જીવન જીવવાની પણ પ્રેરણા છે. જીવન વ્યર્થ નથી પણ સાર્થક છે. જો વ્યક્તિ કર્તવ્યપરાયણ થઈને જીવન જીવતી રહે તો તે ધન્યજીવન થઈ શકે છે. જે લોકો મોક્ષ કે અધ્યાત્મના નામે કર્તવ્ય- કર્મોનો ત્યાગ કરાવે છે, તે યોગ્ય નથી. કર્તવ્ય-કર્મોનો ત્યાગ કરીને વ્યક્તિ પરાશ્રિત જીવન જીવતી થઈ જતી હોય છે. તેથી કર્તવ્ય-કર્મો તો કરવાં જ જોઈએ. કર્તવ્યકર્મોની સાથેસાથે જો પરમાર્થ-કર્મો પણ થતાં રહે તો જીવન ધન્યધન્ય થઈ જાય. આવી વ્યક્તિનાં કર્મો તેને લિપ્ત થતાં નથી, અર્થાત્ દુઃખદાયી થતાં નથી. કર્મનો પણ આનંદ હોય છે. કર્મ કરવાથી પણ આનંદ અનુભવાય છે, જેને સત્કર્માનંદ કહેવાય. આવાં સત્કર્મોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારને મોટાંમોટાં કર્મકાંડો કે ધ્યાન-સમાધિ જેવી પ્રક્રિયા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. કર્મ જ ઉપાસના બની જાય છે!

13-1-12

17
વિદ્યા અને અવિદ્યા

જીવનની મુખ્ય ત્રણ ધારાઓ છેઃ અધ્યાત્મવાદ, ભૌતિકવાદ અને ઉભયવાદ. કેટલાક લોકો કોરા અધ્યાત્મવાદી હોય છે. તે માત્ર આત્મા અને પરલોકમાં જ રસ ધરાવે છે. અહીં સુધી તો કદાચ ઠીક, પણ આમાંના કેટલાક તો ભૌતિકવાદના અને આ લોકના સખત વિરોધી હોય છે. તેમનો રસ અધ્યાત્મવાદની સ્થાપનામાં જેટલો હોય છે તેથી વધારે ભૌતિકવાદ અને આ લોકનો વિરોધ કરવામાં વધારે હોય છે. ભૌતિકવાદ અને આ લોકનો વિરોધ બે રીતે કરાય છેઃ એક તો તે મિથ્યા છે. તેની સત્તા જ નથી. માત્ર આત્માની જ સત્તા છે. તેથી આ લોક અને ભૌતિકતા સ્વપ્નવત્ હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવાનો. બીજી રીત એવી છે કે ભૌતિકતા અને આ લોક છે તો ખરાં, મિથ્યા નથી, પણ બધું ક્ષણિક છે, નાશવાન છે અને દુઃખદાયી છે, માટે આ લોક અને ભૌતિકવાદનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લઈને પરલોકની પ્રાપ્તિ માટે સાધના કરવી જોઈએ. પરલોકની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ લોકનો ત્યાગ જરૂરી છે. એટલે આ લોકનાં મોહ ઉપજાવનારાં બધાં તત્ત્વોનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લઈ લેવી જોઈએ. મોહ ઉપજાવનારાં મુખ્યતઃ બે તત્ત્વો છેઃ 1. ધન અને 2. સ્ત્રી. અર્થાત્ કાંચન અને કામિની. આ બંનેનો ત્યાગ કરી દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જરૂરી છે. કદાચ કોઈ સ્ત્રીને પરણી ચૂક્યા હો તોપણ તેનો ત્યાગ કરી પરલોક અને આત્માનું કલ્યાણ કરી લેવું જોઈએ. પત્ની તો વારંવાર અનેક જન્મોમાં મળશે, પણ આ માનવજન્મ વારંવાર નહીં મળે. માનવજન્મની સાર્થકતા આત્માનું કલ્યાણ અને મોક્ષ મેળવવામાં જ છે. આવી ધારણા દૃઢ કરાવી ત્યાગ-વીતરાગ-મય જીવન જીવવાનો આદર્શ પૂરો પાડે છે. આ કોરો અધ્યાત્મવાદ અથવા અધ્યાત્મમાર્ગ કહેવાય.

બીજો કોરો ભૌતિકવાદ છે. આ લોકોનું કહેવું છે કે આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ જ નથી. બધું ભૌતિક જગત છે અને પરલોક જેવી પણ કોઈ વસ્તુ જ નથી. જે છે તે બધું અહીં જ છે, એટલે અહીંનાં બધાં સુખો મન ભરીને ભોગવી લો. મર્યા પછી કશું જ નથી. બધાં સુખો ભૌતિક સુખ-સગવડોથી પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ઘણી સગવડો વધારો અને વસાવો, ખૂબ ધન કમાઓ અને ખૂબ વાપરો. સ્ત્રી વિના જીવન ધૂળ બરાબર છે, એટલે જીવનમાં સ્ત્રી તો હોવી જ જોઈએ. કાંચન-કામિનીનો ત્યાગ નહીં, પણ વધુમાં વધુ કાંચન પ્રાપ્ત કરો અને વધુમાં વધુ સ્ત્રીઓને ભોગવો. પાપ-પુણ્ય જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. સરકારી કાયદાથી જે અપરાધ થાય તે જ પાપ કહેવાય. તે સિવાય કોઈ પાપ નથી. અને પુણ્ય તો છે જ નહીં. ગંગાસ્નાન, તપ-તીર્થ કરવાથી કશું પુણ્ય મળતું નથી. વ્રત-ઉપવાસ કરીને શરીરને પીડા ન આપો. શરીર સૂકવી નાખવાથી કશું મળતું નથી. આ તો મિથ્યા ધારણા છે – ભ્રમ છે. આ ભ્રમમાંથી બહાર નીકળો અને ખૂબ ખાઓ, પીઓ અને ખૂબ ભોગવો. આ જ ખરું સુખ છે. મિથ્યા અને કાલ્પનિક પરલોકનાં સુખો માટે આ લોકને ન બગાડો. આ લોકને સુધારો અને સુખી થાઓ. કદાચ સુખનું મૂળ ધન ન હોય તો દેવું કરો. ધન સુખનું મૂળ છે, કારણ કે તેનાથી બધી સુખ-સગવડની સામગ્રી ખરીદી શકાય છે. ધન હોય તો સ્ત્રીસુખ પણ મેળવી શકાય, માટે ધન કમાઓ. દેવું કરીને પણ ધન મેળવો. મૃત્યુ પછી કોઈને કશું આપવાનું રહેતું નથી, કારણ કે શરીર તો ભસ્મીભૂત થઈ જશે. બાકી કશું રહેવાનું નથી, માટે કોઈને કશું ચૂકવવાનું રહેતું નથી. મજા કરો, આનંદ લૂંટો. જે છે તે બધું અહીં જ છે. આ લોકને સિદ્ધ કરો. પરલોક સુધારવા માટે જે લોકો આ લોકને બગાડે છે અર્થાત્ કાંચન-કામિની તથા સુખ-સગવડોનો ત્યાગ કરે છે, તે મૂર્ખા છે, દયાને પાત્ર છે. આ લોકને ધૂળધાણી કરીને કાલ્પનિક મિથ્યા પરલોકને સુધારવા માટે ત્યાગી-વીતરાગી થઈને રખડતા-ભટકતા ફરે છે તે હાથની મીઠાઈ ફેંકી દઈને કોણીનો ગોળ ચાટવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આખી જિંદગી લાખ તપ-વ્રત-ઉપવાસ કરીને મરી જાય તોપણ કદી કોણી સુધી મોઢું પહોંચવાનું જ નથી. આ લોકો સુખદ્રોહી છે. સુખદ્રોહ એટલે જીવનદ્રોહ. જીવનદ્રોહીને જીવન ન મળે. તે બધા જીવન ખોઈ બેસતા હોય છે. સુખની આડે આવનારા પ્રત્યેક ધાર્મિક – સામાજિક નીતિનિયમોને ફેંકી દો. જે જીવનમૂલ્યો જીવનને ધમરોળતાં હોય તેવાં જીવનમૂલ્યોને બોજ સમજીને ફેંકી દો. જેને જે કહેવું હોય તે કહે. મસ્તીમાં રહો અને ખૂબ સુખ ભોગવો. લગભગ કોરા ભૌતિકવાદની આવી ધારણા હોય છે.

આ બે અંતિમવાદોથી ભિન્ન ઉપનિષદોનો ત્રીજો માર્ગ છે, જેમાં અધ્યાત્મવાદ અને ભૌતિકવાદ બંનેનો મેળ કરાવ્યો છે. જુઓ, આ મંત્ર વિચારણીય છે –

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્વેદોભયં સહ ।
અવિદ્યયા મૃત્યું તીર્ત્વા વિદ્યયામૃતમશ્નુતે ॥ 11 ॥

હે ભાઈ, વિદ્યા અને અવિદ્યા બંનેને એકસાથે જાણજે. અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જવાનું અને વિદ્યાથી અમૃતત્વનું પાન કરવાનું.

આ મંત્રમાં વિદ્યા અને અવિદ્યા એમ બે શબ્દો પ્રયોજાયા છે અને તે બંનેને એકસાથે જાણવાનો આદેશ કરાયો છે. વિદ્યા તો ઠીક, પણ અવિદ્યાને પણ જાણવાની શી જરૂર? અને વળી પાછું કારણ આપ્યું છે કે અવિદ્યાથી મૃત્યુને તરી જઈને. અવિદ્યાથી મૃત્યુને કેવી રીતે તરાય? મંત્ર વિચારણીય છે.

વિદ્યા એટલે અધ્યાત્મવિદ્યા અને અવિદ્યા એટલે ભૌતિકવિદ્યા. વિદ્યાનો અભાવ એ અવિદ્યા નહીં, પણ ભૌતિક-સાંસારિક સુખો અને સફળતા આપનારી વિદ્યાને અહીં અવિદ્યા કહી છે. તેનાથી મૃત્યુને તરી જવાનું કેવી રીતે બની શકે? મૃત્યુ એટલે મરી જવું તે નહીં, પણ મૃત્યુ એટલે લાચારીભર્યું જીવન. લાચારી અને ખુમારી એકસાથે ન રહી શકે. ખુમારી સ્વાશ્રયથી આવતી હોય છે. પરાશ્રયથી લાચારી આવતી હોય છે. આવી લાચારી વ્યક્તિગત પણ હોય અને રાષ્ટ્રીય પણ હોય. જે વ્યક્તિ આહાર-આવાસ અને ધનાદિમાં સ્વાશ્રયી ન હોય તેણે પરાશ્રયી જીવન જીવવું પડે – અને તે પણ ઇચ્છાવિરુદ્ધ થઈને જીવવું પડે. બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હોય તેને લાચારી કહેવાય. આવી લાચારી એ જ મૃત્યુ કહેવાય. આવી જ રીતે રાષ્ટ્ર પણ અન્ન-આવાસ, રોજી, રક્ષા વગેરે બાબતોમાં સ્વાવલંબી ન હોય તો તેને પણ પરાશ્રિત થઈને જીવન જીવવું પડે. આ રાષ્ટ્રની લાચારી કહેવાય. માનો કે પ્રજાની આવશ્યકતા પૂરતું અનાજ પેદા નથી થતું અને વિદેશોથી મંગાવવું પડે છે, તેની કિંમત ચૂકવવા વિદેશી હૂંડિયામણ નથી, એટલે કાં તો ભીખ માગીને લાવવું પડશે, કાં પછી ઉધાર લાવવું પડશે. આ બંને સ્થિતિમાં રાષ્ટ્ર લાચાર થઈ જશે. આવી લાચારી જ મૃત્યુ છે. આવી જ રીતે રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતની મહત્ત્વની બધી વસ્તુઓ બહારથી – વિદેશથી લાવવી પડતી હોય તો તે પણ લાચારી જ કહેવાય. આવી બધી લાચારીથી મુક્ત થવા માટે ભૌતિકવિદ્યા જરૂરી છે. ભૌતિકવિદ્યાથી મબલક અનાજ પેદા થાય. તમે આધુનિક સાધનોથી ખેતી કરો, ખાતર, બિયારણ, નહેરો, ચેકડેમો, પાતાળકૂવાઓ વગેરે મોટા પ્રમાણમાં બનાવો, જેથી અનાજના ઢગલા થાય. હવે તમે અન્નની બાબતમાં સ્વાવલંબી થઈ ગયા. હવે તમારી લાચારી નહીં રહે. તમે એટલું અનાજ પેદા કરો કે અન્નની નિકાસ કરી શકો. આનું નામ મૃત્યુથી તરવાનું કહેવાય. એટલે ઋષિ કહે છેઃ

અન્નં બહુકુર્વિત તદ્ વ્રતમ્ ॥

હે ભાઈ, અનાજના ઢગલેઢગલા પેદા કરજે. આ વ્રત છે. પૂરો દેશ અને પૂરી પ્રજા આ વ્રતનું પાલન કરે તો દેશમાં અનાજના ઢગલા થવા લાગે. ભૌતિકવિદ્યા વિના આ શક્ય ન બને, તેથી ભૌતિકવિદ્યા જાણવી અત્યંત જરૂરી છે. જે લોકોએ ખેતીને મહાપાપ બતાવીને ખેતી ત્યાગવાનો ઉપદેશ આપ્યો, તેમણે રાષ્ટ્રને લાચારીમાં પટકી દેવાનું કામ કર્યું કહેવાય. જેમણે સૂત્ર આપ્યું કેઃ

જય જવાન, જય કિસાન!

તે મહાન કહેવાય. જવાન અને કિસાન થવાથી પરલોક સુધરે કે ન સુધરે, આ લોક તો સુધરવાનો જ. જવાનો વિના દેશની રક્ષા નહીં અને કિસાનો વિના અન્ન નહીં. આ બંને અત્યંત જરૂરી છે. પણ જે લોકોએ શસ્ત્રત્યાગનો ઉપદેશ આપ્યો અને ખેતીને પાપ માનીને ખેતીત્યાગનો ઉપદેશ આપ્યો તેનાથી કદાચ પરલોક સુધરતો હોય તો સુધરે, પણ આ લોક તો નરક જેવો લાચારીભર્યો થઈ જશે. અને જે આ લોકને ન સુધારી શકે તે પરલોકને શું સુધારવાના હતા?

આવું જ જીવનની બધી જરૂરિયાતોની બાબતમાં સમજી લેવું. દેશના વૈજ્ઞાનિકો વડે પ્રયોગશાળાઓ ધમધમી રહે, પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નવીનવી શોધો થતી રહે તો જ દેશ મહાન બને. વૈજ્ઞાનિકો, યોદ્ધાઓ, મજદૂરો અને કિસાનો વિનાનો ત્યાગીઓથી ભરપૂર દેશ થઈ જાય તો કેવો થાય? આપણે ઋષિમાર્ગને ત્યાગીને કોરો ત્યાગમાર્ગ પકડ્યો તેથી આપણે દરિદ્ર-લાચાર થઈ ગયા. દરિદ્રતા લાચારી સાથે આવતી હોય છે. ઋષિઓનો વૈભવ- સમૃદ્ધ માર્ગ છે. ખૂબ શ્રમ કરો, ખૂબ ઉત્પાદન કરો, ખૂબ સમૃદ્ધ બનો અને સાથેસાથે ધાર્મિક બનો.

આ ઋષિમાર્ગ છે. ધનત્યાગ, ગૃહત્યાગ, શ્રમત્યાગ, શસ્ત્રત્યાગ, વિજ્ઞાનત્યાગ – આમ બધો ત્યાગ જ ત્યાગ ઉપદેશવાથી તો દેશ તદ્દન લાચાર થઈ જાય – થઈ ગયો. આમાંથી છૂટવા માટે જ શ્રુતિ કહે છે કે અવિદ્યાથી અર્થાત્ ભૌતિકવિદ્યાથી લાચારીરૂપી મૃત્યુને તરી જઈને

વિદ્યયામૃતમશ્નુતે ॥

અર્થાત્ અધ્યાત્મવિદ્યા દ્વારા અમૃતતત્ત્વને ભોગવો.

અમૃતતત્ત્વને સમજવા જેવું છે. અમૃત એટલે શાંતિ. શાંતિ એટલે આંતરિક પ્રસન્નતા. આવી સ્થિતિ માત્ર ભૌતિક સમૃદ્ધિથી પ્રાપ્ત ન થાય. તમારી પાસે વિશાળ વૈભવ હોય પણ શાંતિ ન હોય, કારણ કે વૈભવથી સગવડો પ્રાપ્ત થાય અને સગવડોથી સુખી થવાય. પણ શાંતિ સગવડોને આધીન નથી હોતી. ઝૂંપડીમાં રહેનાર પણ પૂર્ણ શાંતિ અનુભવતો હોય છે. ત્યાં કશી જ સગવડો નથી હોતી તોપણ શાંતિ હોય છે, કારણ કે શાંતિ સમજણને આધીન હોય છે, પદાર્થને આધીન નહીં. આવી સાચી સમજણ એ જ અધ્યાત્મવિદ્યા કહેવાય. આમ વિદ્યા દ્વારા શાંતિ અને અવિદ્યા દ્વારા સ્વાવલંબિતા બંને પ્રાપ્ત થાય તો આ લોક અને પરલોક બંને સફળ રહે.

એક સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી લાગે છે. સુખ-દુઃખ અને અશાંતિ સકારણ હોય છે. આ ત્રણેનાં નિશ્ચિત કારણો હોય છે. શાંતિ સકારણ નથી હોતી, તે સ્વયંભૂ હોય છે, અર્થાત્ જો અશાંતિનું કોઈ કારણ ન હોય તો શાંતિ આપોઆપ હોય છે, એટલે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે કોઈ વિશેષ સાધના કરવાની જરૂર નથી. સાધના તો અશાંતિનાં કારણો દૂર કરવા માટેની હોય છે. કેટલાક ત્યાગમાર્ગી લોકો એવો ઉપદેશ આપતા રહે છે કે જ્યાંજ્યાંથી અશાંતિ પેદા થતી હોય તે બધાનો ત્યાગ કરો, તો શાંતિ મળે. આ વાત સાચી છે. પણ તેથી સ્મશાનશાંતિ પ્રાપ્ત થાય. મડદાને પરમશાંતિ હોય છે. તેને જરાય વિક્ષેપ નથી હોતો, પણ તેને જીવન પણ નથી હોતું, તેથી જીવન જ મરી જાય તેવી શાંતિ નહીં. પણ જીવનને તેજસ્વી, ધન્ય બનાવનારી શાંતિ જોઈએ. જીવન તો સંઘર્ષમાં હોય છે. સંઘર્ષ વિનાનું જીવન હોતું જ નથી. મડદાને કોઈ સંઘર્ષ હોતો નથી. આવું મડદાલ જીવન શાંતિ આપનારું હોય તોપણ ધન્ય તો ન જ કહેવાય. શ્રીરામ, કૃષ્ણ, શિવાજી, મહારાણા પ્રતાપ વગેરે અનેક મહાપુરુષો જીવનભર સંઘર્ષ કરતા રહ્યા, તેમનું જીવન અન્યાય, અત્યાચાર, દરિદ્રતા, ગુલામીની સામે સંઘર્ષ કરનારું હતું, તેથી તેમનું ધન્ય જીવન થયું. પણ માનો કે ત્યાગદીક્ષા લઈને સંઘર્ષમાત્રથી દૂર ભાગ્યા હોત તો શું થાત? આ તો પલાયનવાદ કહેવાય. આવા પલાયનવાદનો ઉપદેશ આપનારા મડદાં પેદા કરે છે. તેમના દ્વારા નમાલી – નિર્વીર્ય પ્રજા પેદા થાય છે અને રાષ્ટ્રનું પતન થાય છે. ખરેખર તો ન્યાય, નીતિ અને ધર્મની સ્થાપના માટે જે ઘોર સંઘર્ષમય જીવન જીવતા રહે છે તેમની અશાંતિ જ તપસ્યા બની જાય છે. તે જ સાચું પરિણામદાયી તપ કહેવાય. કર્તવ્ય-સંઘર્ષથી ભાગનારા ગમે તેટલા ઉપવાસ કરે કે ગમે તેવું દેહદમન કરે તે સાચા તપસ્વી ન કહેવાય. તેમને તપસ્વી માનવા જે સાચો સંઘર્ષ કરીને અશાંતિથી પ્રજાને મુક્તિ અપાવનારા ને સંસારી માની લેવા તે જ પાયાનું અજ્ઞાન કહેવાય. કર્તવ્યપરાયણ રાજાની અશાંતિ પ્રજાને શાંતિ આપે છે. કર્તવ્યપરાયણ પોલીસ અધિકારીની અશાંતિથી પ્રજા ચોરમુક્ત થઈને ઘસઘસાટ ઊંઘે છે. એમ તમારી અશાંતિથી હજારોને શાંતિ મળતી હોય તો તે અશાંતિ જ સાચી તપસ્યા કહેવાય. એરકન્ડિશન્ડ કમરામાં ઠંડક અનુભવવી તે તો સહજ છે, પણ બળબળતા કમરામાં પણ ઠંડક અનુભવવી એ ખરી સિદ્ધિ કહેવાય. તેને જ અધ્યાત્મવિદ્યા કહેવાય. વીર સાવરકરને આંદામાનની જેલમાં કેદ કરેલા તે કમરામાં મારાથી દશ મિનિટ પણ ઊભું રહેવાયું ન હતું. એટલી ગરમી હતી. આવા કમરામાં પણ જીવનનાં દુર્લભ વર્ષો જેમણે શાંતિથી પસાર કર્યાં એથી મોટી બીજી કઈ તપસ્યા હોઈ શકે? અશાંતિમાં પણ શાંતિ અનુભવવી તે સાચી આધ્યાત્મિકતા કહેવાય. આ જ અમૃતત્વ કહેવાય.

14-1-12

18
સુવર્ણપાત્રથી સત્ય ઢાંકેલું હોય છે

બધા ધર્મોમાં 'સત્ય' શબ્દ બહુ પ્રચલિત હોય છે. બધા જ ધર્મો સત્યપાલનનો ઉપદેશ આપતા રહે છે. અસત્યનો ઉપદેશ કોઈ નથી આપતું. ખરેખર તો જે સત્ય છે તે જ ધર્મ છે. જે સત્ય છે તે જ પરમેશ્વર છે. પરમેશ્વર કદી અસત્ય ન હોય. પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ એટલે સત્યની પ્રાપ્તિ અને સત્યની પ્રાપ્તિ એટલે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ. પણ સત્ય શોધવાની વસ્તુ છે. શોધ્યા વિના તે જડતું નથી. સત્ય શોધાઈ જાય એટલે પરમેશ્વર પણ શોધાઈ જાય, કારણ કે પરમ સત્ય તો પરમેશ્વર જ છે. સત્યના ત્રણ પ્રકાર છેઃ (1) વ્યાવહારિક સત્ય, (2) સાપેક્ષ સત્ય, (3) નિરપેક્ષ સત્ય.

1. વ્યાવહારિક સત્ય

સાચું બોલવું તે વ્યાવહારિક સત્ય છે. જે જેવું હોય તેનું તેવું જ કથન કરવું એ વ્યાવહારિક સત્ય કહેવાય. તેથી વ્યવહાર ચાલે છે. આવું સત્ય બોલનારની પ્રતિષ્ઠા હોય છે. તેને આર્ષ કહેવાય છે. લોભ-લાલચ, ભય કે પક્ષપાત વિના જે જેવું હોય તેવું યથાર્થ બોલે તેને સત્યવક્તા કહેવાય છે.

2. સાપેક્ષ સત્ય

આવું સત્ય અપેક્ષાપૂર્વકનું હોય છે, અર્થાત્ એક અપેક્ષાથી તે સત્ય હોય, પણ બીજી અપેક્ષાથી તે અસત્ય પણ હોય. દાખલા તરીકે, હિમાલય ઉત્તરદિશામાં છે તે સાચું છે, પણ તે ભારતની અપેક્ષાથી; તિબેટની અપેક્ષાથી તે દક્ષિણમાં છે. તે પણ સાચું છે. અપેક્ષાની દૃષ્ટિથી હિમાલય પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં એમ ચારે દિશાઓમાં છે. આમ પરસ્પર-વિરોધી હોવા છતાં પણ સાપેક્ષ દૃષ્ટિથી બધું સત્ય છે. અત્યારે ભારતમાં દિવસના બાર વાગ્યા છે તે સત્ય છે, પણ તે જ સમયે જાપાન, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં રાતના દશ કે સવારના સાત વાગ્યા હોય તે પણ સત્ય છે. આને સ્થળભેદથી કાળભેદ થતો કહેવાય. આ પણ સાપેક્ષ સત્ય કહેવાય.

3. નિરપેક્ષ સત્ય

કશી અપેક્ષા વિના જે નિરપેક્ષ સત્ય હોય તેને પરમાર્થ સત્ય કહેવાય. જેમ કે સૂર્ય ઉષ્ણ છે, પવન વાય છે, અગ્નિ ગરમ છે, માણસ માણસ છે, ભારત એક દેશ છે, વગેરે. આ બધું પહેલાં હતું, આજે છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનું છે. આવું નિરપેક્ષ સત્ય ખરું સત્ય છે. આવી જ રીતે પરમેશ્વર સત્ય છે તે પણ નિરપેક્ષ સત્ય કહેવાય.

આટલું સમજ્યા પછી હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. જો પરમેશ્વર સત્ય છે તો સૂર્યચંદ્રાદિની માફક સૌને અનુભવાતો કેમ નથી? ઉપનિષદ જવાબ આપે છે કે તે ઢંકાયેલો છે તેથી. જેમ વાદળોથી ઢંકાયેલો સૂર્ય, હોવા છતાં પણ દેખાતો નથી, તેમ પરમેશ્વર પણ હિરણ્યમય પાત્રથી ઢંકાયેલો રહે છે. હિરણ્યમય પાત્ર એટલે ધનવૈભવ, સુખ-ભોગ-વિલાસનું પ્રબળ આકર્ષણ. જીવાત્મા આવા પદાર્થોમાં એટલો બધો ગળાડૂબ રચ્યોપચ્યો રહે છે કે પરમેશ્વર સમીપમાં હોવા છતાં તેને દેખાતો નથી અથવા અનુભવાતો નથી. જેમ ઘાસ ચરવામાં તન્મય થયેલા હરણને નજીકમાં જ સંતાઈને બેઠેલાં સિંહ-વાઘ વગેરે શિકારી પ્રાણી દેખાતાં નથી, તેમ લોભ-લાલચ-તૃષ્ણા વગેરે દોષોમાં તરબોળ થયેલા જીવાત્માને પરમેશ્વરની અનુભૂતિ થતી નથી; તેથી ઉપનિષદ પ્રાર્થના કરાવે છે કે "હે પૂષન્! તારાં કિરણોને સમેટી લે. તેમાં હું ચકાચૌંધ થઈ ગયો છું. તેથી કશું દેખાતું નથી." આ સૂર્યનો ચકાચૌંધ પ્રકાશ એ જ હિરણ્યમય પાત્ર, અર્થાત્ ધન-ઐશ્વર્ય-ભોગ-વિલાસ જેવાં સુખોની તીવ્ર લાલસા. આ હોય ત્યાં સુધી પરમેશ્વર અનુભવાય નહીં. હે સૂર્ય! તારું કલ્યાણતમ રૂપ છે તે જ બતાવ, જેથી આવરણ વિનાની સ્થિતિમાં હું પરમ સત્યને જોઈ શકું.

પરમ સત્ય અથવા ઈશ્વરને શોધવા નીકળનારાએ આ હિરણ્યમય પાત્રથી મુક્ત રહેવું-થવું જોઈએ. જો તે સાંસારિક ચકાચૌંધમાં

અંજાઈ જશે તો તેને પરમ સત્ય દેખાશે નહિ – તેવો ભાવ છે.

અંધકારમાં કોણ પ્રવેશશે?

ઉપર કહેલી વાતને ઉપનિષદ વધુ દઢ કરવા મંત્રની રચના કરે છે.

અંધં તમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽવિદ્યામુપાસતે ।
તતો ભૂય ઇવ તે તમો ય ઉ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥9॥

જે અવિદ્યાની અર્થાત્ માત્ર ભૌતિકવિદ્યાની ઉપાસના કરે છે તે અંધકારમાં પ્રવેશ કરશે, પણ જે માત્ર વિદ્યાની જ ઉપાસના કરવામાં રત રહે છે તે તો તેથી પણ વધારે અંધકારમાં પ્રવેશ કરશે.

અર્થાત્ કોરી એકમાત્ર ભૌતિકવિદ્યાથી સુખસમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ તો થશે, પણ તે અંધકાર જેવી હશે. તેને અંધકાર એટલા માટે કહ્યો કે આવાં માત્ર ભૌતિક સુખો શાંતિ વિનાનાં હશે અને પરમેશ્વરથી વિમુખ કરાવનારાં પણ હશે. તેથી તેને અંધકાર કહ્યો છે, પણ જે ભૌતિકવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને માત્ર અધ્યાત્મવિદ્યામાં જ રચ્યાપચ્યા રહેશે તે તો તેના કરતાં પણ વધુ ગાઢ અંધકારમાં જીવન જીવશે, કારણ કે તે ઘોર અગવડોમાં, દરિદ્રતાપૂર્ણ અને લાચારીભર્યું જીવન જીવશે. માટે બંને વિદ્યાનો સુમેળ કરવાનો, અર્થાત્ ભૌતિકવિદ્યા અને અધ્યાત્મવિદ્યા એમ બંનેનો મેળ કરવાનો જેથી પરમ દિવ્ય જીવન જીવી શકાય.

જાણવાનો દાવો કરનારો નથી જાણતો

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પોકળ દાવા કરનારા ઘણા હોય છે. જે દાવા પ્રમાણ દ્વારા પ્રમાણિત કરી શકાય નહીં તેવા દાવાઓ પ્રચારના જોરે ચાલતા રહે છે! જેમ કે, “મેં ઈશ્વરને જોયો છે,” “હું આત્મસાક્ષાત્કારી છું,” “હું બ્રહ્મજ્ઞાની છું,” “મને બધી વિદ્યાનું જ્ઞાન છે.” વગેરે-વગેરે. આવા પોકળ અને કાલ્પનિક દાવેદારો માટે ઉપનિષદ સ્પષ્ટ કરે છેઃ

યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।
અવિજ્ઞાનં વિજાનતાં વિજ્ઞાતમવિજાનતામ્ ॥ ‘કેનોપનિષદ’ ॥3॥

હે ભાઈ, જે કહે છે કે હું કશું જાણતો નથી, ખરેખર તો તે જાણતો હોય છે અર્થાત્ તે સાચો જ્ઞાતા છે, પણ જે ‘હું બધું જાણું છું’ તેવો દાવો કરતો ફરે છે તે કશું જાણતો નથી હોતો.

પરમેશ્વર તો જાણવાનો દાવો કરનારથી હંમેશાં અવિજ્ઞાત રહે છે. જે નમ્રતાપૂર્વક કશું નથી જાણતો તેવી સ્વીકૃતિ કરનાર માટે તે જ્ઞાન હોય છે.

ભાવાર્થ એવો છે કે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનો દાવો કરનારા બ્રહ્મને જાણતા નથી. તેમનો દાવો ખોટો હોય છે. પણ કદી એવો દાવો કર્યા વિના પોતે અજ્ઞાની છે તેવી અલ્પતા સ્વીકારે છે તે નમ્ર ભક્તો જ તેને જાણતા હોય છે, માટે કદી દાવેદાર થવું નહીં. નમ્રતા અને દીનતાપૂર્વક પોતાની અલ્પતાનો સ્વીકાર કરતા રહેવું.

ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુત્યઃ ॥ ‘કઠોપનિષદ’

જે તૃપ્ત છે તે જ સુખી છે. જે હંમેશાં અતૃપ્ત રહે છે તે કદી સુખી નથી હોતો. અતૃપ્તિનાં સાત ક્ષેત્રો છેઃ 1. આહારની અતૃપ્તિ, 2. ભોગોની અતૃપ્તિ, 3. લાગણીની અતૃપ્તિ, 4. સામર્થ્યની અતૃપ્તિ, 5. જ્ઞાનની અતૃપ્તિ, 6. પોતાની અતૃપ્તિ અને 7. ધનની અતૃપ્તિ.

1. આહારની અતૃપ્તિ

ઘણા લોકોને પેટ ભરીને ખાવાનું નથી મળતું, તેથી તેમનું પેટ હંમેશાં બળ્યા કરતું હોય છે. પેટમાં જઠરાગ્નિ છે. જો સમયસર તેને

આહુતિ ન મળે તો એ અગ્નિ પેટને બાળે છે. તેમાંથી અશાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂખથી બળતા પેટને કોઈ ઠારે તો તેથી વધુ કોઈ મોટું પુણ્ય નથી. પેટ ઠારે તો પૂરું શરીર ઠરે, તેથી આપણે ત્યાં અન્નદાનનો મહિમા છે.

આહારની અતૃપ્તિ બીજી રીતે પણ થતી હોય છે. આહાર તો પૂરતો છે, પણ રુચિ વિનાનો છે. રુચિમાંથી રસ પેદા થતો હોય છે અને રસનું નામ જ જીવન છે. રસ વિનાના નીરસ માણસો સુખી નથી હોતા અને બીજાને સુખી પણ નથી કરી શકતા. વ્યક્તિને સતત રુચિ વિનાનું, બેસ્વાદ ભોજન કરવું પડે તો તેને અતૃપ્તિ રહે. આવી અતૃપ્તિ પૂરતા હોર્મોન પેદા ન કરે. ઉચિત હોર્મોન પેદા ન થવાથી ઉદરરોગો થાય. ઉદરના રોગો બધા રોગોની જડ બની જાય. જે લોકો સતત રોજરોજ નવાંનવાં ઘરોમાં ભિક્ષા લેતા હોય છે, મોટા ભાગે તે ઉદરરોગી થઈ જતા હોય છે, કારણ કે તેમને રુચિ પ્રમાણેનું ભોજન મળતું નથી હોતું. જે લોકો રુચિ પ્રમાણેનું એક જ ઘરનું ભોજન કરતા રહે છે તે વધુ સ્વસ્થ રહે છે. તેમાં પણ જે સ્વયંપાકી થઈને પોતાને ગમતું જ ભોજન બનાવીને જમે છે તે આરોગ્ય સાથે લાંબું જીવન જીવતા હોય છે. વ્યક્તિએ એવું જીવન ગોઠવવું જોઈએ કે તેને હંમેશાં રુચિકર તૃપ્તિદાયક આહાર મળતો રહે, મન પ્રસન્ન રહે અને તૃપ્તિના ઓડકાર આવે. આહારનો કદી અતિરેક ન કરવો, પણ કદી આહારદ્રોહી પણ ન થવું. આહારત્યાગમાત્રથી કલ્યાણ થઈ જતું નથી. આહાર બાબતમાં ખોટા નિયમો ન લેવા. જે સહજ હોય, સુપાચ્ય હોય, રુચિકર હોય તેવો આહાર યોગ્ય માત્રામાં લેનાર ઉપવાસ કરનાર કે આહારદ્રોહી કરતાં વધુ સંયમી અને તપસ્વી છે.

2. ભોગોની અતૃપ્તિ

જેને તન-મન અને ઇન્દ્રિયો છે તેને ભોગો પણ છે જ. પણ બધાં ભાગ્યવાન નથી હોતાં, કારણ કે બધાંને ભોગો મળતા નથી. ભોગ ભોગવવાની ઇચ્છા કુદરતસહજ છે. તે સૌ પ્રાણીમાત્રમાં રહે છે. આવી ઇચ્છા હોવા છતાં પણ ભોગોની પ્રાપ્તિ જ ન થાય તો તે હંમેશાં અતૃપ્તિનો શિકાર થઈ જાય. બધા ભોગોમાં સૌથી પ્રબળ ભોગ કામભોગ છે. જેને કામભોગ મળતો જ નથી તે અતૃપ્ત રહેશે. કામ પણ અગ્નિ છે. જો તેને યોગ્ય સમયે ઉચિત આહુતિઓ નહીં મળે તો તે અગ્નિ તન-મનનું નૂર બાળી નાખશે. પેટના ભડકા કરતાં કામના ભડકા ઘણા મોટા છે. પેટના ભડકા ભાન નથી ભુલાવતા, પણ કામના ભડકા તો ભલભલા સમર્થ માણસને પણ ભાન ભુલાવી દેતા હોય છે. કામથી બળતો માણસ કોઈ વાર બીજાના જીવનને પણ બાળી નાખે. પેટબળ્યો જેમ ગામ બાળે, તેમ કામબળ્યો પોતાને તો બાળે જ, સંપર્કમાં આવનારને પણ બાળી મૂકે, કારણ કે તેને ભાન જ નથી રહેતું. તેથી તેને સમયસર યોગ્ય આહુતિ અપાય તો તે શાંત થાય, શાંત રહે. તે શાંત હોય તો જ વ્યક્તિને શાંતિ મળે. જો તે શાંત ન હોય તો હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ શાંતિ ન મળે. સંપૂર્ણ કામત્યાગ શક્ય જ નથી. તેથી સંપૂર્ણ કામ ત્યાગીને જે શાંતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે તે મૃગજળ પાછળ દોડી રહ્યા છે.

કામની અતૃપ્તિ બીજી રીતે પણ થતી હોય છે. વ્યક્તિ કામત્યાગી નથી પણ પૂરતા પ્રમાણમાં કામભોગી પણ નથી થઈ શકતી. પરમેશ્વરે પુરુષને કામની સાથે કામસામર્થ્ય પણ આપ્યું છે, જે સૌને સરખું નથી હોતું. સામર્થ્ય વિનાના માણસો કે ઓછા સામર્થ્યવાળા માણસો હંમેશાં અતૃપ્ત રહેતા હોય છે. આ અતૃપ્તિથી પણ હોર્મોન બળી જતા હોય છે. બળેલા હોર્મોન પણ તન-મનને બાળી નાખતા હોય છે. એટલે સતત કામત્યાગીઓનાં તન-મન નિસ્તેજ અને હતાશ રહેતાં હોય છે. આવી અતૃપ્તિ આત્મગ્લાનિ પણ પેદા કરે છે, જેથી વ્યક્તિ દુઃખી અને અશાંત રહેતી હોય છે. યોગ્ય સમયે ઉચિત આહુતિ આપનારના હોર્મોન ખીલી ઊઠતા હોય છે, જેથી તેનાં તન-મન બંને ખીલી ઊઠતાં હોય છે. તેથી જીવનની સફળતા ઇચ્છનારે સતત કામત્યાગી નહીં થવું, પણ સંયમપૂર્વક કામભોજી થવું. આવો કામભોગ પ્રસન્નતાદાયક થઈ શકે છે. અને તેની અતૃપ્તિ હાનિકારક થઈ શકે છે.

3. લાગણીની અતૃપ્તિ

શરીરરચના યાંત્રિક છે, પણ શરીર માત્ર યંત્ર જ નથી, તેમાં હૃદય પણ છે, જે લાગણીઓથી ભરેલું રહે છે. આ લાગણીઓ જ સાચું જીવન આપે છે. લાગણીઓ દ્વિમુખી હોય છેઃ 1. આપવી અને 2. પામવી. બંનેમાંથી જેને એક પણ ન હોય તેના દુઃખનો પાર ન રહે. વૈરાગ્યથી થોડી રાહત રહે, પણ વૈરાગ્ય કાયમી ભાવ નથી હોતો. ચઢે અને ઊતરે. ઊતરી જાય ત્યારે લાગણીનું ખાલીપણું હૃદયને

બાળવા માંડે. ઉદરાગ્નિ અને કામાગ્નિની માફક હૃદયાગ્નિ પણ બાળનારી થઈ જતો હોય છે. જેનું હૃદય બળતું હોય તે સુખી ન હોય. હૃદય ઠરે તો બધું ઠરે. હૃદય પ્રેમ-લાગણીથી ઠરતું હોય છે. દ્વિમુખી લાગણીનો ધોધ જ્યાં વહેતો રહે તે જ તૃપ્ત – સંતુષ્ટ હોય. લાગણીહીનતા વ્યક્તિને પથ્થર બનાવી દે. વીતરાગ થવું એટલે લાગણીહીન થવું. આવો ઉપદેશ વ્યક્તિને અને પ્રજાને સંવેદના વિનાની બનાવી દે, તેથી ઋષિમાર્ગમાં લાગણીહીનતાને સ્થાન નથી, પણ લાગણીને રીફાઈન કરવાની સાધના છે. લાગણી શુદ્ધ થતીથતી બિલકુલ શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે તેને દૈવી પ્રેમ કહેવાય. દૈવી પ્રેમ અને પરમેશ્વર એક જ છે તેથી તેના દ્વારા પ્રજાપ્રાપ્તિ થતી હોય છે. શરીરમાં ગૂમડું થયું હોય તો તેથી કાંઈ પૂરા શરીરને કાપી નાખવાનું ન હોય, ગૂમડા જેટલા ભાગને જ નસ્તર મૂકવાનું હોય. બાકીનું શરીર તો અમૃત છે. તેવી જ રીતે લાગણીઓમાં સ્વાર્થ વગેરે દોષો આવ્યા હોય તો તે દોષોને દૂર કરવાના હોય, પૂરી લાગણીનો જ નાશ કરવાનો ન હોય. શ્રીકૃષ્ણ લાગણીસ્વરૂપ છે. શ્રીરામ પણ લાગણીસ્વરૂપ છે. લોકભયથી સીતાજીનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ તે સીતાજી માટે ઝૂરતા રહ્યા! ઝૂરવું એ લાગણીની પરાકાષ્ઠા છે. જે પ્રભુ પાછળ ઝૂર્યો જ નથી તે મહાયોગી હોય તોપણ તેને પ્રભુ ન મળે. આપણે શ્રીરામને સજોડે પૂજીએ છીએ. લોકભયથી કે ગેરસમજથી સીતાત્યાગ કર્યા પછી પણ અંતે તો તેમણે સોનાની સીતા બનાવીને જોડે બેસાડી હતી! નિર્દોષ નારી ત્યક્તા થઈને પણ જો પૂર્ણ વફાદાર રહે તો પાછળથી સોનાની થઈ જાય.

લાગણી માત્ર નર-નારી કે પતિ-પત્નીમાં જ નથી હોતી. લાગણીનાં અનંત ક્ષેત્રો છે. પરિવાર-લાગણી – ભાઈ-બહેન, માતા-પુત્ર, પિતા-પુત્ર, ઇષ્ટ મિત્રો, સગાંસંબંધી, જન્મભૂમિ, તીર્થભૂમિ, ધર્મ, રાષ્ટ્ર, માનવતા વગેરે અનેક ક્ષેત્રો પ્રત્યે લાગણી હોવી જોઈએ. સૌનો ત્યાગ કરીને વીતરાગ થવું તેના કરતાં સૌનો સ્વીકાર કરીને પ્રીતરાગ થવું એ ઘણી ઊંચી કક્ષા કહેવાય. સાચા સંતોને સૌના પ્રત્યે લાગણી હોય. શત્રુ પ્રત્યે પણ અને દારૂડિયા જેવી દોષી વ્યક્તિ પ્રત્યે પણ તેને શુભ લાગણી હોય. તેથી તે સૌનું ભલું ઇચ્છે છે. તે કોઈની પણ ઘૃણા નથી કરતો, કારણ કે ઘૃણા કરવાનાં જે તત્ત્વો તેને બીજામાં દેખાય છે તે પોતાનામાં પણ તેને દેખાય છે. આ જ ખરું આત્મદર્શન કહેવાય. પોતાને સતત શ્રેષ્ઠ ભૂમિકાવાળો માનનારો કદી સંત ન હોય. સાચા સંતો પોતાને શ્રેષ્ઠ તો ન જ માને, પણ પોતાને સૌના દાસના દાસ માનતા રહે. તો પછી તે 108, 1008 જેવા આડંબરો કરે જ કેમ?

લાગણીને મારવાની નથી, સુધારવાની છે. સુધરેલી લાગણી જ શુદ્ધ લાગણી થાય અને તે જ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ બને છે. લાગણીહીનતાના વૅક્યુમથી પીડાતી વ્યક્તિને લાગણી આપવી તે જીવન આપવા બરાબર છે. પ્રભુ સૌના છે – પાપીઓના પણ છે, તેથી તે પાપીઓનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે અને તેમને અપનાવે છે. જે પાપીઓથી ઘૃણા કરીને દૂર ભાગે છે કે ભગાડે છે તે પૂરા સંત નથી હોતા. તેમની પવિત્રતા હંમેશાં ભયજનક સ્થિતિમાં રહે છે, કાં પછી પવિત્રતા હોતી જ નથી, માત્ર દેખાવ જ હોય છે.

એટલે લાગણીની અતૃપ્તિ માત્ર તન-મન જ નહીં, આખું જીવન બાળી નાખે છે. કોઈ સંતાન વિનાની સાચી વિધવાનો ચહેરો જોજો, જરાય તેજ નહીં દેખાય. લાગણીની અતૃપ્તિથી તેનું તેજ બળી ગયું છે. ભલે તે ધનાઢ્ય હોય, આહારના ભંડાર હોય, પણ લાગણીની અતૃપ્તિએ તેને તેજોહીન બનાવી દીધી છે. પણ હા, તે સાચી વિધવા હોય તો.

4. સામર્થ્યની અતૃપ્તિ

વ્યક્તિમાં સામર્થ્ય હોય તો જ જીવન હોય. સામર્થ્ય વિનાની વ્યક્તિમાં જીવન જ ન હોય. આ સામર્થ્ય શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક અને બીજા ઘણાબધા પ્રકારનું હોય છે. જો આમાંનું એક પણ સામર્થ્ય ન હોય તો વ્યક્તિ પામર થઈ જાય. તેની અસર તેના ઉપર એવી પડે કે "હું કાંઈ જ નથી." આવી લઘુતાગ્રંથિથી તે પીડાતી રહે. આવી અતૃપ્તિ તેના જીવનને હણી નાખે.

5. બૌદ્ધિક અતૃપ્તિ

જોકે આ વાત ઉપર આવી જ ગઈ છે તોપણ જે વિદ્યાર્થી ઠોઠ હોય, વારંવાર નાપાસ થતો હોય, તો તેને સતત લાગ્યા કરે કે મારામાં બુદ્ધિ નથી. આવી અતૃપ્તિથી તેના જીવનનો વિકાસ ન થઈ શકે.

6. પોતાની અતૃપ્તિ

અર્થાત્ પોતાનાં સ્વરૂપ અને સ્વભાવની અતૃપ્તિ. "હું કદરૂપો છું."– આવી અતૃપ્તિ તેને હીણપત અનુભવાવે અને પોતાનો સ્વભાવ સારો નથી તેવી ધારણાથી પણ તેને ગ્લાનિ રહ્યા કરે. જોકે પોતાનો સ્વભાવ સારો નથી તેવું ભાન બહુ જ થોડા માણસોને થતું હોય છે અને જેને થતું હોય છે તેનામાં સંત થવાની વૃત્તિ અને યોગ્યતા પ્રગટતી હોય છે. "હું સારો છું." તેવી ધારણા વ્યક્તિને અભિમાની અને ઘમંડી બનાવી શકે છે. તે વિદ્વાન કે જ્ઞાની હોય તોપણ તે સંત ન થઈ શકે. સંત તો પોતાની અલ્પતાનું સતત ભાન રાખનાર જ થઈ શકે.

7. ધનની અતૃપ્તિ

વ્યક્તિ પાસે ધન ન હોય અને ધનવાનો વચ્ચે જીવતી હોય તો તેને ધનની અતૃપ્તિ રહ્યા કરે. સામાન્ય માણસો કે દરિદ્ર માણસોએ કદી ધનવાનોના મહોલ્લામાં રહેવું નહીં. રહેવાથી આજુબાજુના સમૃદ્ધ લોકોના વૈભવને જોઈને તે વધુ અતૃપ્તિ અનુભવશે. કદાચ તેને ઈર્ષ્યા થશે અને તેથી તે બળ્યા કરશે. ડાહી વ્યક્તિએ પોતાના સમકક્ષ લોકોના મહોલ્લામાં રહેવું અથવા પોતાથી ઊતરતી કક્ષાના મહોલ્લામાં રહેવું. તો તેને ધન્યતા અનુભવાશે. એક ખાસ વાત યાદ રાખવા જેવી છે. અતિસમૃદ્ધિ માત્ર પુરુષાર્થ કરવાથી નથી મળતી, સૌસૌની ચઢ-ઊતર ક્ષમતાઓ હોય છે. ક્ષમતા વિના ધનનો માર્ગ ન સૂઝે, ન આવડે. ક્ષમતા વિનાના સામાન્ય માણસને કરોડોની પેઢી સોંપી દો તો તે ચલાવી નહીં શકે. થોડા જ સમયમાં તે પેઢીને તાળાં મરાવી દેશે. કેટલીક ક્ષમતાઓ જન્મજાત હોય છે. જે શૂન્યમાંથી વિશાળ પેઢીઓ ઊભી કરી શકે છે તો કેટલાક અક્ષમતાવાળા માણસો વિશાળ પેઢીને શૂન્ય પણ બનાવી દેતા હોય છે. તેથી મોટા ભાગના માણસો ધનની અતૃપ્તિથી પીડાતા રહે છે.

ધનની અતૃપ્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છેઃ 1. ન હોવાની અતૃપ્તિ, 2. ઓછું હોવાની અતૃપ્તિ અને 3. ઘણું હોવા છતાં હજી વધુ ને વધુ ઘણું મેળવવાની અતૃપ્તિ. પ્રથમ પ્રકારમાં ધન વ્યક્તિની ક્ષમતા અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જીવનજરૂરિયાતની પ્રાથમિક આવશ્યકતાઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે તેટલી ક્ષમતા તો પરમેશ્વરે સૌને આપી હોય છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જો ઉપયોગ કરવાની ધગશ હોય તો કોઈ ભૂખે ન મરે. બીજા પ્રકારની અતૃપ્તિ સહજ રીતે લગભગ સૌને રહેતી હોય છે. પોતાનાથી વધુ ધનવાન સાથે રહેનારને પોતાને ઓછું મળ્યાની અતૃપ્તિ રહેતી હોય છે. બીજાના વૈભવ નજીકના માણસને લલચાવતા રહે છે અને તેની અતૃપ્તિ તેને પીડતી રહે છે, પણ જો તે પ્રભુભક્ત હોય અને સત્સંગ કરતો હોય તો તેને જે હોય તેમાં જ સંતોષ થાય, બીજા ધનવાનોની ઈર્ષ્યા ન થાય, તેથી ઓછું હોવાની અતૃપ્તિ પણ ન થાય. ત્રીજો પ્રકાર હજી વધુ હોવું જોઈએ તેવો છે. તેની કોઈ સીમા જ નથી. સાઇકલ પછી સ્કૂટર મળે અને સ્કૂટર પછી કાર મળે અને કાર પછી વિમાન મળે તોપણ તેને ઓછું જ લાગ્યા કરે. આવી વ્યક્તિને આખી પૃથ્વી સોનાભરેલી મળી જાય તોપણ તેને ઓછી લાગે. એટલે શ્રુતિ કહે છે કે

'ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યઃ ।'

વિત્તથી મનુષ્યને કદી તૃપ્ત કરી શકાતો નથી. આ નચિકેતા વડે યમરાજ પ્રત્યે બોલાયેલું સુવાક્ય છે.

આ બધાંનો એક જ ઉપાય છે કે મનુષ્ય સંતોષ કરે, એટલું જ નહીં, ભક્તને તો સતત એવું લાગ્યા કરે કે "મને જે મળ્યું છે તે મારી ઔકાત કરતાં પણ વધારે મળ્યું છે. જે મળ્યું છે તેને જ હું ભોગવી શકતો નથી. મારી જરૂરિયાત કરતાં પરમેશ્વરે મને ઘણું વધારે આપ્યું છે." આવો ભાવ રહે તો અતૃપ્તિની પીડા ન રહે. પ્રભુભજન અને સત્સંગથી આવો ભાવ જામતો હોય છે. આવો માણસ ગરીબ હોય, મધ્યમવર્ગનો હોય કે પછી ધનાઢ્ય હોય, જે હોય તે, અતૃપ્તિની પીડા વિના આનંદથી અને સંતોષપૂર્વક જીવન જીવી શકે છે.

આવા જ ભાવ બાકીની છ અતૃપ્તિઓ માટે પણ કરી શકાય. જે આહાર મળે અને જેટલો પચે તેમાં સંતોષ. જેટલા ભોગ મળ્યા, ભોગવ્યા કે ન ભોગવી શકાયા તેમાં પણ સંતોષ. લાગણીની બાબતમાં પણ બધાને બધું નથી મળી શકતું, પણ પોતે લાગણીહીન ન થાય તો તેનો સારો પ્રતિભાવ મળી શકે, પણ લાગણીનો મોટો શત્રુ બેવફાઈ છે. વિશ્વાસઘાત ન કરવામાં આવે તો અંતે વફાદારીનો વિજય થઈ શકતો હોય છે. પણ પોતે કદી લાગણીહીન ન થવું. વિવેકપૂર્વકની લાગણી કલ્યાણકારી બની શકે છે. સામર્થ્ય સૌને સરખું નથી હોતું,

તમને જે સામર્થ્ય મળ્યું હોય તે પ્રમાણે ગોઠવાઈ જાઓ. મશીનમાં નાના સ્ક્રૂની પણ જરૂર રહેતી હોય છે. વિશ્વરૂપી યંત્રમાં કદાચ તમે નાના સ્ક્રૂ બનો તોપણ ધન્ય થઈ જવાય. શરત એ છે કે તમે તમારે યોગ્ય સ્થાને ગોઠવાયા હો. સફળ પટાવાળો, નિષ્ફળ રાષ્ટ્રપતિ કરતાં વધુ ધન્ય અને મહાન છે. જ્ઞાન-પ્રતિભાની પણ સૌની લિમિટ હોય છે. પોતાની લિમિટને સ્વીકારી લેવાથી તેમાં પણ ધન્યતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ફરીથી શ્રુતિનું મહાવાક્ય યાદ રહે કે –

ન વિત્તેન તર્પણીયો મનુષ્યઃ ।

15-1-12

19
'નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા' ॥

બૌદ્ધિકતાના ત્રણ પ્રકાર છેઃ 1. કોરી તાર્કિકતા, 2. યુક્તિ વિનાની આંધળી માન્યતા અને 3. યુક્તિ અને શ્રદ્ધાનો સુમેળ.

1. કોરી તાર્કિકતા

કોરી તાર્કિકતાનો અર્થ થાય છે કોઈ નિર્ણયની એટલી ચીરફાડ કરવી કે બાકી કશું રહે જ નહીં. તર્કની સીમા નથી હોતી, તેને પૂર્ણવિરામ નથી હોતું, તેથી તે સ્થાયી સમાધાન કરી શકતા નથી. સ્થાયી સમાધાન વિના સાધના ન કરી શકાય. જમીનમાં ખીલો ખોડવાનો હોય તો તેને વારંવાર દળ વગેરે નાખીને ઊંધી કોશથી ધરબવો પડે, પણ ધરબાઈ ગયા પછી તે સ્થિર થઈ જાય; પણ ખાડામાં ખીલો નાખીને માત્ર હલાવ-હલાવ કરો તો તેમાં સ્થિરતા ન આવે. તેમ કોરી તાર્કિકતા વ્યક્તિને ક્યાંય સ્થિર ન થવા દે. માનો કે તમે એવું માનો છો કે આ જગત કોઈએ બનાવ્યું નથી, તે જડનો સંઘાત છે અને સ્વયં જ બન્યું છે તોપણ જો તમે આ ક્ષેત્રમાં તર્ક ચલાવો તો ક્યાંય પૂર્ણવિરામ ન આવે. એક પછી એક પ્રબળ તર્ક થતા જ રહેતા હોય છે. એટલે શ્રુતિ કહે છે કેઃ

નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા । ('કઠોપનિષદ')

હે ભાઈ, કોરા તર્ક-માત્રથી બ્રહ્મમતિ પ્રાપ્ત થતી નથી.

2. યુક્તિ વિનાની આંધળી માન્યતા

આ બીજો પ્રકાર છે. બસ માની જ લેવાનું, જે લખ્યું હોય, જે બોલાયું હોય તે ગમે તેવું હોય તોપણ આંખ મીંચીને માની જ લેવાનું, તેમાં યુક્તિ-પ્રયુક્તિ લગાવવાની જ નહીં. આ પ્રકારમાં આંધળી શ્રદ્ધા પેદા થતી હોય છે, જે હાનિકારક થઈ શકે છે. આવા લોકો વધુ ચુસ્ત, રૂઢ તથા કટ્ટર બનતા હોય છે. તેમનામાં સહિષ્ણુતા નથી હોતી.

3. યુક્તિપૂર્વકની શ્રદ્ધા

આ ત્રીજો પ્રકાર છે. આ ઋષિમાર્ગ છે. શાસ્ત્રને માનવાનું, પણ તેની સાથે યુક્તિ પણ લગાવવાની. કોરી યુક્તિ નહીં કે કોરું શાસ્ત્ર નહીં, બંનેનો મેળ કરવાનો. જુઓ વાચસ્પતિ મિશ્ર શું કહે છે –

"ન હિ શ્રુતિસહસ્રમપિ ઘટં પટયિતુમીક્ષતે ।"

એક હજાર વેદવાક્યો હોય તોપણ તે ઘટને પટ બનાવી શકે નહીં. અર્થાત્ ઘટ એ ઘટ જ છે, પટ નથી. આ રીતે યુક્તિની પણ ઉપયોગિતા અને પ્રામાણિકતા સ્વીકારાઈ છે. પણ હવે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ થાય છે કે બંનેમાંથી કોની પ્રધાનતા સ્વીકારવાની – યુક્તિની કે શ્રુતિની? જવાબ છે – શ્રુતિની. પછી યુક્તિથી તેને ચકાસી જોવાની. જો યુક્તિથી વેદવાક્ય સત્ય સાબિત લાગે તો તેની દઢતા કરવાની.

હવે એક બીજો પ્રશ્ન વિચારવાનો છે. યુક્તિ અને તર્કમાં શો ભેદ છે? શ્રદ્ધાને અનુકૂળ બૌદ્ધિક મંથન કરવું તે યુક્તિ છે, જ્યારે શ્રદ્ધાને પ્રતિકૂળ અથવા શ્રદ્ધા વિનાનું બૌદ્ધિક પરાક્રમ તે તર્ક છે. તાર્કિકતામાં કશી સ્થાપના નથી હોતી. જે કાંઈ બોલો તેને કાપ્યા જ કરવાનું. માત્ર કાપ-કાપ કરવું તે તર્ક છે. આવી તર્કવૃત્તિને હાનિકારક માનવામાં આવી છે. એટલે શ્રુતિ કહે છે કે –

'નૈષા તર્કેણ મતિરાપનેયા ॥'

હે ભાઈ, માત્ર તર્કના જોરથી બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. શ્રદ્ધા સહિતની યુક્તિ જ કલ્યાણકારી થઈ શકે છે.

20
પ્રભુકૃપાથી જ પ્રભુપ્રાપ્તિ

વસ્તુની પ્રાપ્તિ ત્રણ રીતે થાય છેઃ 1. પુરુષાર્થથી, 2. ભાગ્યથી અને 3. પ્રભુકૃપાથી. ભૌતિક તત્ત્વોનો વિકાસ અને પ્રાપ્તિ પુરુષાર્થથી થાય છે. જેમ કે વિમાન બનાવવાં, મિસાઈલ બનાવવી, નાનામોટા ડેમ બનાવવા, નહેરો બનાવવી, પ્રચુર ખેતી કરવી અને વિપુલ અનાજ ઉગાડવું એ બધું પુરુષાર્થથી થતું હોય છે, તેથી વ્યક્તિ અને પ્રજાને પુરુષાર્થવાદી બનાવવી જોઈએ.

પણ જીવનમાં કેટલીક વસ્તુઓ પુરુષાર્થથી નહીં, ભાગ્યથી થતી હોય છે. પુરુષાર્થ વિના પણ આપોઆપ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેને ભાગ્ય કહેવાય. જેમ કે વ્યક્તિની ક્ષમતા ભાગ્યથી થતી હોય છે. તે જન્મજાત હોય છે. કોઈ પુરુષાર્થ કરીને સિકંદર, નેપોલિયન, કાલિદાસ, શેક્સપિયર કે આઇન્સ્ટાઈન ન થઈ શકે. સૌ-સૌની ક્ષમતા જન્મજાત હોય છે. આવી જ રીતે વ્યક્તિને મળેલો સ્વભાવ પણ જન્મજાત હોય છે. દયાળુતા, ઉદારતા, પ્રેમાળતા, સહનશીલતા, વિશાળતા વગેરે અનેકાનેક સદ્‌ગુણો લોકોને જન્મજાત મળતા હોય છે. જે મળ્યું હોય તેમાં થોડોક વધારો પુરુષાર્થથી કરી શકાય, પણ જન્મજાત જે હોય જ નહીં તેને સ્થાપી ન શકાય. એટલે સ્વભાવ પ્રયત્નસાધ્ય નથી પણ પ્રારબ્ધ-પ્રાપ્ત છે. આવી જ રીતે મધુર કંઠ પણ જન્મજાત હોય છે. મહેનત કરીને લતા ન થવાય. લતા ઈશ્વરીય દેન કહેવાય. હા, પછી રિયાજ કરીને તેને વધુ ઉત્તમ બનાવી શકાય. જીવનમાં આવી ઘણી વસ્તુઓ હોય છે, જે જન્મજાત હોય છે. પ્રકાંડ પ્રતિભા કે મેધા પણ જન્મજાત હોય છે. કોઈ ઠોઠને ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરીને મેધાવી ન બનાવી શકાય – હા, પરીક્ષામાં પાસ કરાવી શકાય!

હવે એક ત્રીજી વસ્તુ છે 'પ્રભુકૃપા', જેમાં પ્રયત્નો કે પ્રારબ્ધ બંને કારણ ન હોય અને છતાં પ્રાપ્તિ થાય તેને ભક્તિમાર્ગમાં પ્રભુકૃપા કહેવાય છે. જેને આપણે ભાગ્ય કહીએ છીએ તેમાંનું કેટલુંક આનુવંશિક પણ હોઈ શકે, પણ પ્રભુની પ્રાપ્તિ આનુવંશિક ન હોય, તે તો માત્ર પ્રભુકૃપાથી જ થાય – એવું કહેવા શ્રુતિ જઈ રહી છે. જો એવું જ હોય તો પછી સાધના કરવાની શી જરૂર છે? – આવો પ્રશ્ન ઊભો થાય. તેનો જવાબ એવો છે કે પુરુષાર્થની સીમા પૂરી થયા પછી પ્રભુકૃપાની શરૂઆત થાય છે. પહેલાં ભરપૂર પુરુષાર્થ કરવાનો, પણ જ્યારે થાકી જવાય, હારી જવાય ત્યારે કૃપા થાય. એટલે કૃપા પણ પુરુષાર્થ પછી પ્રાપ્ત થતી હોય છે. ઉદાહરણ ગજેન્દ્રમોક્ષની કથા છે.

મદોન્મત્ત હાથી નદીમાં નાહવા પડે છે. મગર પગ પકડે છે અને અંદર ખેંચે છે. તેનાથી છૂટવા હાથી ઘણા ધમપછાડા મારે છે પણ વધુ ને વધુ ઊંડા પાણીમાં ખેંચાતો જાય છે. જ્યારે એક ઇંચ જેટલી સૂંઢ ઉપર રહી અને જોયું કે હવે બચી શકાય તેમ નથી ત્યારે તેણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીઃ "હવે બચાવો! હવે બચાવો!" પછી પ્રભુ તરત જ દોડી આવ્યા અને મગરનું માથું કાપીને ગજેન્દ્રની મુક્તિ કરી. આ પુરુષાર્થ પછીની કૃપા છે, એટલે ભરપૂર પુરુષાર્થ (સાધના) કરવાનો. પણ તેની સીમા પૂરી થાય, થાકી જવાય, હારી જવાય પછી અંતરથી ઈશ્વરને યાદ કરવાનો. ત્યારે પ્રભુકૃપા થાય.

ભક્તિપ્રધાન અધ્યાત્મમાર્ગમાં પ્રભુકૃપાનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ રહેલું છે. પ્રભુની પ્રાપ્તિ પણ તેની કૃપાથી જ થાય છે. અરે, તેનું ભજન પણ તેની કૃપાથી જ કરી શકાય છે. આ વાત સ્પષ્ટ કરવા 'કઠોપનિષદ'માં આવું કહેવાયું છે.

નાયમાત્મા પ્રવચને લભ્યો ન મેધયા ના બહુના શ્રુતેન ।
યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણતે તનૂં સ્વામ્ ॥22॥

અર્થાત્ આ પરમાત્મા આટલાં સાધનો-માત્રથી મળતો નથી.

1. ન પ્રવચનેન

ઘણાં પ્રવચનો કરવાથી કે સાંભળવાથી પરમાત્મા મળતો નથી. વક્તાઓનો વાણીપ્રભાવ હોય તે હજારો લોકોને પ્રભાવિત કરતા હોય,

તે લોકોને હસાવવા તથા રડાવવાની શક્તિ ધરાવતા હોય તોપણ તેટલા-માત્રથી તેમને પ્રભુ મળતા નથી, અર્થાત્ પ્રભુમય જીવન મળતું નથી. ઘણી વાર તો કથાકારોનું જીવન પોથીમાંનાં રીંગણાં જેવું પણ હોય!

2. ન મેધયા

કોઈની પાસે પ્રચંડ પ્રતિભા કે મેધા હોય તેથી પણ પરમાત્મા મળતો નથી. તે ઉત્તમ પંડિત થઈ શકે, મહાન જ્ઞાની કે વિજ્ઞાની થઈ શકે, પણ પ્રતિભા-માત્રથી તેને પરમાત્મા મળતો નથી.

3. ન બહુના શ્રુતેન

જે બહુશ્રુત હોય અર્થાત્ ઘણી કથાઓ – પ્રવચનો સાંભળ્યા કરતો હોય તેથી પણ પરમાત્મા મળી જતો નથી.

તો કેવી રીતે મળે છે? જવાબ આપે છે –

'યમેવૈષ વૃણુતે'

તે પોતે જેનો સ્વીકાર કરે તેને મળે છે. જેમ સ્વયંવરની કન્યા જેનો સ્વીકાર કરે તેને જ વરે છે, બાકીના બધા રહી જાય છે, તેમ પરમાત્મા પણ જેનો સ્વીકાર કરે છે તે જીવાત્માને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આને અહૈતુકી કૃપા કહેવાય છે, કોઈ જ કારણ વિના થયેલી કૃપા કહેવાય છે. માતા બાળક ઉપર સહજ પ્રેમ અને સહજ કૃપા કરતી રહે છે. બાળક યોગ્ય ન હોય તોપણ તેની કૃપા અને પ્રેમ વરસતાં રહે છે. બાળક મળમૂત્રથી ખરડાયેલું હોય, રોગિષ્ઠ હોય, બધાં તેનો ત્યાગ કરી દે તોપણ માતા તેનો ત્યાગ નથી કરતી, તેનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે આપણે પરમેશ્વરને "ત્વમેવ માતા" કહીએ છીએ. જે ધર્મોમાં પરમેશ્વરને માતારૂપથી ઉપાસવામાં નથી આવતો તે પુરુષ-મુખ્ય ધર્મ બની જાય છે. તેમાં માતાનું વાત્સલ્ય અને કરુણા નથી રહેતાં. ઉપાસ્ય દેવનું સ્વરૂપ ઉપાસકોને પ્રભાવિત કરતું હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રીતરાગ છે, કોરા વીતરાગ નથી. છલોછલ લાગણીથી ભરેલા હોવાથી દ્રૌપદીની લાજ બચાવવા દોટ મૂકે છે અને લાજ બચાવે છે. સુદામાના તાંદુલ ખાય છે, શબરીનાં એઠાં બોર ખાય છે. આ બધાં પ્રીતરાગનાં લક્ષણો છે. વીતરાગ આવું ન કરે. તે કહેશે કે "સૌ સૌનાં કર્મો ભોગવે છે, ભોગવી લેવા દો. આપણે શું? આપણે તો આત્મભાવમાં સ્થિર રહો." અનુયાયીઓ પણ "એમાં મારે શું?" કરતા થઈ જાય. ઉપાસ્ય દેવનો પ્રભાવ આ રીતે ઉપાસકો ઉપર પડતો હોય છે.

આમ પરમાત્મા પોતે જેનો સ્વીકાર કરે તેને જ પોતાની ભક્તિ આપે છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે. અહીં તાર્કિકતા પૂરી થઈ જાય છે.

16-1-12

21
'અન્ધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ'

માનવસમૂહને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાયઃ 1. સંઘ, 2. જમાત અથવા મંડળ અને 3. ટોળું.

1. સંઘ

નિશ્ચિત લક્ષ્ય માટે એક પ્રકારનાં સાધનોનો સ્વીકાર કરીને જે સમૂહ કાર્યરત હોય તેને સંઘ કહેવાય. સંઘ શક્તિનું પ્રતીક બની જાય. સંઘ વિનાનાં માણસો, વ્યક્તિગત રીતે શક્તિશાળી હોય તોપણ સમૂહ ન હોવાથી શક્તિશાળી ન બને. ઊલટાનું વ્યક્તિગત શક્તિઓ પરસ્પર વિઘટન કરનારી બની જાય. યાદવો શક્તિશાળી હતા પણ સંગઠિત ન હતા તેથી પરસ્પર શક્તિનો દુરુપયોગ કરીને નષ્ટ થઈ ગયા.

બૌદ્ધોએ સંઘ બનાવ્યો અને અડધી દુનિયામાં ફેલાઈ ગયા. જૈનોએ પણ સંઘ બનાવ્યો અને કપરા કાળમાં પણ સુરક્ષિત રહ્યા. મુસ્લિમોનો તો ધર્મ જ સંઘરૂપ છે. ખ્રિસ્તીઓનું વ્યવસ્થિત વહીવટી તંત્ર છે, તેથી તે પણ સંઘ છે. યહૂદીઓનો પણ સંઘ છે. શીખોનું અકાલી દળ છે. શિરોમણિ ગુરુદ્વારા પ્રબંધક કમિટી દ્વારા અકાલતખ્તથી નિયંત્રિત થાય છે. બધાના કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સંઘ છે. માત્ર આપણો હિન્દુઓનો કોઈ સંઘ નથી. આપણી પાસે કોઈ પોપ નથી, કોઈ આગાખાન નથી, કોઈ ખલીફા કે ઇમામ નથી, કોઈ દલાઈ લામા નથી. બધા સ્વતંત્ર છે, નિયંત્રિત નથી. જે નિયંત્રિત ન હોય તેને સ્વચ્છંદી થતાં વાર ન લાગે. સ્વચ્છંદતામાં શક્તિ ન હોય, વિખવાદ હોય. જ્યાં વ્યવસ્થા હોય ત્યાં નિયંત્રણ હોય જ. નિયંત્રણથી જ વ્યવસ્થા સ્થપાતી હોય છે. જેમની પાસે સંઘ છે તેમની પાસે સંઘપ્રમુખ હોય છે, બંધારણ હોય છે અને પૂરી વ્યવસ્થા હોય છે. જ્યાં આવું નથી હોતું ત્યાં અવ્યવસ્થા છવાઈ જાય છે. આપણે ઘોષણા તો કરી કે "સંઘે શક્તિ કલૌ યુગે" પણ સંઘ ન બનાવી શક્યા. 'પટેલની જાનમાં બધા જ મુખી, હવે હોકો કોણ ભરે?'

2. મંડળ અથવા જમાત

મંડળ અથવા જમાત પણ સંગઠનનો એક પ્રકાર છે. આપણી પાસે મંડળો ઘણાં છે – થોડાંઘણાં નહીં, હજારો! પણ આ મંડળોનો સરવાળો થતો નથી, પરસ્પર બાદબાકી કરતાં રહે છે. ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, શ્રમિક, વ્યાપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ એમ બધાનાં મંડળો છે, પણ તે પોતપોતાની સીમા પૂરતાં જ સીમિત રહે છે. ખાસ કરીને ધાર્મિક ક્ષેત્રનાં મંડળો ભજનમંડળીઓ ચલાવવી, ભજન ગાવાં, પદયાત્રા કાઢવી, ઉત્સવો ઊજવવા વગેરે પ્રવૃત્તિ પૂરતાં સીમિત હોય છે. હવે કોઈકોઈ થોડી માનવતાની પ્રવૃત્તિ કરતાં થયાં છે, પણ આ અસંખ્ય મંડળો પરસ્પર સંગઠિત થઈને કોઈ ખાસ શક્તિ પેદા કરતાં નથી. તેમાં પણ સાંપ્રદાયિક મંડળો તો કેટલીક વાર વિખવાદ પણ કરતાં રહે છે.

3. ટોળાં

ટોળું દેખાય તો મોટું પણ તે સંગઠિત નથી હોતું. તેમનો કોઈ નેતા નથી હોતો, અનુશાસન નથી હોતું, સિદ્ધાંત નથી હોતો, સાધનોની એકરૂપતા નથી હોતી, બધું મનમુખી હોય છે, તેથી તે શક્તિ પેદા નથી કરતું, પણ અવ્યવસ્થા પેદા કરે છે. શિકારી સિંહોનું સંગઠન હોય છે. તે સંગઠિત થઈને મોટા પશુનો પણ શિકાર કરી શકે છે. ઘાસાહારી પ્રાણીઓ સંગઠિત નથી હોતાં તેથી સંગઠિત થઈને સામનો નથી કરી શકતાં, હજારોની સંખ્યામાં હોવા છતાં એક સિંહને જોતાં જ તબડક-તબડક ભાગવા માંડે છે. પોતાનું સ્વજન સિંહની ઝપટમાં આવી ગયું હોય તો તેને છોડાવવા કોઈ જતું નથી. જો બધાં ભેગાં થઈને હુમલો કરે તો સિંહ ઊભી પૂંછડીએ ભાગે, પણ પશુઓનું ટોળું છે, સંઘ નથી. નેતા વિના નિયંત્રણ નહીં અને નિયંત્રણ વિના શક્તિ નહીં. આવી જ સ્થિતિ હિન્દુ પ્રજાની છે. આવું સ્વચ્છંદી ટોળું કેમ બનતું હોય છે અને તેનું શું પરિણામ આવતું હોય છે તે વિશે 'મુંડકોપનિષદ'માં આવી શ્રુતિ છેઃ

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પંડિતં મન્યમાનાઃ ।
જંઘન્યમાનાઃ પરિયન્તિ મૂઢાઃ અંધેનૈવ નીયમાના યથાન્ધાઃ ॥

અર્થાત્ અવિદ્યામાં તરબોળ થયેલા, પોતાની જાતને ધીરપુરુષ માનનારા, એટલું જ નહીં, પોતાની જાતને મોટા પંડિત માનનારા, જઘન્ય કાર્ય કરનારા – આવા મૂઢ લોકો પોતાની પાછળ ચાલનારા ટોળાને ઊંડા ખાડામાં નાખતા હોય છે, જેમ આંધળાની પાછળ ચાલનારા આંધળા ખાડામાં પડતા હોય છે તેમ.

દૃષ્ટાન્ત સુંદર છે. આંધળો માણસ નેતા બને, આંધળાઓનું મોટું ટોળું લઈને પ્રવાસે નીકળે તો તે પોતાની જાત સહિત બધા આંધળાઓને ખાડામાં જ નાખી દે. આપણે ત્યાં લગભગ આવું જ થયું છે. નાનાં-મોટાં મંડળો, પરિવારો, પંથો, સંપ્રદાયો વગેરેનું અધ્યયન કરશો તો આ વાતમાં દમ લાગશે. આમાંના મોટા ભાગના નેતાઓ આવા છે.

1. અવિદ્યામાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા, તેમાંથી મિથ્યા ધારણાઓ અને મિથ્યા સિદ્ધાંતો પેદા થાય, જેમ કે ઈશ્વરપૂજાની જગ્યાએ વ્યક્તિપૂજા, વંશપૂજા કરાવનારા, કર્તવ્યોથી ભગાડનારા, જવાબદારી વિનાના જીવનને જ ઉત્તમ પૂજ્ય જીવન સમજાવનારા, પરસ્પર એકતા કરાવવાની જગ્યાએ પરસ્પર લડાવી મારનારા, લોકોની પાસેથી મબલક દાન-દક્ષિણા લઈને અમનચમન કરનારા મહાઅભિમાની લોકો.

2. સ્વયં ધીરા

પોતાની જાતને ધીરપુરુષ માનનારા. ચંચળ અને વિચલિત હોવા છતાં ધીર માનનારા.

3. પંડિતં મન્યમાનાઃ

પોતાની જાતને મહાપંડિત માનનારા, મહાદંભી, મહા અભિમાની, મહા આડંબરી, પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવનારાં મોટાંમોટાં વિશેષણો લગાડનારા.

4. જંઘન્યમાનાઃ

નીચાં કામો કરનારા, ઊંચાં પદો ઉપર બેસીને પણ કુત્સિત કાર્યોમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા.

5. મૂઢાઃ

ભાન વિનાના, જ્ઞાન વિનાના હોવા છતાં મહાજ્ઞાની હોવાનો દંભ કરનારા. આવા લોકો, પોતાની પાછળ ચાલનારા અનુયાયીઓનાં ટોળાંને ખાડામાં નાખનારા.

જેમ આંધળો નેતા આંધળા ટોળાને દોરે અને બધાને ખાડામાં નાંખે તેમ ખાડામાં નાખનારા.

ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં ધર્મનેતા બની બેઠેલા આવા લોકો પ્રજાને ગેરમાર્ગે દોરી વિનાશના ખાડામાં ધકેલતા રહે છે.

ટોળું મૂર્ખ હોય તો ચાલે, પણ નેતા ડાહ્યો હોય તો કદાચ પાર પડાય. પણ નેતા મૂર્ખ હોય અને ટોળું ડાહ્યું હોય તોપણ બધાં ખાડામાં જ પડે. સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ નેતાનું છે. જો નેતા જ અયોગ્ય હોય તો ટોળાનો વિનાશ જ થાય. મૂર્ખ માણસને નેતા સ્વીકારનાર ટોળું ડાહ્યું કેમ કહેવાય? તે પણ મૂર્ખ જ હોય. જાણવા છતાં પણ જે મૂર્ખ નેતાને બદલી શકે નહીં તેવું ટોળું કાં તો કાયર હોય કાં પછી બુદ્ધિજડ હોય. થોડાક અપવાદો સિવાય આપણે ત્યાં બધાં ક્ષેત્રોમાં ચારે તરફ આવું જ દેખાશે. હવે પ્રજાનું કલ્યાણ કેમ થાય?

સાધનપ્રક્રિયા બતાવે છે

સાધન દ્વારા સાધ્ય પ્રાપ્ત થાય એટલે સાધકે પ્રથમ સાધનની સ્પષ્ટતા કરી લેવી જોઈએ. ખોટાં સાધનો કરવાથી ગમે તેટલું તપ કરો કે

બીજું કાંઈ કરો, જો સાધનો સાચાં અને સાચી દિશાનાં નહીં હોય તો નિષ્ફળતા અવશ્યંભાવી છે. તેથી ઉપનિષદ રૂપકના રૂપમાં સાધન બતાવેછે.

ધનુર્ગૃહીત્વૌપનિષદં મહાસ્ત્રં શરં હ્યુપાસાનિશિતં સન્ધયીત ।
આયમ્ય તદ્ભાવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાક્ષરં સોમ્ય વિદ્ધિ ॥3॥

ઉપાસનારૂપી તીક્ષ્ણ મહાબાણને ઉપનિષદમાન્ય ભક્તિભાવથી યુક્ત ધનુષ્યને ગ્રહણ કરીને, તે ધનુષ્ય ઉપર પેલા બાણને મૂકીને બરાબર ખેંચીને બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યનું વેધન કરે.

વધુ સ્પષ્ટતા માટે બીજો મંત્ર લખે છેઃ

પ્રણવો ધનુઃ શરો હ્યાત્મા બ્રહ્મ તલ્લક્ષ્યમુચ્યતે ।
અપ્રમત્તેન વેદ્ધવ્યં શરવત્તન્મયો ભવેત્ ॥4॥

ૐકારરૂપી ધનુષ્ય છે, તેના ઉપર મનરૂપી બાણને બરાબર ગોઠવીને, બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યને પ્રમાદરહિત થઈને વીંધવું જોઈએ.

અર્થાત્ હે ભાઈ, જો તારું લક્ષ્ય પરમબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, તેને પ્રાપ્ત કરવો હોય તો ૐકારરૂપી મહાન ધનુષ્યને પહેલાં ગ્રહણ કર. ૐકારનો આકાર ધનુષ્ય જેવો છે. તેના વચ્ચે મનરૂપી બાણને સ્થાપિત કર, અર્થાત્ ધનુષ્યમાંથી જેમ તીર છોડવામાં આવે તેમ વારંવાર ૐકારનું રટણ કર અને પ્રમાદરહિત થઈને બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યનું વેધન કર. તું ૐકારના માધ્યમથી વારંવાર મનરૂપી તીરને પરબ્રહ્મનું વેધન કરાવ; તેથી તું તન્મય થઈ જઈશ.

અર્થાત્ ૐકારનો જપ સતત કરતા રહેવાથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થઈ જશે.

સાક્ષાત્કાર કેવો હોય

ચાહે ભક્તિમાર્ગ હોય, ચાહે જ્ઞાનમાર્ગ હોય, બંનેનું લક્ષ્ય સાક્ષાત્કારનું રહેતું હોય છે. પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થવો જોઈએ. સાક્ષાત્કાર એટલે સીધો અનુભવ. સીધો અનુભવ એટલે માત્ર સાંભળેલી વાતો નહીં, પરોક્ષ જ્ઞાન નહીં, પણ અપરોક્ષ જ્ઞાન. સાધકને પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો એવો દૃઢ અનુભવ થાય કે કશી શંકાકુશંકા રહે નહીં. જે સાધક સતત નિરંતર ૐકારનો જપ કરતો રહે છે તેને આવો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી જપનું અતિશય મહત્ત્વ છે. જોકે ૐકાર સિવાય પણ પરમેશ્વરનાં બીજાં કોઈ પણ નામ મંત્ર બની શકે છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક કોઈ પણ એક નામ પકડીને થાક્યા વિના લાંબા સમય સુધી રટણ કરતો રહે તો તેને બ્રહ્માનુભૂતિ થાય છે. ૐકારમંત્ર બધા મંત્રોનું મૂળ છે અને તે આદિ મહામંત્ર છે. તેનો વૈજ્ઞાનિક મહિમા પણ છે. બાર વર્ષ સુધી એકધારી સાધના કરનારને મંત્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આવી સિદ્ધિ અભણ માણસને પણ થઈ શકે છે. અભણ માણસ પણ જો બાર વર્ષ સુધી ૐકાર (અથવા કોઈ પણ) મંત્રની એકધારી સાધના કરે તો તેને બ્રહ્મની અનુભૂતિ કેવી રીતે થાય તે બતાવવા આ મંત્ર છેઃ

ભિદ્યતે હૃદયગ્રંથિશ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।
ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે ॥8॥

હૃદયમાં પડેલી મોહજન્ય અજ્ઞાનની ગાંઠનું ભેદન થઈ જાય છે. ગાંઠ ભેદાવાથી બધા સંશયો કપાઈ જાય છે. પછી તેને બ્રહ્મની અનુભૂતિ – સાક્ષાત્કાર થયા પછી તેનાં બધાં કર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ થાય છે.

આ મંત્ર બહુ મહત્ત્વનો છે. પ્રથમ તો હૃદયમાં મોહજનિત અજ્ઞાનની કેટલીયે ગાંઠો પડેલી છે, જે અવરોધક છે. આ ગાંઠોનું ભેદન સતત મંત્રજાપથી થાય છે. ઘણો લાંબો સમય ૐકારનો જાપ કરવાથી આ ગાંઠો આપોઆપ છૂટી જાય છે. જાપ સિવાય બીજાં સાધનો કરવાથી ગાંઠો છૂટતી નથી. ગમે તેટલાં કર્મકાંડો કરો, પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરો, યોગ કરો, ઉપવાસ કરો કે કઠોર તપ કરો, તેથી ગાંઠો ખૂલતી

નથી. કોરું પાંડિત્ય વાચાળ થઈ જતું હોય છે. આવો માણસ સતત બોલબોલ કરે, પણ તેની ગાંઠ ખૂલી ન હોય. ગાંઠ તો સતત નિષ્કામ ભાવથી કરેલા મંત્રજાપથી જ ખૂલતી હોય છે. એટલે બીજાં સાધનો કરવા કરતાં મંત્રજાપનું સાધન કરતા રહેવું તે નિષ્કામ સાધક માટે વધુ હિતાવહ છે.

હૃદયની ગાંઠ ભેદાઈ જવાથી તેમાં પડેલા બધા સંશયો કપાઈ જાય છે. અનુભવ થયા પહેલાં સંશયનું જોર વધુ રહેતું હોય છેઃ બ્રહ્મ હશે કે નહીં? હશે તો કેવું હશે? વગેરે અનેક પ્રકારના સંશયો સાધનાને અસ્થિર કરી દેતા હોય છે. લાંબો સમય સાધના કરવા છતાં પણ કોઈ સંતોષકારક અનુભવ ન થવાથી તેનું મન ઢચુપચુ થઈ જાય છે. તેથી કહે છે કે તેના બધા સંશયો કપાઈ જાય છે, દઢ સમાધાન થઈ જાય છે. સમાધાનનાં બે રૂપ છેઃ એક તો યૌક્તિક અને બીજું આનુભવિક. યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી જે સમાધાન થાય તેને યૌક્તિક સમાધાન કહેવાય. તે પણ જરૂરી હોય છે છતાં તેવા સમાધાનમાં બહુ દઢતા નથી રહેતી. પંડિતો પાસે યુક્તિઓ ઘણી હોય છે પણ તેમાં દઢતા નથી હોતી, કારણ કે યુક્તિઓ એકથી એક ચઢે તેવી થયા કરતી હોય છે. પણ જ્યારે અનુભવ થઈ જાય ત્યારે તેમાં દઢતા આવે. અનુભવ એ જ સાક્ષાત્કાર. અનુભવ તો જે પંડિત ન હોય, અજાણ હોય તેને પણ થાય. કદાચ તેમાં વાચાળતા ન આવે, પણ તે તો તેનું મહત્ત્વ જ કહેવાય. “જ્ઞાને મૌનમ્” તેનું ભૂષણ થઈ જાય.

આવા સાધકના બધા સંશયો કપાઈ જવાથી તેનું દઢ સમાધાન થઈ જાય. દઢ સમાધાન થયું હોય તેનામાં સમાધાન-તેજ પ્રગટ થાય. કોઈ પણ પ્રશ્નનો તે પ્રત્યુત્તર આપી શકે. તેનાં શાસ્ત્રો ન જોવાં પડે, ન તો લાંબો વિચાર કરવો પડે. તરત જ રોકડો જવાબ આવે, કારણ કે તે અનુભવ થયેલું જ્ઞાન છે, ગોખેલું જ્ઞાન નથી.

આવા સાધકનાં બધાં કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે, અર્થાત્ કર્મોની પ્રબળતા રહેતી નથી. તેનાં બંધન ઢીલાં થઈ જાય છે. જીવાત્મા કર્મબંધનોથી સજ્જડ બંધાયેલો છે, તેથી મુક્તાનંદ ભોગવી શકતો નથી, પણ આવા સાધકને જ્યારે પરમેશ્વરનો અનુભવ થઈ જાય છે ત્યારે તેનાં બધાં કર્મબંધન ઢીલાં થઈ જાય છે અથવા ક્ષીણ થઈ જાય છે. કર્મબંધનથી મુક્તિ જ મુક્તિ છે, અર્થાત્ તેનો મોક્ષ થઈ જાય છે. માટે, હે ભાઈ, સતત ૐકારની સાધના કર. તું નર-નારી, બ્રાહ્મણ-શૂદ્ર ગમે તે હોઈશ તોપણ આવી સતત સાધનાથી આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ શકશે.

સાધક જેમજેમ ૐકારનો નિષ્કામ જપ કરતો જશે તેમતેમ તેનું મન પવિત્ર થતું જશે. મનની પવિત્રતા એટલે તેના શુદ્ધ વિચારો. તેને શુભવિચારો આવવા લાગશે. હીનવિચારો વિદાય લે ત્યારે સમજવું કે મન પવિત્ર થયું છે. વારંવાર સ્નાન કરવાથી શરીર શુદ્ધ થાય, પણ નાહવામાત્રથી મન શુદ્ધ ન થાય. મનની શુદ્ધિ તો હરિનામસ્મરણથી જ થાય, કારણ કે હરિનામ પવિત્ર છે. તેનો સતત યોગ મનને પવિત્ર કરે છે. માટે, હે ભાઈ, હરિનામનો જપ કર, જપ કર.

17-1-12

22
જીવ, બ્રહ્મ અને જગત

ધર્મનું એક અંગ દર્શન છેઃ દર્શન એટલે ધર્મની વૈચારિક માન્યતાઓ. લગભગ પ્રત્યેક ધર્મની એક વૈચારિક માન્યતા હોય છે. આ માન્યતાથી બૌદ્ધિક સ્પષ્ટતા થતી હોય છે. જેની પાસે દર્શન નથી હોતું તેની પાસે વૈચારિકતા નથી હોતી, તેથી તેની સ્પષ્ટતા પણ નથી હોતી.

ભારતીય ધર્મોમાં દર્શનો છે, અર્થાત્ વૈચારિકતા છે. વૈચારિકતા પ્રતિભાથી આવતી હોય છે. અહીં પ્રચુર પ્રતિભાઓ હતી અને તે મુક્ત હતી, જડબેસલાક જકડી દેવાયેલી ન હતી, તેથી દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં આવી પ્રતિભાઓ ખૂબ ખીલી છે. પશ્ચિમમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રતિભાઓ ખીલી, અહીં દાર્શનિક પ્રતિભાઓ ખીલી. વિજ્ઞાનને પ્રયોગશાળાનો આધાર રહે છે. દર્શનને પ્રયોગશાળા પછીના જગતમાં ઊડવાનું હોવાથી પ્રતિભાનો જ આધાર રહ્યો છે. વિજ્ઞાનમાં જેમ બધા પ્રયોગોની એકરૂપતા હોય છે તેમ દર્શનમાં આવી એકરૂપતા નથી રહેતી. સૌની માન્યતા અલગ-અલગ રહે છે, કારણ કે આ પ્રયોગસિદ્ધ માન્યતા નથી હોતી. વૈજ્ઞાનિક માન્યતા પ્રયોગસિદ્ધ હોય છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રયોગ કરીને આ સત્યને અનુભવી શકે છે તેથી વિજ્ઞાન સર્વમાન્ય તત્ત્વ થઈ જાય છે, પણ દર્શન તેવું નથી થઈ શકતું; કારણ કે તે રુચિપૂર્વકની પ્રતિભાનું સર્જન હોય છે. આ કારણે અહીં ઘણાં દર્શનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે, જેવાં કે અદ્વૈત, દ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત, ત્રૈત વગેરે. આવાં ભિન્નભિન્ન દર્શનોની સંખ્યા 950 જેટલી થવા જાય છે. આ મુક્ત પ્રતિભાનું પરિણામ કહેવાય. જે ધર્મોમાં બદ્ધ પ્રતિભા હોય છે ત્યાં દર્શનોનો વિકાસ થતો નથી, પણ તેથી તેમને એક બહુ મોટો લાભ થાય છે કે તે ગૂંચવાડાથી બચી જાય છે. ઘણાં દર્શનો ઘણો ગૂંચવાડો ઊભો કરે છે. સાચું શું તે નક્કી કરી શકાતું નથી. જ્યારે બદ્ધ પ્રતિભાના ધર્મોમાં એક મોટું દૂષણ એ પેદા થતું હોય છે કે તે ચુસ્ત – કટ્ટર બની જતા હોય છે તેથી તેમની સહિષ્ણુતા સમાપ્ત થઈ જાય છે. સહિષ્ણુતા વિનાના ધર્મો ત્રાસદાયી થઈ જતા હોય છે. જ્યારે ભલે ગૂંચવાડો થાય, પણ જ્યાં મુક્ત પ્રતિભા હોય છે ત્યાં સહિષ્ણુતા વધુ હોય છે. ભારતમાં અનેક સંપ્રદાયો હોવા છતાં હળીમળીને રહેવાનું સામંજસ્ય હોવાનું કારણ પ્રતિભાની મુક્તતાવાળાં દર્શનો છે.

'મુંડક ઉપનિષદ' એક રૂપક દ્વારા દાર્શનિક સ્પષ્ટતા કરે છે. જો આ મંત્રને બરાબર સમજી શકાય તો ઘણા અનર્થોથી મુક્તિ મળે અને વૈચારિક સ્પષ્ટતા થઈ જાય. મંત્ર આવો છેઃ

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષસ્વજાતે ।
તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્ત્યનશ્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥ 1 ॥

સુંદર પાંખોવાળાં બે પક્ષીઓ, સાથે રહેનારાં, મિત્રો જેવાં એક જ વૃક્ષનો આશ્રય કરીને રહેતાં હતાં, તેમાંથી એક પક્ષી પીપળના સ્વાદુ ફળને ખાતું રહેતું. બીજું પક્ષી ફળ ખાધા વિના માત્ર દ્રષ્ટા બનીને જોયા કરતું હતું.

આ રૂપકનો ભાવ આવો છેઃ સંસારરૂપી પીપળના વૃક્ષ ઉપર જીવાત્મા અને પરમાત્મારૂપી બે પક્ષીઓ એકસાથે રહે છે. બંને સુંદર હોવાથી 'સુપર્ણા' કહ્યું છે. સાથે જ રહેતાં હોવાથી 'સયુજા' કહ્યું છે. જો પરમેશ્વર દૂર કોઈ એક દેશમાં જ રહેતો હોય તો 'સયુજા' ન થઈ શકે, તે વ્યાપક હોય તો જ 'સયુજા' થઈ શકે. બંને જીવાત્મા અને પરમાત્મા સખા છે, સમાનધર્મા છે. અને બંને સત્-ચિત્ અને આનંદરૂપ છે. પણ જીવાત્મા સચ્ચિદાનંદ(અલ્પ) છે, જ્યારે પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ-ઘન છે. એક બિન્દુ છે, બીજો સમુદ્ર છે.

આ બંને પક્ષીઓ એક જ સંસારપીપળા ઉપર રહેતાં હોવા છતાં તેમાંથી એક જીવાત્મા પક્ષી પીપળાનાં સ્વાદુ ફળોને ખાતો રહે છે, અર્થાત્ તે કર્તાભોક્તા છે, પણ બીજું પક્ષી અર્થાત્ પરમાત્મા ફળ ખાતો નથી. તે કર્તાભોક્તા નથી. તે માત્ર જોયા કરે છે. આ મંત્ર ઉપરથી આટલી બાબત સિદ્ધ થાય છેઃ

1. સંસારરૂપી પીપળો સત્ય છે, અર્થાત્ જગત સત્ય છે, મિથ્યા નથી.

2. જીવાત્મા પણ સત્ય છે તથા કર્તાભોક્તા છે.

3. પરમાત્મા પણ સત્ય છે, પણ તે કર્તાભોક્તા નથી. તે માત્ર દ્રષ્ટા જ છે.

આ ત્રણે તત્ત્વો સત્ય છે અને તેમનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો છે.

એક જ વૃક્ષ ઉપર સાથે રહેવાથી જીવાત્મારૂપી પક્ષી પીપળાનાં ફળોમાં રચ્યોપચ્યો રહેવાની જગ્યાએ નજીક જ રહેતા પરમાત્મારૂપી પક્ષીનો આશ્રય લે તો તેનો ઉદ્ધાર થઈ જાય – આવો ભાવ છે.

17-1-12

23
બધું ૐકારમય છે

એકાદશ ઉપનિષદોમાં 'માણ્ડૂક્ય ઉપનિષદ' સૌથી નાનું – બાર જ મંત્રોવાળું હોવા છતાં સૌથી મહત્ત્વનું પણ છે. આ ઉપનિષદ ઉપર ગૌડપાદાચાર્યે માંડૂક્ય કારિકાઓ લખીને અજાતવાદની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઉપનિષદ ઉપર ભાષ્ય રચીને આદ્ય શંકરાચાર્યજીએ વિવર્તવાદની સ્થાપના કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બંને વાદોને સંક્ષેપમાં સમજવા જેવા છેઃ

અજાતવાદ

અજાતવાદ મૂળમાં બૌદ્ધોના વિજ્ઞાનવાદીઓનો છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ માત્ર ચેતનને જ સત્ય માને છે. જડ જગત માત્ર આભાસ છે. તેની સત્તા નથી પણ ચેતન ક્ષણિક છે. ચેતનની ધારા ચાલતી રહે છે તેથી તેમાં સાતત્ય દેખાય છે, જેમ નદીના જળમાં પ્રવાહનિત્યતા હોય છે તેમ. આ બૌદ્ધ અજાતવાદને ગૌડપાદાચાર્યજીએ વેદાન્તનું રૂપ આપ્યું હોવાથી તેમને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ પણ કહેવાય છે.

માયાવાદમસચ્છાસ્ત્રં પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધમુચ્યતે ।
મય્યેવ કથિતં દેવિ કલૌ બ્રહ્મરૂપિણા ॥

હે દેવી, કલિયુગમાં બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને મેં જ માયાવાદનો પ્રચાર કર્યો છે. તે અસત્ શાસ્ત્ર છે, અર્થાત્ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તેથી તે બ્રાહ્મણને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ કહેવાય છે.

અર્થાત્ ગૌડપાદાચાર્યજીનો અજાતવાદ બૌદ્ધોના વિજ્ઞાનવાદની પ્રતિકૃતિ હોવાથી તેમને પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ કહ્યા છે.

જગત ત્રણે કાળમાં નથી તેવી તેમની વારંવારની ઘોષણા હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગતનું અસ્તિત્વ ન માનવું એ 'મમ માતા વંધ્યા' જેવી વાત થઈ, તેથી તેમના પ્રશિષ્ય અર્થાત્ તેમના શિષ્ય ગોવિંદાચાર્યજી અને તેમના શિષ્ય શંકરાચાર્યજીએ અજાતવાદને વિવર્તવાદનું રૂપ આપ્યું.

વિવર્તવાદ

વિવર્તવાદ એટલે વસ્તુ છે તો ખરી, અનુભવ તો થાય જ છે, પણ તેની પોતાની સત્તા નથી, જેમ શુક્તિમાં રજત, રજ્જુમાં સર્પ, સ્વપ્નના પદાર્થો વગેરે. આવી રીતે એક જ બ્રહ્મમાંથી જગદુત્પત્તિ તો થઈ છે, કારણ કે જગદુત્પત્તિની અનેક શ્રુતિઓ છે, તોપણ તે વિવર્ત છે અથવા દેખાવમાત્ર છે, વાસ્તવમાં નથી. તેની માત્ર વ્યાવહારિક સત્તા જ છે, પારમાર્થિક સત્તા નથી, તેથી સત્તા વિનાનું છે. સત્તા તો માત્ર બ્રહ્મની જ છે. અને આ જીવાત્મા છે તે પોતે જ પરમાત્મા છે. જીવ એ શિવ જ છે. જીવ-શિવમાં કશો ભેદ નથી. આવી ધારણાને અદ્વૈતવાદ કહેવાય છે, પણ અદ્વૈતનાં બે રૂપ છેઃ 1. અજાતવાદ અને 2. વિવર્તવાદ.

આ બંને વાદોનાં મૂળ આ 'માંડૂક્યોપનિષદ'માં બતાવાયાં છે. મારી દૃષ્ટિએ ખરેખર આવું છે જ નહિ. પૂરા ઉપનિષદમાં ક્યાંય જગત નથી અથવા જગત મિથ્યા છે તેવું કહ્યું નથી, બલકે જગતની સ્થાપના કરી છે. પ્રથમ મંત્ર જ જોઈ લોઃ

ઓમિત્યેતદક્ષરમ્ ઇદં સર્વં । તસ્યોપવ્યાખ્યાનમ્...
ભૂતં, ભવદ્ ભવિષ્યદિતિ સર્વમોંકાર એવ ।
યચ્ચાન્યત્ ત્રિકાલાતીતં તદપ્યોંકાર એવ ॥ 1 ॥

ઓમ્ એટલે અક્ષર. આ બધું જગત તેનું જ વ્યાખ્યાન છે. જે ભૂતકાળમાં હતું, અત્યારે છે અને ભવિષ્યમાં હશે તે બધું ૐકારમય છે. અને આ સિવાય જે કાલાતીત છે તે પણ બધું ૐકારમય છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભૂતકાળમાં જગત હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેવાનું છે, એટલું જ નહીં, જે ત્રણે કાળથી પર છે (પરબ્રહ્મ) તે પણ ૐકાર જ છે.

આમ આ મંત્રમાં ૐકારને જડ-ચેતનના સમુચ્ચય-રૂપમાં બતાવાયો છે, જેમ દેહાત્મા જડચેતનનો સમુચ્ચય હોય છે તેમ. એટલે તો આગળ જતાં ૐકારના ચાર પાદ કરવામાં આવ્યા છે.

પરમેશ્વર કેવો છે – તેના વિશે હકારાત્મક અને નકારાત્મક બે પ્રકારનાં વિશેષણો અપાયાં છે. હકારાત્મક એટલે તેનામાં જે-જે ગુણો છે, ગુણવાચી વિશેષણો અને નકારાત્મક એટલે તેનામાં જે-જે નથી તે વિશેષણો. જે નકારાત્મક વિશેષણો છે તેની અહીં ચર્ચા કરવી નથી. માત્ર એકાદ ઉદાહરણ જ પર્યાપ્ત થશે. 1. તે પાપી નથી, 2. તે વિનાશી નથી, 3. તે પક્ષપાતી નથી, વગેરે. આમ પાછળથી 'નથી' શબ્દ લગાવાય તે નકારાત્મક વિશેષણો કહેવાય. હકારાત્મક તે છે જેમાં પાછળથી 'છે' ક્રિયાપદ આવે. જેમ કે 'તે દયાળુ છે', 'તે રક્ષક છે', 'તે સર્વજ્ઞ છે' વગેરે. આવાં બંને પ્રકારનાં હજારો વિશેષણો પરમાત્માને લગાવી શકાય છે. પ્રત્યેક વિશેષણ તેના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરનારું છે, તેથી 'વિષ્ણુસહસ્રનામ'માં તેનાં હજાર નામો આપ્યાં છે. ખરેખર તો હજાર જ નહીં પણ હજારો નામો કહી શકાય. આ બધાં નામોમાં પરમેશ્વરની જુદીજુદી અભિવ્યક્તિ બતાવાઈ છે. જે લોકો પરમાત્માને માત્ર નિર્ગુણ માને છે, તેમનાં ત્યાં આવાં હકારાત્મક નામો હોઈ ન શકે. પરમેશ્વરમાં ઇચ્છા પણ નથી (નિરિહ), તેમ કોઈ ગુણ પણ નથી તેથી તે નિર્ગુણ છે, તેવું માનનારાનું બ્રહ્મ તો સાવ નકામું કહેવાય. જો તેમાં દયા-કરુણા-ઉદારતા વગેરે ગુણો ન હોય અને નિરિહ અને નિષ્ક્રિય જ હોય તો પછી તે હોય તોય શું અને ન હોય તોય શું! તેનાથી કશું કામ થતું નથી, કરી શકાતું નથી. આવા તદ્દન નિરુપયોગી બ્રહ્મને કોઈ કહે કે "હું બ્રહ્મ છું" તો તેથી શું થાય? કોઈ જ પ્રશ્ન ઉકેલાય નહીં. તેવું બ્રહ્મ થવું તેના કરતાં તો અનાજ થવું સારું કે કોઈનું પેટ તો ભરાય. પાણી થવું સારું કોઈની તરસ તો બુઝાવાય. આ ઋષિમાર્ગ ન કહેવાય. ઋષિમાર્ગમાં બ્રહ્મ ગુણગુણનો ભંડાર છે. તેના અનંત ગુણો છે. જેમ કે કહેવામાં આવ્યું છે કેઃ

તદપિ તવગુણાનામીશ પારં ન યાતિ ॥

હે પ્રભો, તોપણ તારા ગુણોનો પાર ન આવે. નિર્ગુણ અને નિષ્ક્રિય માર્ગમાં શુષ્કતા આવી જાય. તેથી તો કોરા જ્ઞાનીઓ શુષ્ક થઈ જતા હોય છે. પણ શ્રુતિ કહે છે કે તેમાં અનંત ગુણો છે. પ્રત્યેક ગુણ પ્રેરણાદાયી અને સ્ફૂર્તિદાયક છે, જેમાંના માત્ર એક જ ગુણની અહીં ચર્ચા કરવાનીછે.

"રસો વૈ સઃ ।"

તે રસ-રસનો ભંડાર છે, રસરાજ છે. તે નીરસ નથી, તેથી ભાગવતમાં તેની રસમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પ્રસ્તુત થયા છે. કૃષ્ણને બધું આવડે છે – નાચતાં-ગાતાં, વગાડતાં, રાસ રમતાં, ગોષ્ઠી કરતાં, ઉજાણી કરતાં, ગાયો ચરાવતાં, અસુરોનો સંહાર કરતાં, દુષ્ટોનું દલન કરતાં, પાપી કંસનું નિકંદન કાઢતાં, ચીર પૂરતાં, વિષ્ટિ કરતાં, યુદ્ધ કરતાં, વ્યૂહ રચતાં, ગાદીત્યાગ કરતાં, દ્વારકાનો ત્યાગ કરતાં, ગીતાજ્ઞાન આપતાં – અધધધધ... કૃષ્ણને શું નથી આવડતું? તેને બધું આવડે છે. તેની રાસલીલા વિશ્વપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે રસરાજ છે. કોરો વીતરાગ આમાંનું કશું ન કરે. તેનું જીવન રસ વિનાનું – નીરસ-માત્ર છે. કૃષ્ણ વીતરાગ છે. પણ તે કોરા વીતરાગ નથી, તે પ્રીતરાગ પણ છે. પ્રીતરાગ થવા માટે લાગણીનો ભંડાર હોવો જોઈએ. લાગણીહીનતા હોય તો પ્રીતરાગ ન થવાય, પ્રીતદ્વેષ થઈ જવાય. અહીં શ્રુતિ કહે છે કે પરમાત્મા રસરૂપ છે.

માત્ર ચૈતન્યતત્ત્વ જ નહીં, જડ વસ્તુઓમાં પણ રસ હોય છે. પૃથ્વી રસરૂપ છે તેથી અન્ન-ઔષધિઓ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. જળ રસરૂપ છે તેથી તો તરસ્યાને રસ આપે છે. વાયુ રસરૂપ છે તેથી તો લોકો ઘરમાં પંખો, A.C. લગાવડાવે છે. અગ્નિ રસરૂપ છે તેથી તો બધી રસોઈ થાય છે અને ટાઢમાં લોકો તાપે છે. આકાશ રસરૂપ છે તેથી તો લોકો ગીતો-ભજનો વગેરે સંગીત સાંભળે છે. સૂર્ય રસરૂપ છે તેથી તો બધાને જીવન મળે છે. ચંદ્રમા તો સાક્ષાત્ રસરાજ છે. સોળ કળાએ ખીલેલો ચંદ્ર સતત રસ નીતરતો હોય છે. પ્રેમીઓને તે રસતરબોળ કરતો રહે છે. જગતમાં એવી એક પણ વસ્તુ નથી જેમાં રસ ન હોય. વિષ પણ રસરૂપ છે, તેથી તો વિષપાન કરીને શિવ

નીલકંઠ બન્યા છે. જીવનમાં પણ અસહ્ય દુઃખોથી છુટકારો આપનારું તત્ત્વ વિષ જ છે. બીજાને ભલે તે ન ગમે, પણ અસહ્ય દુઃખોમાંથી મુક્તિ ઇચ્છનાર માટે તો રસરૂપ જ બને છે. મળ-મૂત્રાદિ પણ રસરૂપ છે, તેથી તો તેમાંથી ખાતર બનીને અનેકગણું અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો તે વિષરૂપ હોત તો ખાતરથી અન્નમાં વિષ આવી જાત, પણ તેવું નથી થતું. મળ-મૂત્રાદિ દુર્ગંધ મારે છે તે જ સારું છે. જો તે મઘમઘતી સુગંધ આપતાં હોત તો લોકો પોતપોતાના દીવાનખાનામાં તેના જ ઢગલા કરી રાખત. અત્તર વગેરેની જરૂર જ ન પડત. અને દુર્ગંધ પણ આપણા માટે છે. મળભક્ષી ભૂંડ વગેરે તથા કીડા વગેરે માટે તો તે પરમ રસરૂપ જ હોય છે. મળદ્વાર અને મૂત્રદ્વારને જો મઘમઘતી સુગંધવાળાં બનાવાયાં હોત તો કામુક લોકોની કામુકતા અનેકગણી વધી જાત. તે જે છે, જેવાં છે તેવાં જ કલ્યાણકારી છે. પૂરું વિશ્વ રસરૂપ છે. રસ લેતાં આવડે તે રસભોગી થઈ શકે છે. રસશત્રુઓ વિશ્વરસ ત્યાગીને જીવન બરબાદ કરતા ભટકતા ફરે તો તેમાં દોષ તેમનો જ કહેવાય. તે પરમેશ્વરની કૃતિને ઊંધી રીતે સમજ્યા છે. ઊંધું જ્ઞાન ઊંધા માર્ગે વાળે છે. હજારો લોકો રસભરપૂર જીવન ત્યાગીને નીરસ - વૈરાગ્યભર્યું જીવન જીવવા ગૃહત્યાગ કરી પરાન્નભોજી થઈને શુષ્ક જીવન જીવતા થઈ જાય છે. તે ચિંતનીય કહેવાય. ઋષિમાર્ગમાં વૈરાગ્ય છે, પણ સુખદ્રોહ નથી, સુખત્યાગ નથી. તેથી ઋષિઓ અને અવતારો વીતરાગની સાથેસાથે પ્રીતરાગ પણ હોય છે. લાગણીહીન ન બનો. લાગણી જ રસ છે. તેમાંથી જીવન રસભર્યું બને છે. લાગણીને શુદ્ધ કરો તો લાગણી – પ્રેમ અને પરમાત્મા એક જ થઈ જાય છે. લાગણીત્યાગની સાધના નહીં પણ લાગણીશુદ્ધિની સાધના કરવાની છે.

જરા વિચાર કરોઃ જો જગત રસરૂપ છે તો તેનો રચનારો પરમાત્મા તો રસરસનો પુંજ જ હશે. માટે શ્રુતિ કહે છે કે “રસો વૈ સઃ।”

જગત્કર્તા ઈશ્વર છે.

દર્શનોમાં મુખ્ય બે ભાગ છેઃ 1. ઈશ્વરવાદી દર્શનો અને 2. અનીશ્વરવાદી દર્શનો. ઋષિઓ ઈશ્વરવાદી છે. શ્રમણો, ચાર્વાક વગેરે અનીશ્વરવાદી છે. ઈશ્વરનો મૂળ આધાર જગતનું કર્તૃત્વ છે. અનીશ્વરવાદીઓ જગત વિશે ત્રણ ભેદ કરે છેઃ 1. જગત થયું જ નથી, છે જ નહીં. આવી માન્યતા અજાતવાદી બૌદ્ધો અને અજાતવાદી વેદાન્તી ધરાવે છે. 2. જગત થયું છે પણ તે આપોઆપ થયું છે. તેને કોઈએ રચ્યું નથી. આવી ધારણા ચાર્વાકો અને કેટલાક બૌદ્ધો ધરાવે છે. 3. જગત તો સનાતન નિત્ય છે. તેમાં રૂપાંતરણ થાય છે, પણ મૂળરૂપથી તો તે નિત્ય છે. આવી ધારણા શ્રમણો ધરાવે છે.

અનીશ્વરવાદીઓની ચર્ચા કર્યા વિના આ બાબતમાં શ્રુતિ શું કહે છે તે જોઈએ. ઋષિએ પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ઈશ્વર કોને કહેવાય?” તેના જવાબમાં શ્રુતિએ કહ્યું કેઃ

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ।
યેન જાતાનિ જીવન્તિ ।
યત્પ્રયન્ત્યભિસંવિશન્તિ ।
તદ્વિજિજ્ઞાસ્વ તદ્ બ્રહ્મેતિ ॥

‘તૈત્તિરીય ઉપનિષદ’: 1-3

અર્થાત્ 1. જેના વડે આ બધાં ભૂતો – જગત ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉત્પન્નકર્તા બ્રહ્મ છે.

2. જેના વડે બધાં પ્રાણીઓ અને બ્રહ્માંડો જીવન ધારણ કરે છે તે બ્રહ્મ છે. તેથી તે પાલક કહેવાય છે.

3. જેમાં વળી પાછાં બધાં ભૂતો લીન થઈ જાય છે તે બ્રહ્મ છે. તેથી તેને ઉપસંહર્તા કહેવાય છે.

આમ, ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર ઉપનિષદના બ્રહ્મને પુરાણોએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ બનાવ્યા છે. મૂળમાં બધું એકનું એક જ છે. એક જ બ્રહ્મ છે.

જગત વિશે ત્રણ ‘ઍંગલ’થી વિચારી શકાયઃ 1. શાસ્ત્રીય, 2. અનુભવીય અને 3. વૈજ્ઞાનિક.

ઋષિશાસ્ત્રોમાં અસંખ્ય વાર જગતની ઉત્પત્તિની કથાઓ તથા ચર્ચાઓ આવે છે. મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ, યહૂદીઓ અને પારસીઓ વગેરે ભિન્નધર્મીઓ પણ કોઈ કાળે જગતને ઉત્પન્ન થયેલું માને છે. એ સંભવ છે કે સૌ-સૌની પ્રક્રિયા અલગ-અલગ હોય, પણ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર પરમેશ્વર જ છે તેવું બધા માને છે.

જગત છે જ નહીં તેવી અજાતવાદી ધારણા તો એટલી નિકૃષ્ટ છે કે તેની ચર્ચા કરવી પણ યોગ્ય નથી. જો જગત નથી તો ચર્ચા કેમ કરો છો? કોની સાથે કરો છો? જગત હોય જ નહીં અને તમે બ્રહ્મ હો તો તેથી શો ફાયદો? અને વળી પાછા ગુણહીન-ક્રિયાહીન-શક્તિહીન બ્રહ્મ થઈને કરશો શું? તેવું થવા કરતાં તો ન થવું સારું.

જગત છે પણ તેની સત્તા નથી એવી ધારણા પણ યોગ્ય નથી. હોય ને સત્તા ન હોય એવું બને જ નહીં. શુક્તિમાં રજત છે જ નહીં, રજતનો મગજમાં ભ્રમ-માત્ર છે. શુક્તિમાં રજત ઉત્પન્ન થયું નથી. તે તો મસ્તિષ્કની ભ્રાન્ત ધારણા-માત્ર છે. એમ સ્વપ્નમાં પણ પદાર્થો હોતા નથી, માત્ર તેમનો આભાસ જ હોય છે. એટલે હોય ને સત્તા ન હોય તેવું બને નહીં. અહીં કેટલાક લોકો સત્તાના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છેઃ 1. પ્રાતિભાસિક સત્તા, 2. વ્યાવહારિક સત્તા અને 3. પારમાર્થિક સત્તા. આ પ્રમાણે શુક્તિ-રજત કે સ્વપ્ન-પદાર્થોની પ્રાતિભાસિક સત્તા હોય છે, જે પ્રતીતિ-માત્ર જ હોય છે.

સૂર્યચંદ્રાદિની વ્યાવહારિક સત્તા છે. તેની વ્યવહારકાળમાં સત્તા હોય છે અને બ્રહ્મની પારમાર્થિક સત્તા હોય છે, જે ત્રણે કાળમાં રહે છે. આ ધારણા પણ યોગ્ય નથી.

1. જો પ્રતીતિકાળ પૂરતી પણ સત્તા રહેતી હોય તો સ્વપ્નના પદાર્થોનું વજન થવું જોઈએ. તો-તો હિમાલયનું સ્વપ્ન આવે તો ઘર તૂટી જાય અને ગંગા કે દરિયો દેખાય તો બધું પલળી જાય. પણ એવું થતું નથી. તેથી પ્રતીતિકાળમાં પણ સત્તા રહેતી નથી.

2. ત્રણે કાળમાં જે રહે તેની પારમાર્થિક સત્તા થતી હોય તો પ્રત્યેક વસ્તુ તો ત્રણ કાળમાં રહે જ છે. એક ક્ષણ ભૂતકાળ, એક ક્ષણ વર્તમાનકાળ અને એક ક્ષણ ભવિષ્યકાળ એમ ત્રણ ક્ષણો તો તુચ્છ વસ્તુઓનું પણ અસ્તિત્વ રહે છે. તેથી બધી વસ્તુઓની પારમાર્થિક સત્તા થઈ જાય. જો કહેવામાં આવે કે યાવત્ ત્રણ કાળ તો તે યોગ્ય નથી. યાવત્ ભૂતકાળ કોણ જોવા જશે? અને યાવત્ ભવિષ્યકાળ પણ કોણ જોવા જશે? સૂર્યાદિ અને પદાર્થોનાં મૂળ તત્ત્વો પ્રકૃતિ કે પરમાણુઓ તો યાવત્ કાળમાં આવે જ છે, તો તે પણ પારમાર્થિક સત્તાવાળાં થઈ જશે અને બ્રહ્મ પણ યાવત્ કાળમાં રહેશે તેની શી ખાતરી?

3. ખરેખર તો વ્યાવહારિક સત્તા જ સત્તા છે. જેનો બહુભોગી વ્યવહાર હોય તેની સત્તા હોય જ. શુક્તિ-રજત બહુભોગી નથી. સ્વપ્નના પદાર્થો તો છે જ નહીં. પણ કદાચ હોય તો તે પણ એકભોગી છે, બહુભોગી નથી. જગત શુક્તિરજત કે સ્વપ્નના પદાર્થો જેવું નથી, વાસ્તવિક છે. બહુભોગી જ નહીં સર્વભોગી છે. તેથી જગતનું સાચું અસ્તિત્વ છે જ. તેનો અભાવ પણ નથી તેમ જ તે મિથ્યા પણ નથી. તે સત્ય જ છે. તેની ઉત્પત્તિ કરે તેને બ્રહ્મ કહેવાય. પરમેશ્વર વિના આવા અદ્ભુત જગતની ઉત્પત્તિ બીજા કોઈનાથી થઈ શકે નહીં.

સ્થિતિ

જેવી ઉત્પત્તિ તેવી જ સ્થિતિ કરવી એ પણ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડો આકાશમાં ભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. બધું વ્યવસ્થિત ચાલે છે. અબજો-અબજો ટનનાં નક્ષત્રો અને તારાઓ કોઈના આધાર વિના પોતપોતાના નિર્ધારિત માર્ગ ઉપર ભ્રમણ કરી રહ્યાં છે. કોઈ નક્ષત્ર કે તારો જરા માર્ગભ્રષ્ટ થાય તો તરત જ મહાવિનાશ થઈ જાય. જેમ રેલવેના પાટા રેલમાર્ગને નિર્ધારિત કરે છે તેમ આ કરોડો તારાઓનો માર્ગ પણ કોઈનો નિર્ધારિત કરેલો છે અને પ્રત્યેકનું ગુરુત્વાકર્ષણ એકબીજાને નિશ્ચિત બિન્દુ ઉપર ધારણ કરી રહ્યું છે. માનો કે સૂર્ય ગુરુત્વાકર્ષણ વિનાનો થઈ જાય તો બધા ગ્રહો નષ્ટ થઈ જાય, ટકરાઈ જાય. આ ધારણપ્રક્રિયા છે.

પૃથ્વીથી સૂર્યની દૂરી નિશ્ચિત બિન્દુ ઉપર છે. જો સૂર્યને કે ચંદ્રને કે નક્ષત્રોને તેમનાં બિન્દુઓથી માત્ર એકાદ લાખ કિલોમીટર આઘાં-પાછાં કરવામાં આવે તો ગુરુત્વાકર્ષણ વધી જાય કે ઘટી જાય, તેથી સર્વનાશ થઈ જાય. બધું ખગોળમંડળ પોતપોતાના નિશ્ચિત અને નિર્ધારિત બિન્દુ ઉપર ગોઠવાયેલું છે, તેથી બધાનું અસ્તિત્વ છે.

આપણા પૃથ્વીગ્રહમાં ત્રણ ભાગમાં જળ અને એક ભાગમાં જમીન છે. જરા ક્રમ બદલાવીને જુઓ અર્થાત્ એક ભાગમાં પાણી અને ત્રણ ભાગમાં જમીન કરી જુઓ વિનાશ થઈ જશે. આ સ્થિતિ છે.

પ્રાણીઓનું જીવન પ્રાણવાયુથી છે. અનંતકાળથી પ્રાણવાયુનો સ્ટૉક ખૂટતો નથી. ક્યાંથી આ પુરવઠો આવે છે? પરમેશ્વરે આ પુરવઠો ચાલુ રાખવા વૃક્ષો-વનરાજિ બનાવ્યાં છે, જે આપણા ઝેરી વાયુને શોષીને તાજો પ્રાણવાયુ આપતાં રહે છે. જો આપણી માફક વૃક્ષો પણ પ્રાણવાયુથી જીવતાં હોત અને ઝેરી વાયુ કાઢતાં હોત તો જીવસૃષ્ટિની કલ્પના પણ ન કરી શકાત.

આમ અસંખ્ય પ્રકારની સચોટ વ્યવસ્થાથી સૃષ્ટિ ભરપૂર છે. આ વ્યવસ્થા જેણે કરી છે તે પરમેશ્વર છે. તે બધું આપોઆપ થયું નથી. કમ્પ્યુટરમાં પણ જેવો પ્રોગ્રામ કર્યો હોય તેવાં પરિણામ આવતાં હોય છે. પ્રોગ્રામ આપોઆપ થઈ જતો નથી, તેનો કરનારો કોઈ હોય છે. વિશ્વનો પ્રોગ્રામ કરનારો જે છે તે પરમેશ્વર છે.

વિનાશ

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય – આ ત્રણ તત્ત્વો કરે તે બ્રહ્મ. હવે પ્રલય– વિનાશની વાત રહી. નાનામોટા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી તેમની સીમા પૂરી થયા પછી વિનષ્ટ થાય છે. વિનાશ પણ અસ્તિત્વનો જ હોય. જેનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તેનો વિનાશ પણ ન હોય. વંધ્યાપુત્રનું મરણ ન હોય. વળી વિનાશ પણ મંગળરૂપ છે. બધાં જ પ્રાણીઓ અમર થઈ જાય તો જીવન જ ન રહે. વિનાશથી નવું નિર્માણ શરૂ થાય છે. વિનાશ જ ન હોય તો નવનિર્માણ પણ ન હોય.

મૃત્યુ પણ કોઈનો બનાવેલો પ્રોગ્રામ છે. બધા ગર્ભો નવ માસના નથી હોતા, પ્રાણીભેદથી ગર્ભકાળનો ભેદ રહે છે. તેમ જ બધાં પ્રાણીઓ સો વર્ષનું જીવન નથી જીવતાં. માનો કે મચ્છરોનું આયુષ્ય સો વર્ષનું હોત તો શું થાત? તેમનું આયુષ્ય બે-પાંચ દિવસનું જ છે. કોઈએ નિર્ધારિત કર્યું છે. લાખ પ્રયત્નો કરીનેય કીટ, પતંગ, મચ્છર વગેરે સો વર્ષ જીવી ન શકે. આ વિનાશ મંગળકારી છે. પછી પ્રોગ્રામ પ્રમાણે બાળકને દાંત આવવા, પડી જવા, ફરી આવવા, વાળ આવવા, સમય થાય ત્યારે જ મૂછ-દાઢીના વાળ આવવા, પછી ધોળા થઈ જવા – આ બધું કોઈની અચૂક વ્યવસ્થા છે. માનો કે જન્મજાત દાંત હોત તો માની શું દશા થાત? માનો કે માથાના વાળ જેટલા જ લાંબા આંખની પાંપણોના વાળ હોત તો કેવું થાત? પાંપણના વાળ અડધા ઇંચે કોણે અટકાવી દીધા? કોઈ રચનારો છે. અને યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા અને પછી મરણ પણ તેની જ રચના છે. મરવું કોઈને નથી ગમતું, પણ મરવું જ પડે છે. વૃદ્ધ થવું પણ કોઈને નથી ગમતું, પણ વૃદ્ધ થવું જ પડે છે. કોઈ આપણને વૃદ્ધ બનાવી રહ્યું છે. કોઈ આપણને મારી રહ્યું છે, કારણ કે નવા જન્મને જગ્યા આપવી છે. તેથી જે વિશ્વની – અરે, કણેકણની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ કરતું રહે છે તે બ્રહ્મ છે, પરમેશ્વર છે. આ ત્રણેમાંથી એક પણ ન કરતા હોય – ન કરી શકતા હોય તેને ભગવાન કે ઈશ્વર કહેવાય નહીં. તે માણસ છે. માણસ ભગવાન નથી. માણસને જ ઈશ્વર માનવો તે ઘોર અજ્ઞાન છે. ઋષિઓ ઈશ્વરવાદી છે. આ શ્રુતિથી વિશ્વકર્તા, ધર્તા અને સંહર્તા ઈશ્વર સિદ્ધ થાય છે. તેણે જ વિશ્વ રચ્યું છે તે પણ સિદ્ધ થાય છે. વિશ્વ મિથ્યા નથી કે તેનો અભાવ નથી. તે છે છે ને છે જ. આપણે જીવાત્માઓ આવા મહાન ઈશ્વરના દાસ છીએ. તેની ભક્તિ-ઉપાસના કરીને જીવન ધન્ય કરી શકાય.

10-1-12

24
સૃષ્ટિરચના

જિજ્ઞાસુઓ માટે સૌથી વધુ રુચિકર વિષય સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનો રહ્યો છે. આ બાબતમાં બધા ધર્મો એકમત નથી. ધારણાઓ ભાગ્યે જ એકમત હોય. વૈજ્ઞાનિક પરિણામમાં એકમતી આવે, પણ બૌદ્ધિક ધારણાઓમાં ભિન્નતા રહેવાની. આવી ધારણાઓને ઈશ્વરીય રૂપ અપાય તો તે જડબેસલાક થઈ જાય. આવી જડબેસલાક થયેલી ધારણાઓ સત્યને શોધવામાં સહાયક ઓછી થાય પણ બાધક વધુ થાય.

સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ ઈશ્વર દ્વારા થઈ છે તેવું માનનારા ઈશ્વરવાદી છે. સૃષ્ટિરચના આપોઆપ થઈ છે, તેનો રચનારો કોઈ નથી તેવું માનનારા અનીશ્વરવાદીઓ કહેવાય છે. તેમાં પાછા બે ભેદ છેઃ 1. આત્મવાદી અને 2. અનાત્મવાદી. આત્મવાદીઓ ઈશ્વરને ભલે ન માને પણ આત્માને તો માને છે. આત્મા હોય એટલે પરલોક, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ વગેરે પણ હોય. અનાત્મવાદીઓ ઈશ્વરની માફક આત્માને પણ માનતા નથી. તેઓ માત્ર ભૌતિક તત્ત્વોને જ માને છે એટલે તેમને ત્યાં પુનર્જન્મ, પરલોક, સ્વર્ગ, નરક, મોક્ષ વગેરે હોતાં નથી. આ બધું ન હોય એટલે તે બધાંને પ્રાપ્ત કરવાની સાધના-ઉપાસના પણ ન હોય. કશી જ સાધના-ઉપાસના ન હોય એટલે તેઓ સુખવાદી થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. સુખવાદ એટલે બને તેટલાં સુખો ભોગવી લો. પછી કાંઈ જ નથી. આવા માત્ર ભૌતિકવાદીઓને ત્યાં કોઈ પાપ-પુણ્ય પણ નથી રહેતું, જેનું ફળ પાછળથી ભોગવવાનું હોય. એટલે પાપનો ભય અને પુણ્યની લાલચ પણ નથી રહેતાં. તેમનો સુખવાદ નિયંત્રણ વિનાનો થઈને ભોગવાદમાં અને પછી અતિભોગવાદમાં પરિણત થઈ જતો હોય છે. તેમની ધારણા છે કે વિશ્વની ઉત્પત્તિ કોઈએ કરી નથી, તે આપોઆપ થયું છે અને આપોઆપ ચાલી રહ્યું છે. જીવોની ઉત્પત્તિ રાસાયણિક સંયોગોથી થતી હોય છે અને દૈહિક પ્રક્રિયામાં બાધા આવવાથી મૃત્યુ થતું હોય છે. જેમ ઘડિયાળ બંધ પડી જાય તેમ આ દેહના ધબકારા પણ બંધ પડી જાય છે. તેમાંથી કશું નીકળતું નથી. બધું અહીં જ રહી જાય છે, વગેરે. બીજા અનીશ્વરવાદી પણ આત્મવાદીઓમાંથી જૈનોનું કહેવું છે કે સૃષ્ટિ અનાદિ-અનંત છે, અર્થાત્ તેને કોઈએ ઉત્પન્ન કરી નથી, પણ તે અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલ્યા કરવાની છે. તેનો કોઈ કર્તા નથી. અનંત જીવાત્માઓ છે. તે આ સૃષ્ટિમાં પોતપોતાનાં કર્મો ભોગવતા રહે છે. તેમાંથી દુર્લભ માનવજન્મ ધારણ કરનારાઓમાંથી કોઈ એકાદ સાધના કરે છે અને પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે સુખત્યાગ અનિવાર્ય છે. સુખનાં મહત્ત્વનાં બે કેન્દ્રો છેઃ ધન અને સ્ત્રી – આ બંનેનો ત્યાગ કરીને સાધુ દીક્ષા લઈને તીવ્ર સાધના કરવાથી મોક્ષ પામે છે. આમના મતે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ છે જ નહિ. તે અનાદિ-અનંત છે. પણ પરમાણુઓથી બનેલી સૃષ્ટિ સતત ઉત્પન્ન અને નષ્ટ થવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રાખે છે, જેથી બધું નાશવાન છે. પણ તેનાં મૂળ કારણ પરમાણુઓ નિત્ય હોવાથી કારણરૂપથી સતત ચાલુ રહે છે. જેમ કે માટીનો ઘડો નષ્ટ થઈ જાય છે તોપણ તેના પરમાણુઓ તો સતત ચાલુ જ રહે છે. તેનો નાશ થતો નથી. તેથી ઘડો અનિત્ય, નાશવાન, ક્ષણભંગુર છે, પણ તેના પરમાણુઓ નિત્ય છે. તેમણે સત્યની વ્યાખ્યા આવી કરી છેઃ

"ઉત્પાદવ્યય ધ્રૌવ્યં સત્ ।"

અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ થતી હોય, વ્યય-નાશ થતો હોય અને પાછી ધ્રુવતા- નિત્યતા હોય તેને 'સત્' કહેવાય. વંધ્યાપુત્ર 'સત્' નથી, કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તેનો નાશ પણ થતો નથી. કોઈ કહેતું નથી કે વંધ્યાપુત્ર મરી ગયો તેમ જ તેના મૂળ પરમાણુઓ પણ બાકી નથી રહેતા, તેથી તે 'સત્' નથી.

બૌદ્ધોનું કથન છે કે સૃષ્ટિ સ્વયંભૂ છે. તેનો રચનારો કોઈ ઈશ્વર નથી. જીવાત્મા છે પણ તે ક્ષણિક છે. તેની વિદ્ધારા ચાલે છે, જેમ વીજળીના પ્રવાહની ધારા ચાલે છે તેમ. તેમનું સત્યનું લક્ષણ સમજવા જેવું છેઃ

"યત્ ક્ષણિકં તત્ સત્યમ્ ।"

અર્થાત્ જે ક્ષણિક હોય તે જ સત્ય હોય. કોઈ વસ્તુ નિત્યનિર્વિકારી નથી. આત્મા પણ ક્ષણિક છે. જગત પણ ક્ષણિક છે. ક્ષણિક છે

માટે જ સત્ય છે. આ ક્ષણિકતાના પ્રવાહને અટકાવી દેવો તે જ નિર્વાણ છે. દીવામાં તેલનું છેલ્લું ટીપું બળી ગયા પછી દીવો શાંત થઈ જાય છે. તે ક્યાંય જતો નથી. તેમ જીવાત્મા પણ પોતાની ધારાને ક્ષીણ કરીને સમાપ્ત કરી દે તો તેનું નિર્વાણ થઈ જાય. એક રીતે પોતાના અસ્તિત્વનો અંત એ જ મોક્ષ કહેવાય. ઈશ્વરની ઇચ્છામાત્રથી સૃષ્ટિ રચાઈ જાય છે. કોઈ પ્રકૃતિ કે પરમાણુઓ હોતાં નથી પણ એ બધું જ્યાંજ્યાં જેની જેવીજેવી જરૂર પડે છે તે બધું રચાઈ જાય છે અને ગોઠવાઈ જાય છે. માત્ર સાત જ દિવસમાં સૃષ્ટિરચના પૂરી થઈ જાય છે. આ સૃષ્ટિ માત્ર એક જ વાર રચાઈ છે અને એક જ વાર તેનો અંત થાય છે, વારંવાર થતો નથી. છેલ્લો દિવસ કયામતનો હોય છે. ત્યારે બધા જીવોમાંથી કેટલાક કાયમ માટે સ્વર્ગમાં જશે અને બાકીના કેટલાક કાયમ માટે નરકમાં જશે. બસ પછી બધું બંધ થઈ જશે.

લગભગ આવું જ કાંઈક ખ્રિસ્તી લોકો પણ માને છે. આ સૃષ્ટિ પહેલી અને છેલ્લી જ છે. વારંવાર ઉત્પત્તિ-પ્રલય થતાં નથી. જેમણે બાપ્તિસ્મા લીધો હશે તે જ સ્વર્ગમાં જશે, બાકી બધા નરકમાં જશે. ભલે સારાં કર્મો કર્યાં હોય તોપણ બાપ્તિસ્મા વિનાનાં બધાં નરકમાં જ જશે.

આ સેમેટિક ધર્મોમાં એક મુદ્દો ધ્યાન દેવા જેવો છે કે આ વર્તમાન સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં અનંતકાળથી કશું જ ન હતું તેમ જ કયામત (પ્રલય) પછી પણ અનંતકાળ સુધી કાંઈ જ નહીં રહે. હા, સ્વર્ગ અને નરક રહેશે, જેમાં બધા જીવો સુખ-દુઃખ કાયમ ભોગવતા રહેશે. પણ આ સ્વર્ગ-નરક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હતાં, કારણ કે કોઈ જીવાત્માઓ જ ન હતા. કયામત પછી જ સ્વર્ગ-નરકનું અસ્તિત્વ થયું લાગે છે. અનંત-અનંત કાળમાં સૃષ્ટિના અસ્તિત્વનો પિરિયડ માત્ર થોડાંક વર્ષોનો જ કહી શકાય. તે સમુદ્રમાં બિન્દુ બરાબર પણ ન કહેવાય. અસ્તુ! સૌ-સૌની ધારણાઓછે.

આપણે ત્યાં સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનાં બે રૂપ છેઃ 1. વૈદિક અને 2. પૌરાણિક. વૈદિક સૃષ્ટિ આ પ્રમાણે છે. સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનાં પ્રકરણો ઘણી વાર – વારંવાર આવ્યાં છે, તોપણ ‘તૈત્તિરીય ઉપનિષદ’ની બ્રહ્માનન્દવલ્લીમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છેઃ

“સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ।”

અર્થાત્ પરમાત્મા સત્ય છે, જ્ઞાનરૂપ છે અને અનંત છે. આવા બ્રહ્મથી પ્રથમ આકાશ ઉત્પન્ન થયું.

તસ્માદ્ વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ ॥

સૌથી પહેલાં આકાશની ઉત્પત્તિ થઈ. આકાશની નિશ્ચિત વ્યાખ્યા કરવી કઠિન છે. આ ભૌતિક આકાશ નથી લાગતું. આ ઇન્દ્રિયાતીત તત્ત્વ દ્વારા પરમાત્માને સમજાવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પરમાત્મા આકાશ જેવો છે, અર્થાત્ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે. ઘણાં વર્ષો સુધી આકાશસૃષ્ટિ રહી. પછી

આકાશાત્ વાયુઃ ।

આકાશમાંથી વાયુ એટલે કે આકાશ કરતાં થોડા વધુ ભારે અને ઇન્દ્રિયગમ્ય પદાર્થ વાયુની ઉત્પત્તિ થઈ. આ આકાશ અને વાયુની મિશ્ર સૃષ્ટિ લાખો વર્ષો સુધી રહી. પછી

વાયોરગ્નિઃ ।

વાયુથી અગ્નિની સૃષ્ટિ થઈ, અર્થાત્ દશ્ય સૃષ્ટિ થઈ. આ અગ્નિસૃષ્ટિ એટલે કરોડો તારાઓ, સૂર્યો, નક્ષત્રો વગેરે, જે આંખ વડે જોઈ શકાતા હતા.

અગ્નેરાપઃ ।

પછી અગ્નિમાંથી જળ થયું, અર્થાત્ અગ્નિ કરતાં વધુ સ્થૂળ સૃષ્ટિ થઈ. સૂર્યાદિ તારાઓમાંથી જે રાસાયણિક પ્રક્રિયા થઈ તેથી જળ બન્યું. સામાન્ય રીતે અગ્નિને જળ ઓલવી નાખે છે, પણ જળની ઉત્પત્તિ પણ અગ્નિમાંથી જ બતાવી છે. અગ્નિ એટલે જુદાજુદા ગૅસ,

જેનું રૂપાંતરણ વાદળાંમાં થયું. અને વાદળાં લાખોલાખો વર્ષો સુધી વરસતાં રહ્યાં જેથી સમુદ્ર બન્યા.

“અદ્ભ્યઃ પૃથિવી ।”

જળમાંથી વધુ ઘનીભૂત પૃથિવીની ઉત્પત્તિ થઈ. આ પ્રક્રિયા થતાંથતાં કરોડો-કરોડો વર્ષો લાગી ગયાં.

પૃથિવ્યા ઔષધયઃ ।

પછી પૃથ્વીથી ઔષધિઓ – વનસ્પતિની સૃષ્ટિ થઈ. લાખો વર્ષો સુધી પૃથ્વી વનરાજિથી છવાતી રહી. તેમાં જાતજાતની અનેક વન્યસૃષ્ટિ થઈ. તેને ઔષધિ એટલા માટે કહેવાય છે કે તે બધી જ વનસ્પતિથી દવાઓ બને છે. કોઈ વનસ્પતિ એવી નથી જે ઔષધિ ન હોય.

ઔષધિભ્યોઽન્નમ્ ।

પછી આ ઔષધિઓમાંથી જવ-તલ-ઘઉં વગેરે અન્ન થયાં.

અન્નાત્ પુરુષઃ સ વા એષ પુરુષોઽન્ન રસમયઃ ।

પછી અન્નથી પુરુષ થયો, અર્થાત્ માનવદેહની રચના થઈ. આ દેહ અન્નરસમય છે, અર્થાત્ અન્નથી બનેલો છે અને બીજા કોઈના માટે પણ અન્ન બને છે. તે રસમય છે, અર્થાત્ સુખ ભોગવવાનું માધ્યમ છે. સુખ જ રસ છે. શરીર વિના સુખ-દુઃખાદિ ભોગવાય નહીં, તેથી તેને રસમય કહ્યું છે. શરીરને ઘૃણિત માનવું યોગ્ય નથી. બધા જ્ઞાનનો તથા સુખદુઃખના અનુભવનો તે આધાર છે.

આ રીતે સૃષ્ટિપ્રક્રિયા કરોડો વર્ષો સુધી ચાલતી રહી અને અંતે પુરુષ એટલે કે માનવસૃષ્ટિ થઈ. પ્રથમ પુરુષને આપણે મનુ કહીએ છીએ તેથી મનુનાં બાળકો મનુષ્ય અથવા માનવ કહેવાય છે.

આમ આકાશથી માનવ સુધીની સૃષ્ટિ ક્રમેક્રમે થતી રહી.

હવે પૌરાણિક સૃષ્ટિ.

પુરાણો સૃષ્ટિના રચનારને બ્રહ્મા અથવા પ્રજાપતિ કહે છે. અહીંથી ત્રિદેવ થાય છેઃ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. આ ત્રણ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કામ કરે છે. વૈદિક એક પરમાત્માનાં જ આ ત્રણ પૌરાણિક રૂપછે.

શેષશાયી ભગવાન વિષ્ણુ જળમાં પોઢ્યા છે અને લક્ષ્મીજી તેમની સેવા કરી રહ્યાં છે. તેમની નાભિમાંથી કમળદંડ નીકળ્યો. જળની સપાટી ઉપર કમળ ખીલ્યું છે. તેમાં ચતુર્મુખ બ્રહ્મા પ્રગટ થયા. કરોડો વર્ષો સુધી બ્રહ્માજીએ તપ કર્યું, પછી તેમણે ક્રમવાર સૃષ્ટિની રચના કરવા માંડી. પહેલાં એકકોશીય અમીબાની રચના થઈ, પછી દ્વિકોશીય, ત્રિકોશીય એમ કોશો વધતાં-વધતાં રચના આગળ વધી અને અંતે માછલું થયું. તેને મત્સ્યાવતાર કહેવાયો. વળી પાછી ડાર્વિનની ઉત્ક્રાન્તિ આગળ ચાલી. કરોડો વર્ષ પછી માછલામાંથી કાચબો થયો, જે જળની સાથે સ્થળમાં પણ રહેવા લાગ્યો. ફરી પાછી સૃષ્ટિ આગળ વધી અને કાચબામાંથી વરાહ થયો, જેને આપણે વરાહાવતાર કહીએ છીએ. વરાહમાંથી નૃસિંહ થયો, જેમાં અર્ધું અંગ સિંહનું થયું. પછી વામનાવતાર અર્થાત્ ઠીંગણો માણસ થયો. એમ કરતાં-કરતાં પછી મર્યાદાબદ્ધ શ્રીરામ થયા, પછી પ્રેમાવતાર કૃષ્ણ થયા, પછી કરુણાવતાર બુદ્ધ થયા. આ ઉત્ક્રાન્તિની પ્રક્રિયા પ્રમાણે અવતારવાદ ગોઠવી શકાય.

પહેલાં તો એકલું બ્રહ્મ જ હતું, પણ પછી તેને પૌરાણિક જામો પહેરાવ્યો એટલે તે જ બ્રહ્મ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ થયું. આ ત્રણે દેવોની એક-એક શક્તિ થઈ જે તેમની પત્ની કહેવાઈ, કારણ કે શક્તિ વિના કામ ન થઈ શકે. બ્રહ્માની શક્તિ સાવિત્રી, વિષ્ણુની શક્તિ લક્ષ્મી, મહેશની શક્તિ પાર્વતી-દુર્ગા. આ ત્રણે શક્તિઓ દ્વારા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું કામ થયા કરે છે. આ ત્રિદેવ અને

ત્રિદેવીઓથી પૌરાણિક ઈશ્વર સાકાર રૂપ ધારણ કરે છે. પછી તો તેમના પુત્ર-પરિવાર અને વિસ્તાર થાય છે. આમ તેત્રીસ કરોડ દેવસૃષ્ટિ બને છે. આ પૌરાણિક પ્રક્રિયા છે.

પણ આપણે આ સૃષ્ટિને પ્રથમ અને છેલ્લી માનતા નથી. તેનો કદી આદિ કે અંત નથી. આદિ અને અંત તો આપણા બ્રહ્માંડનો થાય છે. આપણે કરોડો-કરોડો બ્રહ્માંડો માનીએ છીએ. આકાશમાં દેખાતી આકાશગંગામાં કરોડો તારાઓ છે. આવી કરોડો-કરોડો આકાશગંગાઓ છે, જેનો અંત નથી. આવી એક આકાશગંગાના એક ખૂણામાં આપણો સૂર્ય પોતાના ગ્રહો સાથે ટમટમ ટમકી રહ્યો છે. એક સૂર્યનું એક બ્રહ્માંડ, આવા કરોડો સૂર્યનાં કરોડો બ્રહ્માંડ થાય. પણ કરોડ શબ્દથી પણ વાત પૂરી ન થાય, એટલે આપણે 'અનન્તકોટિબ્રહ્માંડાધિપતિ' એમ ભગવાનને 'અનંતકોટિ' શબ્દથી ઉચ્ચારીએ છીએ.

આવાં કરોડો-કરોડો બ્રહ્માંડોમાંથી કોઈ એક બ્રહ્માંડનો પ્રતિક્ષણ ઉદય થઈ રહ્યો છે અને બીજા કોઈ એક બ્રહ્માંડનો પ્રલય થઈ રહ્યો છે, અર્થાત્ ઉત્પત્તિ-પ્રલયની પ્રક્રિયા સતત ચાલ્યા જ કરે છે. તેથી વિશ્વસૃષ્ટિ બંને તરફ છેડા વિનાની અનાદિ-અનંત છે. છેડો માત્ર આપણી સૃષ્ટિ જેવાં નાનાંનાનાં બ્રહ્માંડોનો હોય છે, જેને ઉત્પત્તિ-પ્રલય કહેવાય છે. આપણી પૃથ્વીની જ વાત કરીએ. તેમાં ચૌદ ખંડ-પ્રલય થયા પછી એક મહાપ્રલય થાય છે. ખંડ-પ્રલય એટલે પૃથ્વીના એક ભાગનો નાશ. નાશ એટલે જળપ્રલય – બધું જળમાં દટાઈ જાય તેને જળપ્રલય કહેવાય. જળમાં દટાયેલાં વૃક્ષો, વનરાજિ વગેરેની કરોડો વર્ષો સુધી રાસાયણિક પ્રક્રિયા થતી રહે. આ કુદરતી ફૅક્ટરી કહેવાય. તેમાંથી પેટ્રોલિયમ, કોલસા, લોખંડ વગેરે ખનિજ પદાર્થોનું નિર્માણ થાય. જો ખંડપ્રલય ન થાય તો પૃથ્વીના પેટાળમાં ખનીજો પણ ન થાય. કરોડો વર્ષો પહેલાં જે દટાયું છે તે જ ખનીજ થઈને હવે બહાર નીકળે છે.

આમ કરતાં-કરતાં અંતે એક દિવસ મહાપ્રલય થઈ જશે, અર્થાત્ સૂર્યચંદ્રાદિ બધાનો નાશ થઈ જશે. તેને મહાપ્રલય કહેવાય. પણ આ તો અનન્ત અન્તરિક્ષમાંના એક નાના ટપકાનો નાશ થયો. અનન્ત અન્તરિક્ષમાં તો બીજાં કરોડો બ્રહ્માંડો વિલસી રહ્યાં છે. જીવન છે. અહીં નહીં તો બીજે જીવન તો છે જ. સર્વનાશ કદી થતો નથી. એટલે વિશ્વ પણ પરમેશ્વરની માફક શાશ્વત છે. ઈશ્વર કદી એકલો હોતો નથી. તેનાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોના અસ્તિત્વની સાથે તેનું અસ્તિત્વ હોય છે. હવે આ બ્રહ્માંડોને અસત કે મિથ્યા કેમ કહેવાય? તે પરમેશ્વરની અદ્‌ભુત કૃતિ છે, તેથી પરમેશ્વર મહાન છે. ઈશ્વર સત્ય છે તો જગત પણ સત્ય છે. જો જગત હોય જ નહીં કે મિથ્યા હોય તો ઈશ્વરનો કશો અર્થ જ નથી રહેતો. રજવાડાં વિનાનો કોઈ રાજા ન હોય. હોય તો નામમાત્રનો જ હોય. પણ આવું નથી. પરમેશ્વર અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોનો અધિપતિ છે.

19-1-12

25
'દ, દ, દ'

જીવસૃષ્ટિમાં ખાસ કરીને માનવસૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક છે, અર્થાત્ સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક. આ આનુવંશિક પ્રકૃતિ છે. તેથી કેટલીક પ્રજાઓ સાત્ત્વિક, કેટલીક રાજસિક તો કેટલીક તામસિક પ્રકૃતિની હોય છે. આના આધારે માનવસૃષ્ટિને ઉપનિષદોએ ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરી છેઃ 1. દેવ, 2. દાનવ અને 3. માનવ. આ ત્રણ ધારાઓ અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે. આનાં બે રૂપ છેઃ 1. સ્વતંત્ર ધારા અને 2. મિશ્રિત ધારા. સ્વતંત્ર ધારા એટલે જ્યાં માત્ર દાનવો જ રહેતા હોય કે પછી દેવો કે માનવો જ રહેતા હોય, પણ આવી સ્વતંત્ર ધારા ઓછી હોય છે. મિશ્રિત ધારા વધારે હોય છે, મિશ્રિત ધારા એટલે ત્રણે ભેળા રહેતા હોય. ભેળા રહેવામાં પણ કોઈ જગાએ દેવોની પ્રધાનતા હોય તો કોઈ જગાએ દાનવો કે માનવોની પ્રધાનતા હોય. જ્યાં જેની પ્રધાનતા હોય ત્યાં તેની છાપ હોય. જેમ કે આ તો 'દાનવોનું ગામ છે', આ તો 'દેવોનું ગામ છે' વગેરે. વળી પાછું, પ્રત્યેક દેવ, દાનવ કે માનવમાં સત્ત્વ, રજ કે તમમાંથી કોઈ એક જ ગુણ નથી રહેતો. એકની પ્રધાનતા હોય તો બાકીના બે ગૌણ રૂપમાં રહેતા હોય. બાકીના બે પણ વત્તા-ઓછા રહે, તેથી પ્રત્યેકમાં ત્રણે ગુણો તો રહે જ. જેમ કે એક વ્યક્તિમાં સત્ત્વ પ્રધાન, રજ મધ્યમ અને તમ ન્યૂનમાં રહે તો તેને સાત્ત્વિક વ્યક્તિ કહેવાય. સાત્ત્વિક વ્યક્તિમાં પણ રજ અને તમ ઓછી માત્રામાં પણ હોય જ છે. આવું જ રજઃપ્રધાન કે તમઃપ્રધાન વ્યક્તિમાં પણ હોય છે. તમઃપ્રધાન વ્યક્તિમાં પણ થોડોક તો સત્ત્વગુણ હોય જ છે. પ્રધાન ગુણની સાથે બાકીના બે મધ્યમ અને ન્યૂનની માત્રા ઓછી-વત્તી કરવામાં આવે તો નવ પ્રકારના માણસો થાય. જોકે આમાં પણ માત્રાઓની ન્યૂનાધિકતા કરવાથી અસંખ્ય પ્રકાર થાય. આ થઈ વિચિત્ર માનવસૃષ્ટિ.

હવે મૂળ વાત પર આવીએ. સૃષ્ટિરચનામાં આ ત્રણે – દેવ, દાનવ અને માનવ એકસાથે રહેતા હતા. તેમની વચ્ચે વારંવાર ઝઘડા-ઝંઝટ થયા કરતાં હતાં. સામૂહિક જીવનમાં નાના-મોટા કલહો થતા જ હોય છે, પછી ભલે ને બધાં સત્ત્વપ્રધાન સાત્ત્વિક માણસો જ કેમ ન હોય! ફરક એટલો જ કે તેમના ઝઘડા ઓછા થાય અને જલદી સમાધાન થઈ જાય, જ્યારે તમઃપ્રધાન લોકોમાં વાતવાતમાં વગર કારણે ઝઘડા થયા કરે અને ભારે ખૂનામરકી થઈ જાય. તેનો ડંખ રહે અને વેર બંધાય.

આવા સમાજમાં શાંતિ ન હોય. ઝઘડા તો સ્વર્ગમાં પણ થાય. જ્યાં સુખ, સત્તા અને વૈભવ હોય ત્યાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ વગેરે દોષો રહેવાના જ. આમ જુઓ તો ઝઘડા વિનાની કોઈ જગા જ નથી. મોક્ષ કે નિર્વાણમાં ઝઘડા નથી હોતા, પણ એ તો ધારણા જ લાગે છે. જ્યાં જીવન છે – ચેતના છે ત્યાં થોડાઘણા, નાનામોટા ઝઘડાઓ રહેવાના જ. જે સંપીલો સમાજ કે સંપીલો પરિવાર હોય છે ત્યાં ઉપરઉપરથી તો ઝઘડા દેખાતા નથી પણ અંદરખાને થોડોક ધુમાડો તો હોય જ છે – ભલે તે દેખાતો ન હોય. જો આ વાત સાચી લાગે તો સમજી લો કે આપણે નાના-મોટા ઝઘડાઓમાં જ જીવન જીવવાનું છે. ભાગીને વનમાં જશો તો ત્યાં પણ આવા પ્રશ્નો તો ઊભા રહેવાના જ. તદ્દન એકાકી માણસ લાંબો સમય એકાકી રહી શકતો નથી, તેથી તેનો પરિવાર અને સમાજ બની જતો હોય છે.

હા, તો દેવ, દાનવો અને માનવો એકસાથે રહેતા હતા અને લડીઝઘડીને પ્રશ્નો ઊભા કરતા હતા. પ્રશ્નો ન ઉકેલાય ત્યાં સુધી શાંતિ ન મળે. એટલે ખરી સાધના પ્રશ્નો ઉકેલવાની જ હોય છે.

આ ત્રણેને થયું કે "કોઈ સાચો ઉપદેશ આપે તો જ આપણું કલ્યાણ થઈ શકે." જીવનમાં સાચા માણસને મળવાની – પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થવી તે પણ અહોભાગ્ય જ કહેવાય! ત્રણે મળીને પછી પ્રજાપતિ બ્રહ્માની પાસે ઉપદેશ લેવા માટે ગયા. ભિન્ન પ્રકૃતિના પણ સમૂહમાં રહેલા માણસો હળીમળીને સદુપદેશ સાંભળવા જાય તે પણ નવાઈ જ કહેવાય.

પ્રજાપતિને વંદન-નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થના કરી કે "ભગવાન, અમને કલ્યાણ થાય તેવો ઉપદેશ આપો."

બ્રહ્માજીએ પ્રત્યેકને એકાક્ષરી ઉપદેશ આપ્યોઃ 'દ, દ, દ.' – માત્ર એકલો 'દ' જ અક્ષર કહ્યો. ત્રણે વિદાય થયા પછી વિચારવા લાગ્યા કે 'દ' એટલે શું? કશી સમજ ન પડી. ફરી પાછા પ્રજાપતિ પાસે ગયા. ઉપદેશ સૂત્રાત્મક હોય, પણ સૂત્ર તેની વ્યાખ્યાથી જ

સમજાય. મંત્રદ્રષ્ટા જેટલું જ મહત્ત્વ તેના વ્યાખ્યાતાનું પણ રહેતું હોય છે. વ્યાખ્યા વિનાનો મંત્ર તરાસ્યા વિનાના હીરા જેવો હોય છે. તરાસ્યા વિનાનો હીરો પથ્થર જેવો જ દેખાય. સામાન્ય માણસને કશી ખબર ન પડે. અજ્ઞાનીઓ તેનાથી કાગડા પણ ઉડાડે!

જ્યારે કોઈ ચોકસી તેને તરાસીને પહેલ પાડે ત્યારે તે લાખ કે કરોડનો થાય. આવું જ મંત્રનું પણ છે.

ફરી પાછા આવેલા દેવ, દાનવ અને માનવે સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાની જિજ્ઞાસા કરી પ્રાર્થના કરી. એટલે બ્રહ્માજીએ પ્રત્યેક માટે જુદીજુદી વ્યાખ્યા કરી. વિચારકને જિજ્ઞાસા હોય અને જિજ્ઞાસુ જ્ઞાનનો અધિકારી બને. જે વિચારક નથી હોતો તેને જિજ્ઞાસા પણ નથી હોતી, તેથી તેને જ્ઞાન પણ નથી હોતું. વિચારકતા વાચન-શ્રવણથી આવે. જેનામાં વાચન અને શ્રવણ નથી હોતાં તે ભલે ધનવાન, સત્તાવાન અને કૃતિમાન થઈ જાય પણ તે વિચારક ન હોઈ શકે. આવા લોકો ઉપદેશના નામે વાડાબંધીનાં ઘેટાં થઈ જાય. ઘેટાંની પાસે ઊન તો છે પણ મગજ નથી હોતું. વાડાગુરુને તો ઊનથી જ મતલબ હોય છે, મગજથી નહીં, તેથી વાડાબંધી ગુરુઓ ઘેટાં જ વધુ પસંદ કરતા હોય છે.

બ્રહ્માજીએ દેવોને કહ્યું, "સાંભળો, 'દ' એટલે દમન કરો, દમન કરો. ઇન્દ્રિયોનું દમન કરો. "દેવો એટલે વિપુલ ઐશ્વર્ય – ભોગવિલાસવાળા. તેમની પાસે પ્રચુર ઐશ્વર્ય અને મબલક ભોગસામગ્રી હોય છે એટલે તે બેફામ થઈ જતા હોય છે. બેફામપણું વિનાશકારી થઈ શકે છે. જેમની પાસે ભોગો છે જ નહીં તે ઇચ્છે તોપણ બેફામ થઈ શકતા નથી, તેથી તેમને દમનના ઉપદેશની જરૂર નથી. પણ જ્યાં અનેક અપ્સરાઓ વગેરે ભોગસામગ્રી હોય ત્યાં લગામ વિનાના ઘોડા જેવું જીવન થઈ જાય. તેથી કહ્યું કે "દમન કરો. દમન કરો." દમન એટલે સંયમ, દમન એટલે વિનાશ નહીં. સંયમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો, તેનો નાશ નહીં કરવાનો. જેમ કે આંખથી હિતકારી અને સુખકારી દશ્યો જોવાનાં, પણ આંખને ફોડી નાખવાની નહીં. આવી જ રીતે બધી ઇન્દ્રિયોનું સમજવાનું. ઘણા લોકો દમનનો અર્થ નિગ્રહ કરે છે. નિગ્રહ એટલે બિલકુલ ઉપયોગ ન કરવો તે. જોવું જ નહિ, સાંભળવું જ નહીં, સ્પર્શવું જ નહીં અને ચાખવું જ નહીં, વગેરે. બધી ઇન્દ્રિયોનો તદ્દન ઉપયોગ જ ન કરવો તે યોગ્ય ન કહેવાય. દમન એટલે સંયમ કરવાનો, યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાનો.

દેવોને ઉપદેશ ગમ્યો, કારણ કે તે ધન-વૈભવના કારણે ભોગવિલાસમાં બેફામ થઈ ગયા હતા. તેમને સંયમની જરૂર હતી. ઉપદેશ સંદર્ભપૂર્વક જ હોય. જેના માટે જે યોગ્ય હોય તેના માટે તે જ ઔષધ હોય. દેવોને શાંતિ થઈ.

હવે દાનવોનો વારો આવ્યો. બ્રહ્માજીએ કહ્યું, 'દ' એટલે દયા કરો. દાનવો એટલે ક્રૂરતાભર્યું જીવન જીવનારો વર્ગ. તેમની પાસે શારીરિક, માનસિક સામૂહિક અને શસ્ત્ર-બળ છે, તેથી તે પોતાની ઇચ્છા પૂરી કરવા ક્રૂર વ્યવહાર કરે છે. તેમનામાં દયા નથી હોતી. નિર્દયતાથી ક્રૂરતા પેદા થાય. શક્તિશાળીની ક્રૂરતા નિર્બળ જીવો માટે ભયંકર ત્રાસદાયી થઈ જતી હોય છે. તેથી પ્રજા દુઃખીદુઃખી થતી રહે છે. આવી ક્રૂરતાને પરાક્રમથી જીતી શકાય. મહાપરાક્રમી વીરપુરુષ પરાક્રમ દ્વારા આવી ક્રૂરતાને નેસ્ત-નાબૂદ કરી નાખે, તેથી પ્રજાને હાશકારો થાય. આનું નામ જ ધર્મનો ઉદ્ધાર અથવા ધર્મની સ્થાપના કહેવાય. અધર્મને ઉખેડીને જ ધર્મ સ્થપાય. ધર્મ સ્થાપવો એ બહુ અઘરું કામ નથી, ખરું અઘરું કામ તો અધર્મને નેસ્ત-નાબૂદ કરવાનું છે. સામાન્ય દીન, હીન અને દુર્બળ પ્રજા આ કામ કરી શકતી નથી. તેથી એક પ્રચંડ પરાક્રમી નેતા જોઈએ. પ્રજા મીંડાં છે, નેતા એકડો છે. એકડો ન હોય તો મીંડાં કાંઈ જ ન કરી શકે. હા, પણ એકડો મળવો દુર્લભ. કદાચ મળે તો તેને સ્વીકારવો દુર્લભ. પ્રાપ્તિ અને સ્વીકૃતિ બંનેનો યોગ થાય તો જ ધર્મની સ્થાપના થઈ શકે.

દાનવો ક્રૂર છે. આ તેમનો જન્મજાત સ્વભાવ છે. જે જન્મજાત હોય તેનું સહજ રીતે પાલન થાય, તેનો ઉપદેશ દેવાનો ન હોય; પણ જે નવું સ્થાપવાનું હોય તેનો ઉપદેશ દેવાનો હોય. દાનવોમાં દયા નથી. દયા અને ક્રૂરતા સાથે ન રહે. તેથી ક્રૂરતાને દબાવવા અથવા દૂર કરવા દયા જરૂરી છે. દયા એટલે દીન, દુઃખી, લાચાર અને અનાથ જીવો ઉપર મીઠી નજર રાખવી અને તેમનું ભલું કરવું. પરમેશ્વરના આપેલા બધા ગુણોમાં સર્વોચ્ચ ગુણ દયા છે. નિર્દય વ્યક્તિ કદી સંત ન હોય. તેથી બ્રહ્માજીએ દાનવોને કહ્યું, "દયા કરો, દયા કરો. તમે શક્તિશાળી છો. તમારા સામર્થ્યનો ઉપયોગ લોકોને કચડવામાં ન કરો. કચડાયેલાને ફરીફરી કચડતા રહેવું તેમાં શી બહાદુરી? તમારી ખરી બહાદુરી તો આવા લોકોને રક્ષણ આપવામાં છે. રક્ષક બનો, ભક્ષક નહીં." આ રીતે દાનવોને 'દ'કારથી ઉપદેશ આપ્યો.

હવે, માનવોનો વારો આવ્યો. માનવ એટલે દેવ-દાનવ બંનેનું મિશ્રણ. જેમાં બધા ગુણ-અવગુણ હોય તેને માનવ કહેવાય. અવગુણોથી છુટકારો અને ગુણોની પ્રાપ્તિ એ પ્રાથમિક સાધના.

સાચો સત્સંગ આપોઆપ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે. જો ન કરાવે તો તે ખોટો સત્સંગ કહેવાય. સત્સંગી કહેવડાવીને પણ લુચ્ચાઈનો રાજા બને તો તે સત્સંગી ન કહેવાય. જે સદ્‌ગુણો વધારે તે જ સત્સંગ કહેવાય.

હવે બ્રહ્માજીએ વિચાર કર્યો કે "માણસો માટે 'દ'નો શો અર્થ કરવો? માનવને શાની જરૂર છે? તે શું કરી શકે?" વિચાર કરીને બ્રહ્માજીએ કહ્યું કે, "દાન કરો, દાન કરો, દાન કરો." અર્થાત્ તમારી પાસે જે કાંઈ છે તે યોગ્ય પાત્રને આપતા રહો. ધનની દૃષ્ટિએ માનવના બે છેડા છેઃ એક તો ધનકુબેર અને બીજો મહાકંગાળ. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ બધાને ધનકુબેર બનાવી શકાય નહીં અને લાખ પ્રયત્નો કરીને બધાને કંગાળ બનાવી શકાય નહીં. પ્રયત્નોથી માણસને આજીવિકા અપાવી શકાય. આજીવિકાથી વ્યક્તિ અને પ્રજા દારિદ્ર્યથી મુક્તિ મેળવે. આવું થઈ શકે. આવું કરવું જોઈએ. આ રાજ-કર્તવ્ય કહેવાય. રાજકર્તવ્યમાં જો ધર્મ સહાયક બને તો રાજકર્તવ્ય દીપી ઊઠે અને સરળ થાય. પણ જો ધર્મ નિરુદ્યમ, આળસ, પ્રમાદ અને પરોપજીવિતા વગેરેનો પોષક બને તો રાજકર્તવ્ય ઓછું સફળ રહે. પ્રત્યેક ધર્મમાં દાનનો મહિમા અને પ્રેરણા હોય જ છે. માણસનો, ખાસ કરીને, ઉદાર માણસનો સ્વભાવ જ હોય છેઃ આપતા રહો, આપતા રહો. પણ તે આપે છે પ્રેરણા પ્રમાણે. મોટા ભાગે પ્રેરકબળ ધર્મ રહ્યો છે. ધર્મ કેવી પ્રેરણા આપે છે તે મહત્ત્વની વસ્તુછે.

દાનનાં ચાર ક્ષેત્રો છેઃ 1. ધાર્મિક, 2. રાષ્ટ્રીય, 3. સામાજિક, 4. માનવતાવાદી.

ધાર્મિક દાન

ધર્મ હોય એટલે ધાર્મિક દાન પણ હોય જ. ધર્માચાર્યો ધર્મનું સંચાલન કરતા હોય છે. તે પોતાના અનુયાયીઓને દાનની દિશા બતાવતા હોય છે. લોકો તે દિશામાં દાનના ઢગલા કરતા હોય છે. બહુ પ્રાચીનકાળમાં (અને અત્યારે પણ) દાનને યજ્ઞો તરફ વાળવામાં આવ્યું, જેના કારણે મોટા-મોટા યજ્ઞો થવા લાગ્યા. અન્નાદિ અને ઘૃતાદિ અગ્નિમાં હોમાવા લાગ્યાં. યજ્ઞોએ હિંસક રૂપ પણ લીધું અને પશુઓ હોમાવા લાગ્યાં! રાજા-મહારાજાઓ અને પ્રજા યજ્ઞો તરફ વળ્યાં, કારણ કે એ દિશા બતાવાઈ હતી. પ્રશ્ન થાય કે તેનાથી કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો? કોઈ જ નહીં!

બીજા કેટલાક ધર્મોએ મંદિરો, ગુફાઓ, આશ્રમો, મઠો, સંઘારામો વગેરે બાંધવાની દિશા બતાવી. ઢગલાબંધ આવાં સ્થાપત્યો થયાં. (આજે પણ થઈ રહ્યાં છે!) યજ્ઞદીક્ષામાં પૂજ્યપદે બ્રાહ્મણો હતા તેથી બ્રહ્મભોજનનો મહિમા વધ્યો, તે પણ દક્ષિણાસહિત! યજ્ઞો પછીના કાળમાં ભગવાનના છપ્પન થાળ વધ્યા, સાધુ-ભિક્ષુઓના ભોજનની મહત્તા વધી– દાન તે તરફ વળ્યું. દાનથી નિરુદ્યમીપણું પોષાયું અને વધ્યું. દાનભોજી વર્ગ દરિદ્ર થયો, કારણ કે તે નિરુદ્યમી બન્યો હતો. લોકો પૂજ્યતા સાથે પરોપજીવી બન્યા. બેશક, આમાં કેટલાક ખરેખર મહાન બન્યા, પણ તે આખા તળાવમાં મીઠાની ચપટી બરાબર.

ફરી-ફરીને પ્રશ્ન થાય કે આ દાનથી કયો પ્રશ્ન ઉકેલાયો? પૂરું ધાર્મિક ક્ષેત્ર દાનથી ઊભરાઈ રહ્યું છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે તેનાથી કયા પ્રશ્નો ઉકેલાય છે? અથવા કહો કે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. બેશક, કેટલાંક ધાર્મિક દાનો પ્રશ્ન ઉકેલનારાં પણ હોય છે, પણ તે બહુ થોડાં.

રાષ્ટ્રીય દાન

જે દાન રાષ્ટ્ર માટે અપાય તે રાષ્ટ્રીય દાન કહેવાય. રાષ્ટ્રીય દાનનો મૂલાધાર રાષ્ટ્રવાદ છે. "મારું રાષ્ટ્ર, મારો દેશ, મારી જન્મભૂમિ" – જેવું મમત્વ રાષ્ટ્રવાદનું પોષક છે. આવું મમત્વ હોવું જ જોઈએ. મમત્વ વિના રાષ્ટ્રવાદ ન હોય અને રાષ્ટ્રવાદ વિના રાષ્ટ્રભક્તિ ન હોય. રાષ્ટ્રભક્તિ હોય તો જ રાષ્ટ્ર માટે પોતાની શક્તિ ન્યોછાવર કરવાની પ્રેરણા મળે. કોરો અધ્યાત્મવાદ રાષ્ટ્રવાદની ઉપેક્ષા કરાવે છે, તેથી તે મમત્વના ત્યાગનો ઉપદેશ આપે છે. જેને "મારું રાષ્ટ્ર કે મારી જન્મભૂમિ" જેવું ગાઢ મમત્વ ન હોય તે ગમે તેટલો

આત્મસાક્ષાત્કારી હોય કે ગમે તેટલો વીતરાગી હોય તોપણ તે રાષ્ટ્રવાદી ન હોય. તેથી તે પોતાની શક્તિઓ રાષ્ટ્ર માટે ન્યોછાવર કરનારો કે કરાવનારો ન થઈ શકે. આપણે ત્યાં ઘણા આવા કોરા અધ્યાત્મવાદીઓ થયા છે, જે કદાચ મોક્ષે તો ગયા હશે પણ રાષ્ટ્ર માટે કશું કરતા ગયા નથી. જેણે રાષ્ટ્રવાદી થવું હોય તેણે આવા કોરા અધ્યાત્મવાદથી બચવું જોઈએ. સાચો રાષ્ટ્રવાદી તો રાષ્ટ્ર માટે જીવે છે અને રાષ્ટ્ર માટે મરે છે. તેને મોક્ષની તાલાવેલી નથી હોતી. તેમને ફરીફરી જન્મ લઈને માતૃભૂમિ માટે તન, મન અને ધન અર્પણ કરી પોતાના રાષ્ટ્રને મહાન અને સુરક્ષિત કરવાની જ તાલાવેલી હોય છે. આવા રાષ્ટ્રવાદીઓ રાષ્ટ્રના પ્રશ્નો ઉકેલવા માટે દાન કરતા હોય છે, જે મહાન કહેવાય.

સમાજલક્ષી દાન

પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પોતાનો નાનો-મોટો સમાજ હોય છે. જાણતાં-અજાણતાં પણ સમાજનું તેના ઉપર કેટલુંય ઋણ હોય છે. તેથી પોતાના સમાજ માટે તન, મન અને ધનથી સેવા કરવી તે સમાજલક્ષી દાન કહેવાય. આવાં દાનોથી વિદ્યાલયો, છાત્રાલયો, ધર્મશાળાઓ, શિષ્યવૃત્તિઓ વગેરે સમાજલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ફળેફૂલે છે. જે સમાજમાં આવું સમાજલક્ષી દાન વધારે હોય છે તે સમાજ બીજા સમાજોની તુલનામાં વધુ પ્રગતિશીલ અને સમૃદ્ધ થતો હોય છે. “મારો સમાજ” – એવું મમત્વ પણ હોવું જોઈએ. તેથી સમાજનું ગૌરવ વધે છે. પણ એટલું યાદ રહે કે સમાજપ્રેમ કોમવાદ ન થઈ જાય. કોમવાદ ઘૃણા ફેલાવે છે. તેનાથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. સમાજપ્રેમ ઘૃણામુક્ત હોય છે. આ બંને વચ્ચેનો ભેદ સમજવો જોઈએ.

માનવતાલક્ષી દાન

આ દાન સૌથી મહાન છે. પ્રત્યેક માનવ મારો ભાઈ છે અને કશા નાત-જાત, દેશ-પ્રદેશના ભેદ વિના માનવમાત્રની સેવા કરવી એ જ મારો ધર્મ છે. આવો માનવધર્મ એ સાચો ધર્મ છે. જે લોકો માનવતા માટે જીવે છે અને માનવતા માટે મરે છે તેમને મોક્ષની જરૂર જ નથી. મોક્ષ તો તેમની પાછળપાછળ દોડતો રહે છે. રાષ્ટ્ર, સમાજ અને માનવતા ત્યાગીને જે લોકો માત્ર મોક્ષ માટે જ પ્રયત્નો કરે છે તે ફીફાં ખાંડે છે. તેમને કશું મળતું નથી. આવા મોક્ષવાદથી બચવું જોઈએ.

આવી રીતે બ્રહ્માજીએ ‘દ’નો અર્થ ‘દાન’ કરીને માનવને દાન તરફ વાળ્યો. બાકી બધાં સાધનો ખરાં, જે-જે સમયે જેની જરૂર હોય તે કરવાનાં, પણ મહત્ત્વનું સાધન તો દાન જ છે – “દેતા રહો, દેતા રહો.” વિવેકપૂર્વક સુપાત્રને સન્માર્ગલક્ષી દાન આપતા રહો.

બ્રહ્માજીની વ્યાખ્યાથી માનવ સંતુષ્ટ થયો. આ રીતે ‘દ, દ, દ’ એમ ત્રણ ‘દ’કારના ઉપદેશથી દેવ, દાનવ અને માનવને સદ્દુપદેશ અપાયોછે.

31-1-12

26
જીવાત્માનો આકાર

આત્મવાદી બધાં દર્શનો પાસે એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન રહે છે કે આ જીવાત્માનો આકાર કેટલો – કેવો છે? કેટલાક લોકો તેને વિભુ-પરિમાણ માને છે. અનંત આત્માઓ બધા જ વિભુ છે. પરમાત્મા પણ વિભુ છે અને જીવાત્માઓ પણ વિભુ છે. એકસાથે આટલાં બધાં તત્ત્વો કેવી રીતે વિભુ થઈ શકે? જેમ અનેક રેડિયો સ્ટેશનો બીઝી હોવા છતાં પણ નિર્ધારિત સ્ટેશને નિર્ધારિત રેડિયોની ફ્રીક્વન્સી જ પકડાય છે, બીજી નહીં. આવું જ વિભુ જીવાત્માઓનું પણ છે. તે વિભુ હોવા છતાં જે શરીરમાં જે જીવાત્મા કર્તા – ભોગ્યા હોય તે ત્યાં જ સુખ-દુઃખ આદિ ભોગવતો રહે છે. બીજા બધા જીવાત્મા તે જ શરીરમાં હાજર હોવા છતાં તે ભોગવતા નથી. આ કારણે પ્રત્યેક જીવાત્માનું કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ પોતપોતાનું અલગ-અલગ ગોઠવાય છે.

બીજા કેટલાક તેને મધ્યમપરિમાણી માને છે. મધ્યમ એટલે શરીર- પરિમાણ. જેટલું શરીરનું માપ હોય તેટલો જીવાત્મા. હાથીના શરીરમાં હાથી જેવડો અને કીડીના શરીરમાં કીડી જેવડો. જીવાત્માનો સંકોચ-વિકાસ થાય છે, જેમ રબ્બરનો થાય છે તેમ. આ મત જલદી ગળે ઊતરે તેવો લાગતો નથી. બાળક વધે તેમ તેનો આત્મા પણ વધે. અને હાથ-પગ કપાઈ જાય તો તેટલા પૂરતો જીવાત્મા પણ કપાઈ જાય અથવા સંકોચાઈ જાય. પણ રબ્બર જ્યારે વિકાસ પામે છે ત્યારે પાતળું થઈ જાય છે અને સંકોચ પામે ત્યારે જાડું થઈ જાય છે. આમ આત્મા પણ પાતળો-જાડો થતો હોય તો તે સાવયવ હોવો જોઈએ. નિરવયવમાં આવું થઈ શકે નહીં. જો જીવાત્મા સાવયવ હોય તો તે કદી પણ નિત્ય ન હોઈ શકે. તે અનિત્ય જ થઈ જાય. દેહ ત્યાગ્યા પછી જ્યારે શરીર ન રહે ત્યારે તેનો આકાર કેવો હોય? માનો કે તે મોક્ષમાં ગયો. હવે શરીર તો નથી, તો તેનો આકાર કેવો હોય? છેલ્લો આકાર કાયમી રહી જતો હોય તો મોક્ષમાં પણ જીવાત્માઓ એકસરખા ન રહે. દેહ છોડતી વખતે જેવો આકાર હોય તેવો નાનો-મોટો આકાર થઈ જાય અને કાયમ તેવો જ રહે. વાત બરાબર જામતી નથી.

કેટલાક લોકો અંતઃકરણના માપનો આત્મા માને છે. પણ ફરી પાછો પ્રશ્ન થાય કે અંતઃકરણનું માપ કેટલું છે? અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયેલું છે તેથી તેનું માપ મધ્યમ-પરિમાણ છે. પણ મધ્યમ-પરિમાણ તો દ્વ્યણુકથી માંડીને બ્રહ્માંડો સુધી છે. એટલે પ્રશ્ન ઊભો જ રહે છે કે મધ્યમ-પરિમાણ કેટલું છે? ઘણા લોકો અંતઃકરણને પણ શરીર જેવડું માને છે એટલે જીવાત્મા પણ દેહપરિમાણ થઈ ગયો. આ ધારણામાં પણ પેલા બધા જ દોષો આવી જાય. અહીં કેટલાક વધારાના દોષો પણ આવે છે. અંતઃકરણમાં આવેલું ચૈતન્ય અને અંતઃકરણ બંને મળીને જીવાત્મા થાય છે. જો એવું જ હોય તો અંતઃકરણ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તો જીવાત્મા રહ્યો જ નહીં. અંતઃકરણ બન્યા પછી તેમાં આવેલું ચૈતન્ય જીવાત્મા બને. તો તે નિત્ય ન રહે, અનિત્ય થઈ જાય. આ ધારણામાં તો પારાવાર દોષો છે. (જુઓ "વેદાન્તસમીક્ષા") વળી જડ-ચૈતન્યનું મિશ્રિત રૂપ જીવાત્મા થઈ જાય. અંતઃકરણ જડ છે તેની સાથે ચૈતન્ય ભળે તો જ જીવાત્મા થાય. જડચેતનનું મિશ્રણ શક્ય નથી.

આમ જુદીજુદી અનેક ધારણાઓ જીવાત્માના આકાર વિશે બંધાયેલી છે. ધારણા એટલા માટે કે આ બધું પ્રતિભાથી માની લેવાયેલું છે, પ્રયોગશાળાથી નહીં. જે પ્રયોગશાળાથી તત્ત્વ નિર્ધારિત થાય તો તે સર્વમાન્ય થઈ શકે. ધારણાઓ સર્વમાન્ય નથી હોતી.

હવે આ બાબતમાં ઉપનિષદો શું કહે છે તે જોઈએ.

બાલાગ્રશતભાગસ્ય શતધા કલ્પિતસ્ય ચ ।
ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ શ્વેતા. 5-9

આ જીવાત્મા વાળના અગ્રભાગના સોમા ભાગનો અને તેના પણ ફરીથી સોમા ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ છે. આવું જ્ઞાન ધરાવનાર અનંતકાળ સુધી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

નૈવ સ્ત્રી ન પુમાનેષ ન ચૈવાયં નપુંસકઃ ।
યદ્યદ્ શરીરમાદત્તે તેન તેન સ યુજ્યતે ॥ શ્વેતા. 5-10

આ જીવાત્મા પોતે સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી, નપુંસક પણ નથી. તે જે-જે શરીર ધારણ કરે છે તેના-તેનાથી યુક્ત થાય છે.

અર્થાત્ જીવાત્માની કોઈ જાતિ નથી, તે શરીર પ્રમાણે નર-નારી-નપુંસક વગેરે થાય છે.

જીવાત્માનું સ્વરૂપ ફરીથી આવું બતાવે છે.

અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા, સદા જનાનાં હૃદયે સંન્નિવિષ્ટઃ
હૃદા મવીશો મનસાભિક્લૃપ્તો ય એતદ્ વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥

3-13

આ જીવાત્મા અંગુષ્ઠ-માત્ર છે, જે હંમેશાં મનુષ્યોના હૃદયમાં સ્થિત રહે છે. તેને જે જાણે છે તે અમૃત થઈ જાય છે.

એષોઽણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ ॥

આ અણુ-પરિમાણ જીવાત્મા ચિત્ત દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. તે હૃદયમાં રહે છે.

આમ અનેક શ્રુતિઓએ જીવાત્માને અણુપરિમાણ તથા હૃદયમાં રહેનારો બતાવ્યો છે. તે મૃત્યુ વખતે ઉત્ક્રમણ કરે છે. જેમ એક નાનીસરખી ચીપમાં ઘણાંબધાં ગીતો-પ્રવચનો રહે છે તેમ આ નાના અણુઆત્મામાં અપાર શક્તિ રહેલી હોય છે. તે દેહનો સ્વામી છે, પુણ્ય-પાપનો જવાબદાર છે, તેથી કર્તાભોક્તા પણ છે. તે પરમેશ્વરની અત્યંત સમીપમાં રહેતો હોવાથી નેદીય છે, અર્થાત્ અત્યંત સમીપ છે.

19-1-12

27
ઈશ્વર વિશે સ્પષ્ટતા

જીવાત્માના સ્વરૂપ વિશે સ્પષ્ટતા કર્યા પછી હવે પરમેશ્વર વિશે સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે. જે ઈશ્વરવાદી ધર્મો છે તે બધા ઈશ્વર વિશે એકસરખી માન્યતા ધરાવતા નથી. કેટલાક તેને એકદેશીય માને છે, કેટલાક સર્વવ્યાપક માને છે, કેટલાક કર્તા માને છે, તો કેટલાક માત્ર દ્રષ્ટા જ માને છે. હિન્દુ ધર્મમાં પણ વૈદિક અને પૌરાણિક માન્યતાઓ ભિન્નભિન્ન છે. વૈદિક માન્યતા તેને નિર્ગુણ-નિરાકાર, સર્વવ્યાપી, સર્વસમર્થ માને છે, તો પૌરાણિકો તેને વૈકુંઠાદિ લોકમાં રહેનારો અને જરૂર પડે ત્યારે આવ-જા કરનારો માને છે. પૌરાણિકો તેને પત્ની-પરિવારવાળો પણ માને છે. આમ ઈશ્વર વિશે બધાની ધારણા એકસરખી નથી. યાદ રહે, માનેલી વાતને ધારણા કહેવાય છે. આપણે જે-જે અનુભવીએ છીએ તથા પરંપરાથી જે વારસામાં મેળવીએ છીએ, વાંચીએ, સાંભળીએ છીએ તેમાંથી આપણી માન્યતા બંધાતી હોય છે. આ માન્યતા જ્યારે પૂરા સમૂહની બને છે ત્યારે તે ધારણા બને છે. એટલે ઈશ્વર વિશે પણ અનેક પ્રકારની ધારણાઓ પ્રચલિત છે. જોકે ભક્તિમાર્ગમાં તો તેને વિશે એવી જ ધારણા છે કે “તું કેવો છે, કોણ છે, શું છે – તે તું જ જાણે છે.” કોઈ અતિસમર્થ જીવાત્મા પણ પરમેશ્વરને પૂરેપૂરો જાણી શકે નહીં. તું તું જ છે. પરમેશ્વરને “અવાઙ્મનસગોચર” કહ્યો છે, અર્થાત્ મન, બુદ્ધિ, વાણીથી પર કહ્યો છે. તેનો કોઈ પાર પામી શકે નહીં. તે અપરંપાર છે. તેના રચેલા સંસારનો જ પાર પમાતો નથી. સંસાર જ અપરંપાર છે તો પછી તેના રચયિતાનો પાર તો પમાય કેમ? એટલે ભક્તિમાર્ગમાં તો તે છે તેવું માનીને તેની ઉપાસના કરવાની છે. તે જેવો હોય, જ્યાં હોય ત્યાં પણ તે છે એટલું જ બસ છે. બહુ બુદ્ધિ ચલાવવાથી તેનો પાર પમાય નહીં. જે અપરંપાર છે તેને પારની મર્યાદા ન હોય. તેને તો હાથ જોડીને વંદન જ કરવાનાં હોય. પંડિતો ભલે તેના વિશે તર્કો, યુક્તિઓ, શાસ્ત્રાર્થો કરે, કરવા દો, આ કામ ભક્તોનું નહીં. ભક્ત તો હારીને, થાકીને સર્વભાવથી શરણાગત થાય છે. શરણાગતને શાંતિ હોય, તૃપ્તિ હોય અને સમાધાન હોય.

આમ છતાં ઉપનિષદોમાં તેના વિશે થોડીક બૌદ્ધિક ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે. જોઈએ.

સર્વતઃ પાણિપાદં તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।
સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં, સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્
સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં સર્વસ્ય શરણં બૃહત્ ॥

શ્વેતા. 3-12-17

1. તે સર્વત્ર હાથપગવાળો છે.

2. તેની આંખો અને શિર સર્વત્ર છે.

3. તે સર્વત્ર કાનવાળો છે.

4. તે બધાંને વ્યાપીને રહ્યો છે.

અર્થાત્ તે બધી ક્રિયાઓ કરનારો છે. બધે જ હાથ-પગ હોવાથી બધું ગ્રહણ કરી શકે છે તથા બધે જ ગતિ કરી શકે છે. તેની આંખો બધે છે અર્થાત્ તે બધું જોઈ શકે છે. તેનાથી કશું છુપાતું નથી. તેનું શિર અર્થાત્ મસ્તિષ્ક – બુદ્ધિ સર્વત્ર હોવાથી બધું જ સમજી-વિચારી શકે છે, અર્થાત્ કોઈ વિષય તેનાથી અજ્ઞાત નથી. તે સર્વજ્ઞ છે. તેના કાન બધે છે અર્થાત્ તે બધું સાંભળે છે. ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાત અને ધીમામાં ધીમી વાત પણ તે સાંભળે છે. તે બધાંની અંદર અને બહાર પણ રહ્યો છે. તેના વિના કોઈ જગ્યા ખાલી નથી. તેથી તો ગુજરાતી કવિએ કહ્યું છેઃ

"આસપાસ આકાશમાં, અંતરમાં આવાસ,
ઘાસચાસની પાસ પણ વિશ્વપતિનો વાસ;
ભોંયમાં પેસી ભોંયરે કરીએ કાંઈ વાત,
આસપાસ જાણે નહીં, જાણે જગનો તાત."

આમ પરમેશ્વરમાં બધી શક્તિઓ – ક્રિયાઓ, સામર્થ્ય રહેલાં છે. આટલું કહ્યા પછી હવે તેથી ઊલટું પણ કહે છે.

અપાણિપાદો જવનો ગ્રહીતા પશ્યત્યચક્ષુઃ સ શૃણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા, તમાહુરગ્ર્ય પુરુષં મહાન્તમ્ ॥

શ્વેતા. 3-19

અર્થાત્ તેને હાથ-પગ ન હોવા છતાં તે પ્રચંડ વેગવાળો છે. તે ગમે ત્યાં તીવ્ર વેગથી જઈ શકે છે અને ગમે તે વસ્તુને ગ્રહણ કરી શકે છે.

તે આંખ વિના પણ બધું જોઈ શકે છે અને કાન વિના પણ બધું સાંભળી શકે છે, અર્થાત્ આપણી માફક તે ઇન્દ્રિયોનો દાસ નથી. તે કોઈ પણ ઇન્દ્રિય ન હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોનાં બધાં કાર્યો કરી શકે છે.

તે બધું જ જાણી શકે છે પણ તેને જાણનારો કોઈ નથી, અર્થાત્ તેને પૂરેપૂરો કોઈ જાણી શકતું નથી. કોઈ પૂર્ણ સાક્ષાત્કારનો દાવો કરે તો તે વ્યર્થ છે. આવા પરમેશ્વરને મહાનમાં મહાન કહેવાય છે.

આ રીતે તેનામાં સર્વસામર્થ્ય બતાવાયું છે. વધુ સ્પષ્ટતા આ રીતે કરી છેઃ

"માયાં ત પ્રકૃતિં વિદ્યાન્, માયિનેત મહેશ્વરમ્ ।"

માયાને પ્રકૃતિ જાણો અને માયાપતિને મહેશ્વર જાણો.

અહીં માયા અને પ્રકૃતિને એક માનવામાં આવી છે. પ્રકૃતિ એટલે જગતનું મૂળ તત્ત્વ, જેમાંથી બ્રહ્માંડોની રચના થાય છે તે જડ તત્ત્વ.

માયા એટલે મોહ પમાડે તે માયા. પ્રકૃતિ મોહ નથી પમાડતી, અર્થાત્ પ્રકૃતિથી રચાયેલાં તત્ત્વો, સૂર્યચંદ્ર, પૃથ્વી આદિ મોહ નથી પમાડતાં, પણ જ્યાં અહં અને મમનો સંબંધ થાય છે ત્યાં મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માત્ર ઘર મોહ નથી પમાડતું, પણ "મારું ઘર" મોહ પમાડે છે. માત્ર સ્ત્રી મોહ નથી પમાડતી પણ "મારી સ્ત્રી", "મારો પુત્ર" વગેરે મોહ પમાડે છે. આ જરૂરી પણ છે. તેથી તેમનું રક્ષણ-પોષણ થાય છે. માની મમતા-માયાથી બાળકનો ઉછેર થાય છે. જો મમતા-મોહ હોય જ નહીં તો બાળકને ત્યાગીને માતા ચાલતી થાય. પણ તે બાળક માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કરવા તૈયાર રહે છે, કારણ કે તેને મોહ છે. આવી જ રીતે પતિ-પત્ની પણ એકબીજાને વળગી રહે છે, કારણ કે મોહ છે. દામ્પત્ય માટે જરૂરી છે. પણ ખોટી જગ્યાનો મોહ કે અતિમોહ દુઃખદાયી થઈ શકે છે, તેથી વિવેકપૂર્વક નિર્મોહીભાવ પણ જરૂરી છે. એટલે સંસારમાં માત્ર પ્રકૃતિ જ નથી, માયા પણ છે. એકલી પ્રકૃતિ નીરસતા પેદા કરે, પણ માયા સાથેની પ્રકૃતિ રસ પેદા કરે. રસથી જ જીવન છે, અર્થાત્ વિવેકપૂર્વકની માયા પણ જીવન માટે જરૂરી છે. એટલે પરમેશ્વરને પણ 'માયિન્' કહ્યો છે, અર્થાત્ માયાનો અધિપતિ, માયાનો સ્વામી છે, જ્યારે જીવાત્મા માયાનો દાસ છે, અધિપતિ નથી. આ બંનેમાં ભેદ છે.

પરમેશ્વર વિશે ફરી સ્પષ્ટતા કરે છેઃ

ન તસ્ય કશ્ચિત્પતિરસ્તિ લોકે,
ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ॥
સ કારણં કરણાધિપાધિપો

ન ચાસ્ય કશ્ચિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ ॥

શ્વેતા. 6-9

આવા પરમાત્માનો કોઈ પતિ નથી. તેના ઉપર શાસન કરનારો પણ નથી. તેનું કોઈ ચિહ્ન પણ નથી. તે બધાનું કારણ છે. અને બધાં ઉપકરણોનો પણ અધિપતિ છે. તેનો કોઈ જન્મદાતા નથી, ન તો તેનો કોઈ અધિપતિ છે. તે સર્વત્ર સ્વતંત્ર સ્વયંભૂ છે.

આ મંત્રના એકેએક શબ્દને સમજવામાં આવે તો ઈશ્વર સંબંધી ઘણી ગેરસમજ દૂર થઈ જાય તેમ છે.

1. તેનો પતિ નથી

અર્થાત્ તેના ઉપર શાસન-નિયંત્રણ કરનાર કોઈ ઉપરી નથી.

2. નેશિતા

અર્થાત્ તેનો કોઈ ઈશ નથી. તે સર્વોચ્ચ સર્વેશ છે.

3. નૈવલિંગમ્

અર્થાત્ તેનો કોઈ આકાર નથી, નિરાકાર છે.

4. ન કારણમ્

તેનું કોઈ કારણ પણ નથી, અર્થાત્ જેમાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેવું ઉપાદાન કે નિમિત્તકારણ પણ નથી.

5. કરણાધિપઃ

અર્થાત્ તેને કોઈ ઉપકરણની પણ જરૂર નથી. ઉપકરણ એટલે સાધન. જેમ કે કુંભારને માટલું બનાવવું હોય તો ચાકડો, દંડ, ટપલો વગેરે સાધનો જોઈએ, તો જ માટલું બની શકે. પરમેશ્વરને સૃષ્ટિની રચના કરવી હોય તો આવાં કોઈ સાધનોની જરૂર રહેતી નથી.

6. ન જનિતા

તેનો કોઈ જનક નથી, અર્થાત્ તેનો કોઈ બાપ નથી. જેને બાપ હોય તે કદાચ ભગવાન તો થઈ શકે પણ જગતકર્તા ઈશ્વર ન થઈ શકે. તે અજન્મા છે.

7. ન ચાધિપઃ

તેનો કોઈ અધિપતિ પણ નથી. તે સર્વાધિપતિ છે. આવો પરમેશ્વર છે. હજી વધુ સ્પષ્ટતા કરે છેઃ

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિદ્યતે,
ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે ।
પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે,
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥ શ્વેતા. 6-8

1. ન તસ્ય કાર્યંકરણમ્

તે પરમેશ્વરનું કોઈ કાર્ય નથી કે તેનું કોઈ કારણ પણ નથી. કાર્ય એટલે કે ઉપાદાનકારણ. જેમ માટીમાંથી ઘડો થાય છે તેમ પરમેશ્વરમાંથી જગત થયું નથી. જો તેવું થાય તો માટી જ ઘડો થઈ કહેવાય. માટીમાં વિકૃતિ વિના ઘડો બને નહીં. પરમેશ્વરમાં આવી કોઈ વિકૃતિ ન હોય. તેથી જે લોકો બ્રહ્મ જ જગત બની ગયું તેવું માને છે તે યોગ્ય નથી. બ્રહ્મ કશું બને નહીં. જે છે, જેવું છે તેવું જ તે રહે.

આવી જ રીતે તેને વિશ્વરચના માટે કોઈ ઉપકરણની પણ જરૂર નથી. તે સર્વસમર્થ છે.

2. ન તત્સમઃ

તે પરમેશ્વરની સમાન કોઈ બીજો નથી. જો સમાન કોઈ બીજો હોય તો બે ઈશ્વર થઈ જાય, અર્થાત્ તે એક જ છે, અદ્વિતીય છે.

3. અધિકશ્ચ

જો તેની બરાબરી કરે તેવું કોઈ નથી, તો પછી તેનાથી ચઢિયાતો તો કોઈ હોય જ શાનો? અર્થાત્ તેનાથી અધિક શક્તિશાળી કોઈ છે જ નહીં.

4. પરાસ્ય શક્તિ

તેની અનેક પ્રકારની શક્તિઓ છે, અર્થાત્ તે શક્તિશાળી છે. આનાથી તે શક્તિ વિનાનો છે તેવી માન્યતા હીન થાય છે. કેટલાક લોક દ્વૈતના ભયથી બ્રહ્મમાં શક્તિનો અભાવ માને છે. શક્તિ વિનાનું બ્રહ્મ શા કામનું? એટલે શ્રુતિ કહે છે કે તેમાં અનેક પ્રકારની અમાપ શક્તિઓ રહે છે. તેથી તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય જેવી ક્રિયાઓ કરી શકે છે. આ અનેક પ્રકારની શક્તિઓથી અનેક દેવ-દેવીઓ રચાય છે અને શક્તિ-ક્રિયા પ્રમાણે તેમને આકાર અપાય છે. બ્રહ્મ એક જ છે, પણ તેની શક્તિઓ અનેક છે.

5. સ્વાભાવિકી

આ બધી શક્તિઓ સ્વાભાવિકી છે, અર્થાત્ કોઈ જપ-તપ આદિ કરીને મેળવેલી નથી, પણ પોતાની સ્વયંસિદ્ધ છે.

6. બલક્રિયાશ્ચ

આ શક્તિઓમાં બળ અને ક્રિયાઓની શક્તિઓ છે. બળ એટલે સામર્થ્ય. બધું કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં છે અને સામર્થ્યને પરિણામ આપનારી ક્રિયાઓ પણ છે. એટલે તેને નિષ્ક્રિય માનવો યોગ્ય નથી. તે કર્તા છે એટલે ક્રિયાવાન પણ છે જ.

ભક્તિમાર્ગમાં તો તેને 'કર્તુમ્ અકર્તુમ્ અન્યથાકર્તુમ્' સમર્થ માનવામાં આવે છે, અર્થાત્ તે જે ધારે તે કરી શકે છે. તેનામાં સર્વસામર્થ્ય છે.

આવા એકમાત્ર સર્વોચ્ચ પરમાત્માના શરણે જનારા જીવાત્માનું કલ્યાણ થાય છે.

20-1-12

*

આ ગુજરાતી ઈ-બુક ઈ-શબ્દ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી છે. ગુજરાતી યુનિકોડ ફૉન્ટમાં દુનિયામાં જે ઈ-બુક માટે સર્વમાન્ય છે એવા ePub 2.01 Standardમાં ગુજરાતી સાહિત્યના અનેક પ્રકાશકો, લેખકોના સૌથી વધારે પુસ્તકો ઈ-બુક ફૉર્મેટમાં... www.e-shabda.com

ઈ-શબ્દ ઉપલબ્ધ કરાવે છે એક સાથે, એક સ્થળે અનેક પ્રકાશકોની, અનેક લેખકોની ગુજરાતી ઈ-બુક્સ... ભારતની કોઈ પણ પ્રાદેશિક ભાષાઓ અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીમાં પણ કદાચ નહીં હોય એટલી સંખ્યામાં...

સાથે સાથે આજનો ઈ-શબ્દ પર વાંચો રોજે રોજનું નવું ગુજરાતી વાચન ખ્યાતનામ ગુજરાતી લેખકોની કલમે... સાથે અમૂલ્ય ફોટોગ્રાફ્સ, ઑડિયો ક્લિપ્સ, વિડીયો પણ... See more at: http://www.e-shabda.com/blog/